

68
PRINCETON UNIVERSITY
LIBRARY I 1 12 1888

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1098.

शतदूषणी ।

ÇATADUŠANĪ.

BY

ÇRĪMAN-NIGAMĀNTA-MAHĀ-DEÇĪKA,

WITH THE

COMMENTARY ENTITLED CAṄḌAMĀMṬA.

BY

ÇRĪMAN-MAHĀ-CĀRYA.

EDITED BY

THE HONOURABLE P. ANANDACHARLU VIDYĀVINOD VIÇĀRADA,
RAI BAHADUR, C.I.E., &C.

VOL. I. FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1904.

2337
17
DAR
bot

(Indo)
2332
.171
.042

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	0	12
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aiterēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Ann Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Aphorisma of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāparamitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	9	0
Bāla Bhāṣṭi, Vol. I, Fasc. 1	0	8
Baudhayana Srauta Sutra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
*Bhāmātī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	1	8
Bṛhaddevatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Bṛhadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	0	12
Çatadusani, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	4	2
Çatasahasrika-prajñāparamita (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
*Çaturvarga Chintāmani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	20	4
Çlokovartika, (English) Fasc. 1-4	3	0
*Çranta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	5	4
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	0
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudī, Fasc. 1-2	0	12
Gadadhara Padhati Kālasara, Vol I, Fasc. 1-6	2	4
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	7	8
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-8 @ /12 each	6	0
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	5	4
Nityacarapadhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	2	10
Nityacarapradīph Fasc. 1-4	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	2	6

२१५. इहानामपरिमितानाम्भेदवासनानाङ्गतिपथकासाध्याविग्रद-
प्रत्ययादिमूलात्पौयस्तमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात् ;
किञ्च तत्त्वज्ञाने सति तद्विषयभावनया तद्विपरीतवासना
निरासः, तन्निरासे च तत्त्वज्ञानमिति मिथस्त्रयस्थत्वात्,

तदप्याहुः “उत्पन्ने सति विज्ञाने वासना तु निर-
२२०. स्यते । निरस्तवासनस्यैव विज्ञानमिति दुर्भणम् ॥” इति,
अनुत्पन्न एव तत्त्वज्ञाने श्रवणमनननिदिध्यासनैः क्रमा-
त्तन्निरास इति चेत्, किन्तानि तत्त्वगोचराणि, उता
तत्त्वगोचराणि, पूर्वच विपरीतवासनायां सत्यान्नेषामप्यनु-
त्पत्तिरेव, उत्तरत्रातत्त्ववासनया कथ्यन्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-

२२५. प्रतिबन्धकवासनानिरासः ; तथाच “सागरङ्गन्तुकामस्य
हिमवद्गमनोपमम् ।” इति न्यायः, किञ्चाभेदज्ञाने सिद्धे
भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा, तदसिद्धौ तु तत्प्रति-
पक्षवासनानिरासाभिलाषानुत्यानम्, न ह्यभेदज्ञानप्रतीति-
रभेदप्रतीतिमन्तरेण स्यात्, न च प्रतीतौ तु वैशद्यवैश-

२३०. द्यादिवैषम्यन्वया वक्तुं शक्यम्, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपाय-
माणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषग्रहे च भेदप्रतीतिल-
प्रसङ्गात्, न च व्यावहारिकभेदोऽत्रास्तीति वाच्यम्, भेद-
वासनानिरासद्वारेणाभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात्, अतो न
भेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादिचयस्य दर्शनोपकारकत्व-

२३५. मिति . यत्पुनरुक्तम्, “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादौ
ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, न हि प्रतिपक्षेऽर्थे

नास्तिकत्वव्याप्यम्, अतएवोच्यते “नैषातर्केणमतिरपनेया” इति, तदप्यसत्, सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य पञ्चधिकरणादिन्यायसिद्धत्वात्, न्यायानपेक्ष तत्त्वनिर्णये किं
 २४० शारीरकशास्त्रेणापि, ध्यानोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेष-
 विषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानान्तस्मिन्विशेष-
 शब्दार्थ एव पर्यवसानं युक्तम्, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थ-
 त्वाद्यसम्भवस्योक्तत्वात्,

तदुक्तम् “अष्टदोषाविकल्पेस्तुगौरवञ्च व्यवस्थितौ । समु-
 २४५ चयेऽनपेक्षा स्यादङ्गाङ्गित्वं न मीयते ॥” इति, तथा विद्यु-
 पास्योर्धतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च तयोरेकार्थं सिद्धम्,
 “मनोब्रह्मेत्युपासीत” इति विहितमेव ह्युपासनम् “भाति
 च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन च एवं वेद”
 इति फलविधानार्थमनूद्यते, न ह्यफलं विधायान्यत्सफल-
 २५० मनुवदितुं युक्तम्, एवम् “यस्तद्वेद यत्सवेद” इति वेदन-
 शब्दमात्रश्रावी जानश्रुतिः तदर्थं “यान्देवतासुपास्त्रे” इत्यु-
 पासिनानुवदति, एवमन्यत्रापि, तथा “तमेवं विद्वानमृत
 इह भवति । नान्यः पन्था अयनायविद्यते ।” “नाहं वेदैर्न
 तपसा” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यासोचोपायम-
 २५५ भिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिषेधानुप-
 पत्तेः वेदनशब्देनापि तैलधारावदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञान
 विशेष एव विवक्षित इति स्वीकर्तव्यम् ; एवन्ध्यानोपासन
 भक्तिशब्दसमानार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे

निश्चिते सति सामान्यमात्राअथयं न्यायानभिज्ञतानिव-

२६० न्यनम्,

आहुस्य, “पशोऽङ्गागत्वमिषीतौ निपुणन्यायपूर्वकम् ।
गर्दभादिषु तुल्यत्वङ्गर्दभप्रायकल्पितम् ॥” इति . यत्पुन-
र्वाक्यतस्मिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वञ्च सम्भवतीति, तद-
स्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात् ; प्रत्यच-

२६५ विरुद्धस्यायमविधेयज्ञानाधीनमोक्षवादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रे-
णाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्,

आहुस्य, “तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शतशश्रुवणेऽपि हि ।
दृश्यते त्वमङ्गपूर्वो विवादो ब्रह्मवादिनाम् ॥” इति ; ननु
येषां वाक्यार्थज्ञानज्ञातन्तेषान्तस्मिष्टत्तिरस्येव, येषान्तु सा

२७० नास्ति तेषान्तदपि न जातमित्यविरोध इति चेत् तन्न,
तज्ज्ञानाभावे तत्प्रवचनाद्यसम्भवात्, तदसम्भवे च शिष्याणां
अवणादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, एवमाचार्यस्यापि, अथ
वाक्यार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्या एवाविद्यावतां आवका इति
चेन्न, तेषां आवकत्वादिष्यापारस्य तत्कात्करणशरीरेन्द्रि-

२७५ यादेस्तत्प्रयोजनस्य च ख्यातिलाभपूजापरानुपवादेस्तत्प्र-
तिभासस्य चाविद्यामन्तरेणासम्भवात् ; अविद्यानिवृत्तावपि
बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः प्रवचना-
द्युपपत्तिश्चेति चेत्तन्न, भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, तथाप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रात् अविद्या

२८० विशेषवशादेव वा प्रवचनाद्युपपत्तिरिति चेन्न, विशदप्र-

तीति परामर्शरूपप्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात्, विशदा-
ध्यक्षितसमस्ततत्त्वार्थाश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदि-
शन्तीति हि स्वीकृतं युष्माभिः ; न चाद्वैतसिद्धान्तश्राव-
कास्त्रात्मनान्तदनभिज्ञतामनुमन्यन्ते, तथा सत्यविवादश्च .

२८५ किञ्च प्रतिवादिनो वा प्रबलाविद्याः कथम्भवत्पक्षप्रति-
क्षिपन्ति, न तावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात्,
विदित्वा चेत्कथन्तर्हि प्रतिवादिनाविदिते भवत्यचे भवतां
ज्ञानानुत्पत्तिः, न हि स्वीकृत्यरे जानन्ति वथन्तु न विद्म
इति स्वस्वैरभिधेयम् ; यत्तदविद्यानिवर्तकं विशदमद्वैत

२८० ज्ञानमुद्देश्यति, यच्चेदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नम्, तदुभय-
भिन्नविषयमेकविषयं वा, भिन्नविषयत्वे तस्यान्यसिद्धान्त
ज्ञानवत् तदनुपकारकत्वम् ; एकविषयत्वेऽप्यन्यज्ञानतिरिक्त
विषयं वा प्रकारविशेषविशेषितविषयं वा, आद्ये पश्चा-
त्तनस्याप्यनिवर्तकत्वम् इदानीन्तनस्यैव वा निवर्तकत्वं

२८५ स्यात्, अविशेषात् ; द्वितीये ब्रह्मणस्सविशेषत्वं स्यात्,
सविशेषमिदानीङ्गृहीतम्, पश्चात्तु निर्विशेषप्रकाशित्यत
इति वैषम्यमिति चेत्, कथमिदं लयावगतम्, श्रुते-
रिति चेत्, तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जात-
मिति कः पश्चात्तनस्यविशेषः, ज्ञानमिदानीञ्जातं, व्यव-
२०० सायस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेष इति चेन्न, वेदप्रामाण्य
निश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्चये तु पश्चा-
दपि तदसिद्धिः, प्रमाणात्वाभ्युपगमेवातदर्थविशेषे सन्देह

- इति चेत्, तर्हि विग्रहप्रवचनप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्याय
पूर्वाह्नस्त्रिंशत्तमो वा श्रोतव्यं न पुनश्चावणदशाथामेव
३०५ सन्दिहानेन भवता पश्चादनवरतधानेनापि ज्ञातुं शक्यम्,
मननवदाहार्यसन्देह निराकरणाय पश्चात्तनं ज्ञानमिति
चेन्न, मननेनैव सञ्ज्ञासितनिष्कम्पत्वे पुनरन्यानवकाशात्,
अन्यथातिप्रसङ्गात् ; अस्तु तर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणं
वैषम्यमिति चेत्, विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तद-
३१० सिद्धेः, सिद्धावपि बाधकत्वाबाधकत्वमत्यकिञ्चित्करत्वात्,
परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्यज्ञानेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युप-
गमात्, प्रत्यक्षेणापि देशात्मभ्रमादिना शास्त्रबाधानभ्युपग-
माच्च ; एवम् उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते,
भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्या भवति,
३१५ तदनुवृत्तौ तु बाधकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव,
चन्द्रकले प्रत्यक्षेऽप्यङ्गुल्यवष्टम्भादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत्, वाक्य
जन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वलोकविरुद्धम्, पृथक्चेत-
त्प्रपञ्चयिष्यामः . तदेतदखिलमुखान्तरेण प्रपञ्चितम्भाष्ये
“न तावदाकार्यज्ञानम्” इत्यादिना विस्तरेण .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूत्रतन्त्रस्य श्रीमद्दे-

ह्युटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणाम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गस्यतुर्थः !

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणायाम्

बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

नानुवर्त्तत संसारो यत्प्रसादैकबाधितः ।

प्रसीदतु स मे देवः प्रथमाञ्जलि किङ्करः ॥

यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यान्तत्त्वज्ञाने जातेऽपि ब्रह्मविदा-
म्बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादेराग्ररीरमनुवृत्तिः, तदनु-
५ वृत्तावपि द्विजमूलतया दग्धपटादिवदबन्धकत्वञ्चेति, तच्च
पृच्छामः, बाधितत्वे कथमनुवृत्तिर्भवता बन्धव्या, तस्यां वा
तत्कथम्, प्रमाणबलान्मिथ्यात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिविव
दोषमहिम्ना प्रतिभासानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्,
समस्तद्वैतकुचिम्भरिणाप्यद्वैतविज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः,
१० अविद्यैवेति चेत्, कथन्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिः, न हि तन्निवृत्ता-
वपर्यवसितः कश्चिद्बाधो नाम, तन्निवृत्तावपि तन्मूलवास-
नास्तीति चेत्, सा किम्ब्रह्मवत्सत्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत
मिथ्यात्वेऽपि तदविषयत्वात्, न प्रथमः, द्वैतापसिद्धान्तादि
दोषप्रसङ्गात्, न च सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिनी, भेदप्रतिभासा-
१५ नुवृत्तेरनिर्माचप्रसङ्गात्, ब्रह्मणस्साध्यत्वादि(दोष)प्रसङ्गाच्च, न
चासत्याविद्योपात्ता वासना सत्येति सम्पद्यते, न चोपादान-

- ध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुत्पन्नोऽप्यनुसन्धत्ते ; नापि द्वितीयः, वास-
नाया अपि अरण्यमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणैकोपाधि
क्रोडीकारात्, अन्यथा त्वविद्याया अपि बाधकज्ञानाविषयत्व-
२० प्रसङ्गात्, “नेह नानास्ति” इत्यादेरविशेषात् तद्विषयत्वमिति
चेत् तुल्यम्, यदि च वाक्यार्थज्ञानादासना न निवर्तते, कुत-
स्तर्हि तन्निवृत्तिः, न तावददृष्टादेः, तथा सति ज्ञानबाध्य-
त्वाभावेन सत्यत्वप्रसङ्गात्, अतएव न स्वतः, व्याघाताच्च, न
हि वध्यघातकयोस्तादात्म्यदृष्टम्, न च सहकार्यन्तरमन्त-
२५ रेण घटादिव्यपि स्वप्रध्वंसहेतुता, अहेतुकविनाशवादे तु
सौगत चार्वाकादिसौर्वादोद्धारप्रसङ्गः, अविद्यायाश्च तद्व-
देवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्थान्ता, न च दावदहनान्यग्रह
चरमसंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तत्रापि तत्तदवस्थान्तर
कालविशेषादिसामयौसहितपरमेश्वरसङ्कल्परूपस्य कारण-
३० स्थासामभिरभ्युपगमात्, द्विचन्द्रादौ तु अङ्गुल्यवष्टम्भतिमि-
रादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वात्, तदुभयविषयैकज्ञा-
नोदयेऽपि पार्श्वस्थितारकाप्रकाशस्यैव दोषप्रकाशांशस्य चन्द्रैक-
त्वप्रकाशेन विरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य
लौकिकानामनुदयात्, यौक्तिक(तन्मि)मिथ्यात्वज्ञानस्यैव
३५ भ्रान्तित्वेन तत्सत्यत्वाच्चाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्ति-
र्घटते, तद्विषयान्यथात्वावसायेन भयविस्मयादिकार्थनिवृ-
त्तिस्य, तव तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूत
श्लोकादिवच्च मध्यगतवासनाभेदज्ञानथोरथेकहेतुस्यैव निवार्य-

- त्वात्, अनुवृत्तावपि बाध्यबाधकयोराविद्यत्वेन वास्तवप्रामा-
 ४० ष्याभावात् विशेषेण बाधकबलासम्भवाच्चेति ; तदेतत्सर्व-
 मभिप्रेत्य “सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने” इत्यादि “भयादिकार्यन्तु
 निवर्तते” इत्यन्तम्भाषितम् .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्दे-
 ङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य छतिषु शतद्रुषणाम्
 बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूशष्टां

विविदिषासाधनत्वभङ्गवादः षष्ठः ।

दृष्टानुश्रविकार्थजातविमुखाण्डुंषोऽधिकृत्यश्रुतौ
यज्ञादिर्यदुपास्त्रिषाधनतया साक्षाद्विधिप्राप्नुते ।
श्रीसाभोगविभूतियुग्मभरितस्नात्मप्रदानोन्मुखः
श्रीमानस्तु मने समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

- ५ यदुच्यते “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रकेन” इत्यत्र यज्ञादिकं विवि-
दिषासाधनत्वेन विधीयते न तु वेदनसाधनत्वेन, वस्तु-
विरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाच्च, विविदिषन्तीति हि
श्रूयते न पुनर्विदन्तीति, तत्र ब्रूमः, कोऽसौ वस्तुविरोध-
१० स्तावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिः साधयितुमशक्यत्वम्,
उत तेषां ज्ञानाङ्गभूतश्रमादिप्रत्यनीकात्मकत्वम्, यदा
तत्त्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीकचिद्वर्गसाधकत्वम्, यदा आश्र-
माङ्गन्तया विहितानां विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः,
अन्यो वा कश्चिदिति ; न प्रथमः, स हि यज्ञादिकमन्तरेण
१५ उत्पत्तिदर्शनादा, यज्ञादिसन्निधावनुत्पत्तिदर्शनादा, आद्ये
त्वसिद्धिः प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वाऽधिकारिष्वननुष्ठित (शुद्ध)-

- शक्य(शुक्ल)धर्मेषु विद्योत्पत्तेरसिद्धत्वात्, द्वितीये त्वप्रथो-
जकता, सामर्थ्येव हि कार्यात्पत्तिः, न पुनर्हितुमात्रात्,
सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यम्, अन्यथा
- २० चिन्तापशुफलत्वादावपि कस्ते समासासः, तस्यास्तत्साधनत्वं
विदधाति श्रुतिरिति चेत्, अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति,
तदा तद्देव समाशसिद्धि, अन्यथा विविदिषासाधनत्वेऽपि
त्वया न समाशसितव्यम्, तथापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्ये-
कावसेयत्वात्, “कुर्वद्वायमकुर्वद्दे”त्यादि चार्वाकदुर्वादस्य
- २५ त्वयाप्यस्मर्तव्यत्वात्, व्यभिचारस्य च समत्वात्, एतेन वाक्य-
जन्यप्रमितीरूपस्य संस्कारजन्यसृतिघनतिरूपस्य वा वेदनस्य
किङ्कर्मापेक्षयेति निरस्तम्; इच्छाया अयनुकूलता-
बोधाधीनोत्पत्तेः किङ्कर्मापेक्षयेति समत्वात्, अन्तःकरण-
नैर्मल्यद्वारेणेति चेत्, तुल्यम्, यत्रोभयोस्संमो दोष इत्यभि-
- ३० युक्तवचनं किमर्थमित्यं विस्मरसि, “कषाये कर्मभिः पक्ते
ततो ज्ञानम्वर्तते” इत्यादिवाचनिकार्थातिशयान्नवाधि-
कम्. नापि द्वितीयः, श्रमादेरविहिताप्रतिषिद्धनिषिद्ध-
(कान्य)विषयत्वेन विद्याङ्गतया विहितेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरिक्त-
विषयत्वात्, विहितस्य च “धर्मेण पापमपनुदति” “कषाय-
- ३५ पक्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः” इत्यादिभिर्विद्योप-
कारकत्वस्यैव श्रुतत्वात्. न च तृतीयः, फलाभिसन्धिविरहा-
देव चिद्वर्गानारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमा-
देरभिसन्धिविशेषेण फलश्रुतिनियमस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात्.

- अत एव न चतुर्थः, त (अ)च्चापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्या-
- ४० नित्यसंयोगविरोधाभावात्, तदेतत्सर्वं सूत्रकारैरेव विसृष्ट-
सुक्तम् “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” “श्रमदमाशु-
पेतस्थान्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवशानुष्ठेय-
त्वात्” “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” “सहकारित्वेन च”
“अग्निहोत्रादि तु तत्कार्याथैव तद्दर्शनात्” इत्यादिभिः .
- ४५ या च ते श्रुत्यश्रपर्यालोचना सोऽपि हस्तसमाश्लेषः,
“सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः,” “तद्वि(दाववि)जि-
ज्ञासितव्यम्”, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
इत्यादिश्रुतिश्रीक्षापरामर्शात्, न हि तेषु सप्रत्ययार्थ-
विधिपरत्वभ्रवतापि स्वीकृतम्, विधिबलावसितपुरुषार्थ-
- ५० साधनत्वार्थसिद्धेच्छानुवादरूपत्वात् प्रत्ययस्य . ध्यायीते-
त्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात्, तत्र शाब्दप्रत्ययार्थप्राधान्य-
(मुपेक्ष्य)मनादृत्येच्छाया इत्यमाणप्रधानत्वादार्थभ्रक्त्यर्थप्रा-
धान्यं स्वीक्रियत इति चेत्, तर्हि “क्रियावानेष ब्रह्म-
विदां वरिष्ठः, कर्मणैव हि संसिद्धिम्, कषाये कर्मभिः
- ५५ पक्ते ततो ज्ञानश्रवर्तते,” इत्यादिप्रमाणसहस्रैकार्थ्यादच्चापि
वेदनपरत्वमङ्गीकुर्वन्व . लोके चाश्विना जिघांसति अश्वेन
जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बह्वक्षमुपलभ्यते .
अच्चाप्तेरश्वस्य वा हनन गमनेच्छासाधनत्वाद्योगात् हनना-
दिसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधन-
- ६० त्वाश्रयणम्, इह तु न तथा अन्नःकरणैर्मन्त्रदारेण सत्त्व-

- वि(शुद्ध्याद्यु)दृष्ट्योपकारकत्वस्य ज्ञान तद्विच्छेदोरविशेषादिति चेन्न, अनन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चात्राप्य-विशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिव्यधि-करोति, स किन्तदानीं वेदनमिच्छति उत न, आद्ये
- ६५ विविदिषा सिद्धैवेति न तस्या यज्ञादिसाध्यत्वम्, तथा च षड्भक्तम्, वेदनेच्छायाञ्जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याञ्जातायाङ्कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति. अचैकैको-भयपूर्वसङ्कोचेनात्माश्रयान्योऽन्याश्रयावयन्तर्भाव्यौ. द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यभिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
- ७० तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तच्चापवर्गादिक-मिति मलैव हि तस्यामभिसाधसम्भवः. ननु वेदनौमुख्य-लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्ता तु साध्य-तयाभिमतेति चेन्न, तादृशतीव्रेच्छाया एव उत्पत्त्यनुत्पत्ति-विकल्पे प्रागुक्तदोषानतिलङ्घनात्, न हि वेदने तीव्रेच्छाया-
- ७५ मसम्भवन्त्याम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपाय वर्गानु-ष्ठानक्षेत्रं वा सहेतुः; ननु दृष्टमेतत् यद्वबुद्ध्यापिपासादि-कामनया भेषजमुपदिश्यते, तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्व-विकल्पेन प्रागुक्त(दोष)प्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र चः परिहारस्ते-षमोऽत्रापि भविष्यतीति चेत्, तन्न, भोजनादेस्त्वामान्यतो-
- ८० ऽसुकुसलज्ञानादेवेष्टत्वसिद्धेः, तथापि दोषवशात्तदातन-मनारोग्यात्मकस्यातिकुसलमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थभेषजो-पदेशः, न पुनरिच्छास्वरूपनि(र्घ)व्यक्तये. अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनस्थेष्टलेऽपि तादालिकतत्प्राति-
 कूल्यापादकरजस्तमो निवर्हणेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थङ्गमर्षणां
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुतिः परि-
 त्यक्तैव. अत्रान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्सर्वस्थापि यज्ञा-
 दिकर्मावान्तरव्यापारलोपपत्तेः. एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्मविदां वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञान-
 ९० अवरतते ।” “पुण्यश्रानां वर्धयति क्रियमाण्युनःपुनः।”
 इत्यादिभिरैकार्थ्यञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव;
 ननु विविदिषासाधनत्वे यज्ञोद्यम् यज्ञादेस्तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किम्भगवतिभक्तिमान् भक्तिङ्गामयते,
 उत तद्विधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्त्यवस्थाभेदात् निर्वाहेऽपि प्राग्भवेव दोष इति, तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिश्च तारतम्यवती,
 विषयस्वभावविशेषाभिमानाभ्यासभेषजादिभिः प्रेमवृद्धिः
 कामशास्त्रादिष्वपि सन्नता, पुरुषस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेत्येतावदेव चिन्तनीयम्, तत्र यदि सञ्जातमाचा-
 दतिश्रयितस्य प्रेम्णः फलान्तरअमाणतस्मिञ्चेत्, तदा
 तथाविधन्तस्यातिश्रयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्यातिश्रयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते,

- १०५ अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र न स्यात् . नन्वेवं विदिषायाम-
 प्येवमस्त्विति चेन्न, विज्ञेपेच्छाया एव प्रागेवोदधात्,
 न हि पूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विज्ञेपत इति
 सम्भवति, न च विषयविज्ञेपावच्छेदमन्तरेण इच्छा-
 जातिविज्ञेपः कश्चित्सम्भवति, भक्तौ तु भोग्याकारावि-
 ११० भावतारतम्यवशात् तारतम्यसुकुम्, इहापि तत एव
 तारतम्यमिति चेत्, अस्तु तत्, तथापि काम्यत्वन्दुर्वचम्,
 तथाविधविषयविज्ञेपितस्य वेदनस्य काम्यत्वमन्तरेण
 तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्च सिद्धौ सिद्धा तथाविध-
 वेदनेच्छेति कथं सा काम्या, अतस्सिद्धं यज्ञादिकर्म
 ११५ न विविदिषासाधनत्वेन विहितमिति ; तदेतत्सर्वमभिसन्धा-
 याह, “एवं रूपाया ध्रुवानुसृतेस्साधनानि यज्ञादीनि
 कर्माणीति “यज्ञादिश्रुतेरश्वदि”त्यभिधास्यते इति .”
 इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां विविदिषा-
 १२० साधनत्वभङ्गवादः षष्ठः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ।

विभूत्यंशे यस्य स्वरसति जगतामचमखिलं
श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशति यं रूपमिव नः ।
निजाध्यचावेद्याचुलकितसमस्तस्त्वयमसौ
इविकेशो दिव्यन्दिशतु मम चक्षुस्त्वविषयम् ॥

- ५ यदूचिरे यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्य(क्यार्थ)श्रवणसमयसम्भ-
वन्परोक्षं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिर्नि-
रस्तसमस्तभेदवासनामूलासम्भावनाविपरीतसम्भावनास्य चित्त-
विच्छेपसञ्चलप्रतिबन्धस्य तदेव वाक्यमविद्यानिवर्तकमपरोक्षं
ज्ञानञ्जनयति, न च शब्दस्य कथमपरोक्षधीहेतुत्वमिति
१० वाच्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमिति प्रसङ्गात्, दर्शनादिति चेत्
तुल्यम्, कतद्दर्शनमिति चेत् “संवित्त्वप्रकाशा दग्मस्त्वमसौ”-
त्यादिषु, नञ्च संविद्धिषयः स्वविषयो वा प्रकाशो नास्ति,
सञ्चपि वा परोक्षः, स्वधीविरोधात्, प्रत्यक्षे च विषये परोक्ष-
प्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्तित्वप्रकाशेऽपि रजतावसाद्या-
१५ विरोधप्रसङ्गात्, नचायम्यकाश इन्द्रियजन्यः, वाक्यस्य तदा-
नीमबोधकत्वप्रसङ्गात्, वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रसङ्गाच्च, न च रत्न-

- तत्त्वाधिगमवच्छब्दसम्भिन्नेन्द्रियजन्यः, अन्यतरेण तदुत्पत्त्यु-
पपत्तौ कल्पनागौरवात्, अन्यथ्यतिरेकाविशेषे सतीन्द्रियसह-
कृतशब्दजन्य इति विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च, किन्नामेन्द्रियन्तस-
- २० इकारिस्थादिति चेत्, मनसस्सर्वज्ञानकरण(स्य)साधारणसह-
कारित्वङ्गिण जानासि, तथापि विनिगमनायाङ्को हेतुरिति
चेन्न, अन्यस्थान्यतमसि स्थितस्य वा वाक्यश्रवणाद्दृशमोक्षीति
प्रत्यक्षप्रत्ययात्, न चात्रापरोक्षत्वमारोपितम्, बाधका-
भावात्, न च सम्प्रत्यये भेदापहान्तद्वयवहारः, कदाचिदपि
- २५ तत्र धीभेदानुपलम्भात्, अतो वाक्यजातीयस्य कश्चित्प्रत्यक्ष-
ज्ञानजनकत्वसिद्धौ क्व विरोधावकाशः, अन्यदपि वाक्यं किञ्च
जनयतीति चेन्न, गोजातीयत्वे शास्त्ररः किञ्च दुग्धे दुग्धमिति-
वदपहास्यत्वात्, अस्ति तत्रावान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्व-
चापि कश्चित्, न च तदज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धि,
- ३० तज्ज्ञानस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, यथाहुः
“न कारणपरिज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिकारणम्। न हि बीजाद्य-
विज्ञानमङ्कुरोत्पत्तिवारणम् ॥” इति, न चास्यात्यन्ता-
ज्ञातता, स्ततोपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरवधारणात्, न च
तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किञ्चमाणाविति
- ३५ वाच्यम्, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैवतत्सिद्धेः, स्वतश्शुद्धे-
ऽपि विश्वसाक्षिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमी-
कुसुमरागोपरागवदवभासमात्रसिद्धिरियमशुद्धिः, सा च
ज्ञानमात्रनिवर्त्येति “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि

- श्रुतिशतसिद्धम्, मिथ्याभूतस्य च ज्ञानमाचनित्यत्वं
- ४० युक्तम्, न च परोक्षज्ञाननिवर्तकगृह्यते, अतः परिशेषादप-
रोक्षमेव ज्ञाननिवर्तकमिति स्थिते न ताव(त्)त्करणमिन्द्रियं,
बाह्येन्द्रियाणामत्यक्पराङ्मुखत्वात्, मनसोऽपि बोऽहमस्मी-
त्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेः, शब्दसंस्कारादिपुरस्कारे तु
तथैव का(क)रणत्वोपपत्तेः, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धसुक्त-
- ४५ स्वभावब्रह्मगोचरसाक्षात्कारकरणत्वस्यादृष्टचरत्वेन शब्दस्य
तत्सहकारित्वकल्पनायोगात्, तथात्वे च अवणादिनैष्कस्यात्,
“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन,
मनसैवेदमाप्तव्य”मित्यादिश्रुतीनाञ्च चित्तैकाग्रस्थान्तरङ्गत्व-
बोधने तात्पर्यात्, अत एव “अप्राप्यमनसासहे”त्यादेर-
- ५० नदिकृतमनो विषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः. न च मान-
समत्यक्षमस्ति, आत्मनस्त्वयम्यकाशत्वात्, सुखादेस्तु साच्चि-
वेद्यत्वात्, भावनासहकृतमनो जन्यसाक्षात्कारस्यापि पथिक-
परिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवद्भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपसाक्षा-
त्कारस्यापि साच्चिरूपत्वेनैव मानसत्वाभावात्, अनुमानादे-
- ५५ स्वापरोक्ष्यविदेशग्रीह्यत्वात्, अतो वाक्यपरिशेषे तथापि
भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैत-
वाक्यान्वेवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानञ्जनयन्तीति. किञ्च
प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षादैन्द्रियकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवो
युक्तः, न्यूनत्वात्समत्वाच्च, शास्त्रमूखन्तु प्रत्यक्षं साक्षात्कारा-
- ६० विशेषेऽपि निर्दोषहेतुकत्वात्तद्वाधकमम्, तद्योक्तम् “न्यूनत्वाच्च

- समत्वाच्च परोक्षज्ञाजं क्षमम् । निर्दिष्टहेतुजन्यत्वात्प्रत्यक्षं
 शास्त्रजं क्षमम् ॥” इति, प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तन इति शेषः,
 साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वम्, तस्य च शब्दका(क)-
 रणत्वं शब्दादेव सिध्यति “निश्चाय्य तं मृत्युमुखात्
 ६५ प्रमुच्यते, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर”
 इत्यादे(दिभि)रपरोक्षज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकत्वसिद्धेः. “तस्मै
 वृद्धितकषायाय तमसः परन्दर्शयति भगवान्मघनकुमारः,
 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, स्नाध्यायश्चक्षुरत एकमस्य
 योगो द्वितीयमभिवौचणाद्य । अध्ययनमनननयनोऽस्य द्रष्टा
 ७० न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम् ॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षु-
 स्सनातन”मित्यादिभिरस्य शब्दका(क)रणकत्वसिद्धिः. प्रयो-
 गस्य, विगीतं ज्ञानं साक्षात्कारि, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
 ज्ञानत्वात्, तत्स्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत्, न च तत्तदजन्यम्,
 प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारणत्वस्वीकारात्, तत्रैव प्रतिज्ञाया-
 ७५ मपरोक्षविषयत्वात् सुखादिज्ञानवदिति वा प्रयोगः, तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यं वा स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षात्कारजनकं, स्वप्र-
 काशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, संवित्स्व-
 प्रकाशेत्यादिवाक्यवत्, अपरोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 वृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतिधोगित्वात्, ज्ञानत्वव-
 ८० दिति, न चात्र परोक्षत्वम् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति,
 परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतिधोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति
 (सत्प्रतिपक्ष) सप्रतिषाधनता सिद्धसाधनात्, तेषामेव

- हि वाक्यानामसम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धचेतसि पुरुषे
 परोक्षज्ञानजनकत्वमिच्छते, पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया काला-
- ८५ तथापदेऽत्र, न च वाच्यमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानेष्व-
 प्येवमयोक्तुं शक्यमित्याभास समानयोगक्षेमतेति, तत्र विपक्षे
 बाधविरहात्, न हि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः, अनुमानादि-
 वदुपपत्तेः, नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि तदुपपत्तेः,
 नापि फलस्य, तत एव तत्सिद्धेः, नापि फलकामनायाः
- ९० फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्या अप्युपत्तेः, अत एव पुरुष-
 प्रवृत्तिरपि सङ्गच्छते, इह तु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षे
 बाधिका स्यात्, अतो नाभासतुल्यतेति, एवमूर्ध्वेष्वपि प्रयो-
 गेष्वभासतुल्यतोद्धारो द्रष्टव्यः, अतो विपक्षबाध(क)स्यैव
 प्रतिबन्धरहस्यत्वादुक्तार्थं महाविद्यादिजातयस्य यथावगाह-
- ९५ अयोक्तव्याः, स्वपरपक्षसाधारणं हि महाविद्यानां
 स्वभावः, तत्रानुकूलतर्कसदसङ्गावाभ्यामेकचार्थसिद्धिरितर-
 चार्थासिद्धिरिति निर्णयः. ननु तर्कपराहता इमे हेतवः,
 शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्न, अप्रसङ्गात्,
 योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेऽपि बाह्यप्रत्यक्ष-
- १०० बहिर्भाववदुपपत्तेः, अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं योगि-
 मनोऽन्यत्वे सति बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकारणत्वं वा
 बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमिच्छेत, इहापि तर्हि स्वतो
 परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकारणत्व-
 अत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमिति समस्यमाधिः, किञ्च प्रत्य-

- १०५ चान्तर्भाव इति इन्द्रियान्तर्भावो वा साक्षात्कारजनक-
वर्णान्तर्भावो वा विवक्षितस्यात्, पूर्वच तु मनसोऽपि
बाह्यान्तर्भाव इतिवदुपलम्भविरोधादशक्यं (क्यः) वक्तुम्,
उत्तरच लिष्टप्रसङ्गता, ऐकराश्रयोऽसिद्धे सत्यवान्तर-
भेदाश्रयणाविरोधात्, तदेव तु कथमिति चेन्न, दश-
११० मस्त्वमसीत्यादौ तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्, वाक्यस्यैवा-
परोक्षधीजनकत्वे मनमनिदिध्यासनविधानार्थक्यं श्रुत-
वेदान्तानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेति चेन्न, प्रागुक्त-
प्रतिबन्धनिरासद्वारेण तथोपश्रवणमिति फलोपकार्यङ्गतया
विधानोपपत्तेः, संसारिलोप(पत्ते, लब्धेश्च प्रतिबन्धकवत्यु-
११५ हषविषयत्वात्, अतो बाधकापेतसानुयाहकश्रुत्यादि-
षिद्धन्तत्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति .

- अत्र ब्रूमः, यत्तावदुक्तश्लेषु चिदाक्येष्वपरोक्षधीहेतुत्व-
गृह्यत इति तस्मिन्विषाणाङ्कुरप्रसाधने स्वरविषाणाङ्कुर-
निदर्शनमिति मन्यामहे, तथा हि, संवित्त्वप्रकाशेत्यत्र
१२० तावत् सामान्यतस्त्वपरसमवेतचैकालिकसर्वसंवित्त्वप्रकाशत्वं
वाक्यार्थः, तादालिकी तु तज्जन्या संविदेका तदानीं
स्वप्रकाशा, तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षम्,
यतो वाक्यस्य तदापरोक्ष्यहेतुता स्यात्, न च सर्वसंविदैक्यम्,
तस्य दूषयिष्यमाणत्वात्, तदैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण
१२५ परोक्षापरोक्षविभागस्य दुरपह्वत्वात्, वाक्यजन्यसंवित्त्व-
रूपापरोक्ष्ये तावद्वाक्यमेव कारणम्, विषयप्रकाशांशकारण-

- व्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्तरानुपक्षभादिति चेत्,
 तर्हि सिद्धमनुमानादेर्वाक्यान्तराणामप्यपरोक्षधीजनकत्वम्,
 तत्तद्व्यन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेऽपि तत्तत्करणकत्वात्,
- १३० सत्यम्, तथापि संवित्स्वप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रका-
 शांशः स्वप्रकाशांशस्यैव एवेति विशेष इति चेन्न,
 सामान्यविशेषविषयतया तद्वेदस्य दर्शितत्वात्. एवन्दशम-
 स्वमसौत्यत्रापि यदि दशमत्वं स्थात्मनः पश्यत एवेदं
 वाक्यमप्युक्तम्, तदा घटमप्यशतोऽयं घट इतिवत्सिद्धानु-
- १३५ वादपरमिदं वाक्यं स्यात्, तथा च प्रत्यक्षानुवादितामात्रेण
 प्रत्यक्षताभ्रमः, परोक्षविषय इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि
 तच्छक्येतिदवस्तत्वात्, यदा पुनरविदितस्वात्मदशमत्वमत्यु-
 च्येत, तदा दशमत्वांशे परोक्षत्वं स्पष्टम्, उद्देशां(शां)ग्रह्य
 तु प्रागेव दृष्टत्वादिशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः प्रतिपत्ति-
- १४० ज्ञाटित्यात्, न च तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्य प्रत्यक्षता,
 अयन्वर्ततोऽग्निमानित्यनुमानेऽपि तत्प्रसङ्गात्, गुरुत्वादेर-
 तोन्द्रियत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च, एवं चक्षियस्त्वमसौत्यादिव्यपि
 विकल्पानुसन्धेयम्, यत्तु प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाश-
 व्याघात इति तदप्यसत्, आपरोक्ष्यादेर्ज्ञानधर्मत्वे ज्ञान-
- १४५ व्यक्तिभेदेन विषयेष्वेऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधा-
 भावात्, विषयधर्मत्वेऽपीन्द्रियेण तथाविधं ज्ञानस्त्रायतां,
 क्षिप्रशब्दादिना लन्यथाभूतमिति पुरुषभेद इवैकस्मिन्
 पुरुषेऽपि (का)करणभेदेन कालभेदेन चैकस्यैव वस्तुनः

- प्रत्यक्षतापरोक्षता च प्रागेव दर्शिता, विपरीतवासना-
 १५० भूयस्त्रेऽपि करणशक्त्वा तत्त्वज्ञानोदयस्योपपादनात्, यदि
 प्रत्यक्षविषये परोक्षप्रकाशस्थान्तदा शुक्तिवप्रकाशेऽपि
 रजतावसायाविरोधप्रसङ्ग इति चेत्, किंशुक्तौ चसु-
 र्यापाराम्बयत्यतिरेकानुविधायी रजतभ्रमः परोक्षः, येनैव-
 म्बवोषि, अथ पुनर्भ्रान्तिरेव प्रसञ्जनीया, तदा शुक्ति-
 १५५ त्वादिसूक्ष्मविशेषग्रहस्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया वा
 विशेषाग्रहाख्यसहकारिविरहेण सामग्रीवैकल्यादा शुक्तौ
 रजतभ्रमानुदयः, इहत्वप्रतिबन्धपरोक्षज्ञानसामग्रीसिद्धौ
 कथन्तदनुत्पत्तिः, तथाविधा च तस्यामग्रीप्रागेव दर्शिता,
 अङ्गौक्रियते च भवतापि श्रवणदशायाम्, अत एवैव-
 १६० विधप्रसङ्गस्य निर्मूलता, किञ्च खानिष्टं प्रसञ्जकम्परानिष्ट-
 मप्रसञ्जनीयमिति तु तर्कतत्त्वव्यवस्था, उक्तञ्च श्रीमुण्डरी-
 काचाचार्यैः,

“प्रसञ्जकन्तु खानिष्टम्परानिष्टमप्रसञ्ज्यते ।

विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥

- १६५ प्रसञ्जके तु स्वाभीष्टे खानिष्टे पर्यवस्यति ।

स्वाभीष्टस्य तसिद्धिस्थात् परेष्टस्य प्रसञ्जने” ॥ इति,

उभयमप्यत्र विपरीतम्, स्वतः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि

श्रवणदशार्या वाक्यतः परोक्षज्ञानस्य भवदभिमतत्वात्,

मिथ्यैतदिति चेत् पश्चात्तनप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति

- १७० को विशेषः, शुक्तौ रजतत्वस्येवाविरोधापादकञ्च मिथ्यात्व-

- मिह स्मर्तुमर्हसि, “सत्यं विरोधाच्छुक्लित्वाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतञ्च रजतत्वात्थत्वेनाभिधीयते ॥” तेन मिथ्यैतदिति वचनमवाविरोधापादकञ्च भवति, प्रसञ्चनीयञ्च कश्चिदस्मादिष्टमानोपदेशादिभिः शुक्लित्वप्रकाशेऽपि
- १७५ दुष्टेन्द्रियादिनाकस्यचित्कश्चिद्रजतावभासानुवृत्तेः, अन्यथा भवताम्नाधितानुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसङ्गात्, तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्लेस्त्वन्ने भ्रान्तविप्रसम्भकवाक्यादेः(दिभिः)रपि रजतधौरुदेत्येव, सा च परोक्षैव, शीघ्रन्तु बाध्यमानतया केषाञ्चित्तत्र तदनुत्पत्तिश्चमः . किञ्च यदि प्रत्यक्षे विषये
- १८० परोक्षप्रकाशो व्याहृतः, तदा पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु विशेषतोद्दृष्टानुमानेषु तथा विद्यार्थगोचरवाक्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात्, योग्यतामाचन्तु तत्र न तु तदानौमत्यचेति चेन्न, यस्य कस्यचिदारण्यकयोगीश्वरादेस्सहर्षनात्, तथापि नानुमातुस्त्येति चेत्तर्ह्येवापि दशम-
- १८५ लादेर्वाक्यश्रवणात्पूर्वमदर्शनात् वाक्यतः साक्षात्कारसम्भवः, यत्पुनः स्वैव द्रष्टुं योग्यतया अगन्तरदर्शनादा तत्र तत्सम्भव इत्येत, तर्हि सिद्धमनुमानादावपि तदुभयसम्भवात्तथात्म, यदा चायङ्गट इति मन्यमानम्रत्येव कस्यिदयङ्गट इति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविषयत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसङ्गः, इत्यत एवेदमिति चेन्न, स्मृतोपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणम्युञ्जानस्य तदनिष्टेः, इत्यतां वा, तथापि व्योतिष्टोमादि-

- वाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनामत्यञ्चलस्याऽवधोरविगीत-
त्वान्तान्प्रतिकेनचिद्विदितमाहात्म्येन तत्रयोगे तत्समा-
१८५ चात्कारसम्भवस्यात्, तथा च सर्वमपि वाक्यङ्गस्यचित्सा-
चात्कारकरणमिति स्थितौ, केषाञ्चिदेवेति व्यवस्थाभङ्गः,
अस्त्वेवमपि किञ्चिद्विज्ञमिति चेन्न, अनुमानादिष्वपि
तत्रसङ्गस्योक्तत्वात्, तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्ये परिशेषा-
सिद्धेः, ततश्चापशूद्रादिनयविरोधप्रसङ्गात्, किञ्च विष-
२०० स्यापि ज्ञाततया अज्ञाततया वा साच्चिवेद्यत्वस्य भवद्भि-
मतत्वात्सर्वैः प्रमाणैस्साचात्कारसम्भवः सुलभ एव, यदि
चात्र स्वतोपरोच्चार्यविषयमेव वाक्यं तज्जनकमिति
व्यवस्थाप्येत, तदा दशमस्त्वमधीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिः,
यद्यपि लभंशस्य स्वतोपरोचता, तत्रापि संख्यादि-
२०५ विशिष्टाकारेण स्वतोपरोचत्वाभावात्, अन्यथा वाक्य-
श्रवणात्पूर्वमेव तद्वैशिष्ट्यप्रकाशप्रसङ्गात्, अतोऽनुमानस्यैव
वाक्यजातीयस्य कश्चिदपि साचात्कारहेतुत्वदर्शनस्यासिद्धेः
अनुग्राहकतर्काभावाच्च स्वाभिमतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य
तद्वेतुत्वकल्पनं विरुद्धमेव, अत एव स्वतोपरोच्चार्य-
२१० गोचरत्वोपाधिरपि निरस्तः. यत्तु निवर्त्यमिथ्यात्वान्य-
थानुपपत्त्या पारम्पर्येणापरोक्षतज्जनकविशेषयोः परि-
शेष इति तदप्यन्यथासिद्धसिद्धिभ्यामाक्रम्यते, सत्य-
मेव हि संसारसुपासनप्रीणितेश्वरसङ्कल्पविशेषनिवर्त्यं
साधयिष्यामः, यत्तु “तरतिशोकमात्मवि”दित्यादिभि-

- २१५ ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादि-
शब्दानामुपासनाख्यत्रिशेषपर्यवसानस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्चिर-
क्षम, यथाऽऽ: “वेदनंध्यानविश्रान्तमध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ ।
सा च दृष्टिलभयेति दृष्टिर्भक्तिलमृच्छति ॥” इति, मिथ्या-
भूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया
- २२० भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्य भेषज-
शस्त्रादिनिवर्त्यलोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तरम्, अस्तु च
मिथ्यात्वे धीवाध्यत्युक्तिः, न चात्र मिथ्यात्वम्, “दृश्यत्वाद्यदि
मिथ्यात्वप्रपञ्चस्याभिधीयते । ब्रह्मणोपि च मिथ्यात्वन्त
एवामिधास्यते ॥ ब्रह्मणो यदि दृश्यत्वं व्यावहारिक-
- २२५ मुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वन्तान्तिकङ्कित्वेय्यते” ॥ अपि
च संसारमिथ्यात्वेपि किञ्चित्प्रवृत्तिशब्देन प्रतिभासमान-
मिथ्यार्थप्रध्वंसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगवेषणमुत तदि-
षयज्ञानप्रध्वंसमाहोस्त्रित्तत्कारणोच्छेदं वा अथ तथाविध-
ज्ञानान्तरानुत्पादमुत तद्विपरीतविषयावगाहनरूपविषया-
- २३० पहारं यद्वा तद्विषयसत्यताध्यवसायश्रैयित्त्वमथान्यदेव
किञ्चिदसांख्यव्यवहारिकमिति, नाद्यः, कश्चिदपि मिथ्यार्थस्य
प्रध्वंसाभावात्, “प्रध्वंसोहि स्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते ।
स्वरूपसत्यताभावे कस्य प्रच्युतिरुच्यते” ॥ सत्यपि तस्मिं-
स्तेन तदुच्छेदायोगात्, अन्यथा बाधकज्ञानात् पूर्वं सुषुप्ते
- २३५ द्रष्टरि पुरुषे शक्तिरजताद्यवस्थितिप्रसङ्गात्, संविद्धीन-
सत्ताकस्य तस्य तन्निवृत्तिरेव हि निवृत्तिः, आऽऽस्य,

- “आरोपस्य निवृत्तिस्स्यादारोप्यस्यापि सङ्गः । तस्य स्वरूपशून्यस्य का निवृत्तिर्हि कथ्यते” ॥ न द्वितीयः, तस्य बाधकज्ञानाभावेपि बाधकज्ञानवदेव स्वरसवाहिविनाश-
- २४० हेतुवलादेवाशुतरविनाशित्वात्, अन्यथाऽनुदितबाधक-
ज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात्, तदप्याहुः, “न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानान्त्रियमेव विनश्यति । न स्याद्विभ्रान्त-
चित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिसङ्गः” ॥ इति, यद्यप्युत्तरज्ञान-
मात्रमपि संस्कारादिवत् पूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते, तथापि
- २४५ यत्किञ्चिद्विरुद्धविषयात्परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्यु-
पपत्तौविरुद्धविषयप्रत्यक्षज्ञानान्वेषणनिष्फलम्, न द्वितीयः,
भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथाऽवस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात्,
न ह्यङ्गुलवष्टम्भतिमिरादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु चन्द्रेकल-
साचात्कारसम्भवः, सम्भवेवा किन्तदुच्छेदेन, प्रत्यक्षानु-
- २५० वृत्त्यर्थन्तदुच्छेद इति चेन्न, तत्सामग्र्यनुवृत्तिमन्तरेण
तदुच्छेदेपि तदसिद्धेः, तस्याञ्चानुवर्तमानायान्तदवस्थानेपि
विरोधाभावात्, स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेद-
नमिति चेत्, किमत्र स्वाभाविकत्वम्, किं सामग्र्यां सत्यां
स्वरसवाहिलसुत नित्यस्वाभाविकत्वम्, आद्ये प्रागपि
- २५५ कथन्तदवस्थाने प्रत्यक्षोदयः, न द्वितीयः, अन्योऽन्याश्रय-
णात्, नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किञ्चाम प्रतिबन्धकत्वम्,
अथमत्र सङ्गः, “भ्रान्तिकारणसङ्गावे प्रत्यक्षस्य ह्यसम्भवः ।
सम्भवे निष्कलैव स्यात् तदुच्छेदस्य कल्पना ॥ नानुवृत्त्यर्थ-

- मुच्छेदः सामर्थ्यैवानुवर्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमुच्छेदे
- २६० प्रथमङ्गथम् ॥ प्रत्यक्षं कारणाच्छेदे तदुच्छेदस्ततोपि
चेत् । अन्योन्याश्रयणन्तु स्यात् प्रतिबन्धो नचात्मनी"ति ॥
नापि चतुर्थः, प्रागभावस्यासाध्यत्वात्, तदनुवर्तनस्याप्यन्त-
तस्तत्प्रतियोगिकारणाच्छेदकोटिनिचेपात्, तस्य च निरस्त-
त्वात्, न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षज्ञानादपि तत्सिद्धेः, प्रत्यक्षमपि
- २६५ हि द्वि चन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानमपि परोक्षेण चन्द्रैकत्वानु-
मानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रदित्वाध्यवसायश्रैयिष्य-
ञ्जायते, अन्यथा देहात्मभ्रमवतामनुमानेनागमेनवा देहाति-
रिक्तात्मविचक्षणो न स्यात्, परोक्षबाधेपि भ्रमोऽनुवर्तत इति
चेत् न, तुल्यमेतदित्युक्तत्वात्, "सञ्जातेऽप्यरोक्षेपि बाधे
- २७० कारणसम्भवात् । अङ्गुल्याद्यैर्भवेद्भ्रान्तिरुपपद्यते हेतुभिः" ॥
नापि सप्तमः, तस्यांसांख्यवहारिकत्वेनैतदर्थोपायोपदेशा-
योगात्, अन्वयव्यतिरेकागोचरत्वेनापरोक्षपक्षपातविरहाच्च,
एवं सामान्येनापरोक्षज्ञानानपेक्षायाद्भ्रुतस्तत्कारणविशेष-
चिन्तेत्यनुत्थानमेव शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्य-
- २७५ कारैरिह न संरम्भः कृतः, "सत्यां सामर्थ्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनु-
पपत्ते"रित्यादिना "द्रष्टव्य" इत्यादेर्दर्शनसमानाकारविधि-
परत्वोक्तेश्चेदमपि दूषितममं(मत)स्त, समन्वयाधिकरण पूर्व-
पक्षे तु परोक्षैव दूषयिष्यति "न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञान-
ञ्जनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वा"दित्यादिना,
- २८० अस्तु वा कथञ्चिदापरोक्ष्यपरिशेषः, तथापि प्रत्यक्षपरा-

- उन्मुखत्वादिसक्षणविरुद्धव्याप्ति)येन्द्रियादिपरित्यागे वाक्य-
 स्थापि तुल्यन्यायतया परित्यागप्रसङ्गः, दर्शनादर्शनाभ्यां
 विशेष इति चेन्न, तदसिद्धेः, तत्सन्देहेपि न विरुद्ध-
 व्याप्तिरिति चेन्न, इन्द्रियादिव्यपि प्रसङ्गात्, अथ सत्यामेव
 २८५ विरुद्धव्याप्तौ गत्यन्तराभावात्तदनादरेण वाक्यस्थापरोक्षधी-
 हेतुत्वङ्गस्येत, इत्त तर्हि इन्द्रियादिव्येव भक्तिरियम्य-
 युज्यताम्, तथा च सिद्धे गत्यन्तरे किं वा वाक्येन, अयन्तु
 निर्णयः, “विरुद्धव्याप्तिसङ्गावे वाक्यस्थापि तथा भवेत् ।
 असङ्गावो यदि भवेत् सम एव द्वयोरपि ॥ दशमस्त्वमसौ-
 २९० त्यादौ भवेद्वाक्यात्परोक्षधीः । सामग्र्ययुत्यापनात् पश्चा-
 त्प्रत्यक्षादपरोक्षधीः” ॥ न च प्रत्यक्षादेरद्वैतगोचरत्वविरोधः,
 तेषामपि तदभिमतकूटयुक्तिभिस्तत्त्वमस्यादेरिवाद्वैत-
 गोचरत्वस्थापनस्य शक्यत्वात्, यच्च प्रत्यक्षस्य न परोक्षात्परि-
 भव इति तदपि ज्वालैक्यबाधकभेदानुमानादिनिदर्शनेन
 २९५ निरस्तमेव, यदप्येन्द्रियकप्रत्यक्षाच्छास्त्रजन्यप्रत्यक्षस्य प्राबल्य-
 मुक्तम्, तदप्यसत्, एकदोष प्रसूतत्वादेर्दर्शयिष्यमाणत्वात्,
 “प्रत्यक्षं ब्रह्म गृह्णाति यदि चेत् ब्रह्मदृश्यता । अब्रह्मा-
 क्षमनत्वे तु कथन्नु वक्ष्यन्तरम्” ॥ यत्पुनरपरोक्षज्ञानस्य
 मोक्षहेतुत्वं श्रुतिषिद्धमिति, तावन्मात्रस्याभ्युपगमेपि न नः
 ३०० काचित् चितिः, यत्तु शब्दादेव शब्दस्थापरोक्षधीहेतुत्वन्दर्शितं,
 तदपि हास्यम्, अन्यपरत्वस्थाऽकुमारं प्रसिद्धेः, साक्षात्कार-
 हेतोर्मनसः सहायतया वा दृढव्यवसायहेतुतामात्रेण वा

- तदुपपत्तेः, यथाश्रुतग्रहणे च चक्षुहादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्,
 “श्रुतिस्मृती तु विप्राणामथने हे” इति हि श्रूयते, “वेदान्त-
 ३०५ विज्ञानसुनिश्चितायाः” इत्यादिषु परोक्षव्यवसायमात्रमे-
 वोच्यते, यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्ध्या
 निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं
 सिद्धमिति, तदप्यत्यक्तपरिहास्यम्, अकम्पनीयव्यवसायविव-
 चया सुशब्दप्रयोगात्, यः पुनस्तत्त्वमस्मादिवाक्यजन्यज्ञान-
 ३१० लादिति प्रयोगः, स तज्जन्य आवरणज्ञानेनैवानैकान्तिकः,
 अतिप्रसङ्गश्च, वाक्यान्तरेऽपि प्रयोक्तुं शक्यत्वात्, परिहारस्य
 च समत्वात्, विषयजन्येषु च व्याप्तेस्सङ्कोचात्, न वाक्य-
 जन्यता हेतुः, प्रत्यक्षत्वे तु किम्पुनरर्थजन्यत्वमेव स्यात्, तत-
 स्सोपाधिकत्वमपि, वाक्यविषयप्रत्यक्षेऽपि वाक्यस्यैवार्थत्वात्
 ३१५ अर्थजन्यत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः, यस्य स्वप्रकाश-
 र्थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वादेति, सोऽपि पूर्वव-
 देवानेकान्तः, दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पलन्दर्शितमेवेति .
 प्रतिप्रयोगश्च, विगीतं वाक्यञ्च स्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजन-
 कम्, वाक्यत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्, तथा विगीता
 ३२० धौर्न स्वविषये प्रत्यक्षा, वाक्यजन्यत्वे सति वाक्येतरविषय-
 त्वात्, स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत्, नचात्र श्रुतिविच्छेदतया
 काष्ठात्ययापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात्, न च दशम-
 स्त्वमसीत्यादिवाक्येन तज्जन्यज्ञानेन चानैकान्तिकता, तत्र
 साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात्, न च पूर्वैरेव हेतुभि-

- २२३ स्मृप्रतिषाधनता, उपलभानुरोधेनानतिप्रसञ्जकव्याप्ति-
 मूलकतया प्रबलत्वात्, समत्वेऽपि प्रकरणसमत्वापादनदशा-
 यामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च, न च विपचे
 बाध(क)विरहादप्रयोजकता, अविशेषात् शब्दान्तराणा-
 मपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वप्रसङ्गस्य सत्त्वात्, नचाप्रत्यक्षार्थ-
- २२० विषयतया तेषान्तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यम्, तथाऽप्ययङ्गटः
 दशमोऽयमित्यादिवाक्यानान्तप्रसङ्गात्, नचेह भवताऽपि
 शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमिच्छते, इच्छतां वा, तथापि
 ज्योतिष्टोमादिवाक्यानान्तप्रसङ्गोद्वारः, तथापि मनस्सह-
 कृतशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानञ्जायते इति साहसस्य सुशकत्वात्,
- २२५ तावतैव च तेषामप्रत्यक्षविषयत्वस्यापि सिद्धेरवान्तरविशेषा-
 निर्धारणादिति, अस्तु वा विपचे बाधकाभावः, स तु
 पूर्वेषामपि समान इति, तथापि प्रतिरोधमात्रं सिद्धम्,
 नन्वस्ति पूर्वेषां विपचे बाधकमात्मविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व-
 श्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तिः, तथा हि, श्रुत्युपपत्तिर्भावाकार्य-
- २४० ज्ञानादिव मिथ्याभूतसंसारनिवृत्तिरिति स्थिते प्रत्यक्षस्य
 भ्रमस्य परोक्षबाध्यत्वायोगेन प्रत्यक्षपरिशेषे ब्रह्मणि च
 सकलकरणागोचरेऽनुमानादिषु च साक्षात्कारवैदिकेषु
 यदि वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानस्य स्यादपवर्गोऽपि न स्यादेवेति,
 इदमपि दण्डघातसूदितदर्वीकरणनर्तनम्, अस्याः परिपाटि-
- २४५ कायाः आरम्भ एव निरस्तत्वादिति. यः पुनरसावयूहः
 अपरोक्षत्वान्मत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञान-

- निष्ठात्प्राप्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति, अत्र ताव-
दाकाक्षररूपजन्यतद्विषयश्रावणसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनता,
प्रत्यक्षज्ञानहेताविशिष्टयार्थसन्निकर्षोऽर्थस्येन्द्रियस्य च मुख्यकक्ष्य-
- ३५० त्वात्, अथ पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृ-
त्तीति साध्यं विशेष्येत, तथापि परोक्षतदाकाक्षरार्थानुभव-
संस्कारसहस्रतश्रावणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यरूप-
साक्षात्कारेण सिद्धसाधनतैव, स हि प्रत्यभिज्ञात्मा विशेष-
षणतथाऽर्थं विशेष्यतथा वाक्यं च विषयीकरोति, अथ
- ३५५ तदेकविषयज्ञानवृत्तीति विशेषयसि, तथापि ब्रह्मेतर-
विषयत्वेन धर्मेण हेतोरनैकान्तिकता, तत् खलु सम्प्रति-
पक्षेऽप्यपरोक्षेषु सर्वेष्वपि वर्तते, न पुनसंग्रह्यत्वविपर्ययत्व-
चाचुषत्वादिवत् कुतश्चिदपरोक्षान्निवर्तते, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्यज्ञाने तु नैव वर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्त-
- ३६० अन्योपि ब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्तीति चेत्, इन्न तर्हि वाक्यैक-
परिशेषप्रयासं विवृतवानसि, तथा च सति वाक्यजन्य-
साक्षात्कारकल्पनावैयर्थ्यञ्च, तत एव तत्कार्यसिद्धेः,
यत्तु परोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रत्यनुमाने
सिद्धसाधनत्वमुक्तम्, तत्र यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाना-
- ३६५ भिव्यापीति प्रयुञ्जीत, तदा किम्ब्रूयाः, श्रुतिविरोधात्साक्षा-
त्साध्ययापदेशमेव ब्रूम इति यदि, हन्ताद्यापि त्वथा
श्रुतितपस्विनी कूटसाक्षिणी कल्प्येत, सा तु यथार्थवादिनी
न किञ्चित्त्वदभिमतम् ब्रवीति, यत्त्वपरोक्षत्वं ज्योतिष्टो-

- मादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रतिबन्धनुमाने विपक्ष
- ३०० बाधकाभावाद्देषम्यसुक्तम्, तदत्रापि समानमेव, अर्थापत्तेः कल्पकासिद्ध्यादिनिरस्तत्वात्, परोक्षादपि ज्ञानात्प्रत्यक्षोपमर्दादिः प्रागेव प्रसाधितत्वात्, प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्येनापि प्रत्यक्षेण बाधोपपत्तावन्यथासिद्धेः, अस्ति च योगिप्रत्यक्षमदृष्टविशेष सहस्रतान्तः-
- ३०५ करणजन्यमागमसमधिगम्यमास्तिकानाम्, श्रूयते हि श्रीरामायणे, “रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तन्तस्य धीमतः । तत्सर्वन्धर्मवीर्येण यथावत्सम्पश्यति ॥” इति, यत्तु भाष्ये दर्शनसमानाकारत्वमुच्यते तन्मोक्षसाधनभूताया भ्रुवानुसृतेरेव, न पुनर्धर्मवीर्यफलभूतयोगिप्रत्यक्षमिच्छित्यते,
- ३०८ तस्यापि श्रुतत्वात्, त्वदभिमतस्य तु श्रुतत्वमतिच्छिन्नमिति तस्यैवासम्भवः, यद्यपि योगिप्रत्यक्षफलमात्रमित्यसम्भ्रतम्, तथापि तदधीनायाः परिशेषासिद्धेः अन्यथासिद्धेः उपन्यासो नानुपपन्नः “कृत्तकल्पविरोधे तु युक्तः कृत्तपरिग्रहः ।” इति न्यायात्, यदि च यत्किञ्चिद्विपक्षे बाधकमित्यभिमानमात्रेण परिगृह्यमानुमिनोषि, तदा ज्योतिष्टोमादि-
- ३०९ वाक्येपि भवादृशः कोपि तथा तदभिमत्याऽनुमिन्यादेव, एवं सिद्धसाधनत्वानैकान्तिकत्वातिप्रसञ्जकत्वाऽभाससमानयोगक्षेमत्वान्यथासिद्धत्वादिदोषदूषितत्वादानुमानविशेषोत्प्रेक्षणमेव निपुणधियां शिषाधयिषितस्याप्रामाणिकत्वानुमितिमन्तर्गतां सूचयति, अत एवास्मिन्नर्थं महाविद्यादिप्रयो-

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतद्रुषणीव्याख्याने षष्ठ्यमाहते

शास्त्रभेदभङ्गो नाम तृतीयस्कन्धः ।

चय्यन्ता इति, शौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वनेकयन्त्रत्व-
स्योच्यते; एकार्थत्वलक्षणसम्बन्धस्यविवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादक-
विरोधाभावोऽपि दर्शितः. शौहार्दं समधिभ्रिताः चङ्गजना-
शुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयो-
५ संबन्धो व्यज्यते. एवमैक्यहेतुमाह चय्यन्ता इति, उत्तरभाग-
त्वात्पूर्वभागैक्यं युक्तमिति भावः. अनेन व्याख्येयैक्यात्
व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितम्, युक्तिमित्यनेन विरुद्ध-
फलत्वाच्चैकशास्त्रमित्येतत्परिहृतम्. अनन्तशब्देन वस्तुपरि-
च्छेदमुखेनान्तर्यामिन्नाभिधानात् सर्वकर्मणान्तदाराधनात्मक-
१० तथा उपासनाङ्गत्वसंभवसूच्यते. एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना
विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्येकयन्त्रपर्यन्तैकशास्त्रं प्रतिशास्त्रम्
तत्रैकयन्त्रव्याख्यानत्वेपि एकैकदेशव्याचिख्यासया प्रवृत्तयो-
रेकयन्त्रत्वादर्शनादिहापि मीमांसाद्वयस्य तथैवकरणाच्चैकयन्त्रं
युक्तमित्याशङ्क्यविचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विध्यधीनत्व-

- १५ पचे तद्विधिवस्त्रात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येव बुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपचेऽपि ह्यत्सुखापि स्वाध्यायस्याधी-
तत्वादुक्तरीत्यैव बुद्धिरुत्पद्यते, अतः ह्यत्सुगोचरविचारः प्रथमकर्तव्यतया प्रतिपन्नः, न तु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः उत्तरभागविचारः कर्तव्य इत्येवं रूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते,
- १० अतो विचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिष्टचया प्र(युक्तं)वृत्तं विचारशास्त्रं प्राथमिकस्वारसिकबुद्धिमनुसृत्य सामान्येन वेदार्थविचारोद्देशेन प्रवृत्तमिति वक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तर-
मीमांसयोरैकशास्त्रसुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्य ह्यत्सुविष-
यत्वं साधयति स्थितन्तावदित्यादिना, अध्ययनस्य ह्यत्सु-
- १५ विषयत्वं विचारस्य ह्यत्सुविषयतासाधनार्थम्. नन्वध्ययनस्य ह्यत्सुस्वाध्यायविषयता न युक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ “वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण” इत्येकदेशाध्ययनप्रतीतेः, अत एव न तद्विध्यधीनविचारोऽपि ह्यत्सुविषयः; परविधिप्रयुक्तौ च ह्यत्सुवेदाध्यापनासम्भवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मा-
- ३० चविषयत्वासम्भवाच्च किञ्चिदध्यापनमात्रेणाचार्यकसिद्धेः न तत्प्रयुक्तमध्ययनं ह्यत्सुविषयमित्यत्राह अध्ययनविधिनाध्या-
पनविधिना वेति, स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य ह्यत्सुविषय-
त्वात् ह्यत्सुस्वाध्यायाध्ययनसिद्धिः, “वेदाना”मित्यस्य संज्ञापर-
त्वात् न सङ्कोचकत्वम्; अध्यापनविधिप्रयुक्तिपचेऽप्यध्यापन-
- १५ विधिना अध्ययनविधिसिद्धस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य ह्यत्सु-
विषयस्यैवाध्ययनस्य स्थाङ्गभूतोपनयनद्वारतया स्त्रीकारादध्या-

- पमविधिः कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनं प्रयुक्त इति न तन्मुखेनाय-
 ध्ययनसङ्कोचावकाश इति भावः. तथोः— विधिरागयोः.
 नन्विति, अध्येयनविधिर्यदार्यज्ञानपर्यन्तः तदा तत्प्रयुक्त-
- ४० विचारस्सर्वत्रसिध्यति, रागप्रयुक्तौ तु विचारः तत्साध्यनिर्णयो
 वा नस्ततः पुरुषार्थः, अपि तु पुरुषार्थसाधनतया, अतो
 यस्य यत्पुरुषार्थरागसम्भवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छा
 स्यादिति विचारस्सङ्कोचमर्हतीति भावः. त्रिवर्गापव-
 र्गयोः परस्परविरोधादेकस्योभयत्ररागसम्भवमाशङ्क्याह क्रमे-
- ४१ श्येति, उभयभावनाः—कर्मब्रह्मोभयभावनाः चतुर्मुखादयः.
 यस्य त्विति, यद्यपि सर्वे सर्वपुरुषार्थरागयोग्याः, तथापि
 तत्तत्कर्मानुरोधात् कस्यचिक्वचिदेवेच्छाजायते, अत एतदीय-
 प्राथमिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसाशास्त्रं प्रवर्त्त-
 तेति भावः. यस्येति, द्विवर्गः—अर्थकामौ, वेदोदितेषु-वेदप्रति-
- ४० पञ्चसाधनकेषु, तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः
 प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः. तुल्यमिति, उभयार्थानु-
 सारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकतपुरुषानुपपत्त्यापि सम्भवादुभया-
 र्थानुसारेण मीमांसायाः सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेति
 भावः. एवञ्चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवान्तर्दर्थं कृत्स्नवेदा-
- ४५ र्थजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता,
 इदानीं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां हेत्वन्तरमाह तिष्ठत्विति,
 रागात्कर्ममात्रे विचारसङ्कोच इति पक्षे दूषणं सूचयन्नेव कर्म-
 मात्रे विचारसङ्कोचप्रकारान्तरेणाशङ्क्यपरिहरति कर्ममात्र

- इति, कबन्धमीमांसकस्त्विति तुग्रब्धेन रागात्सङ्कोचयन्
- ६० प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्त इति सूचयति . ग्रह्णाचेत्यम्, न
ब्रह्मणो विचारस्तुंभवति, सिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां
परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशक्तेः, तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविष-
यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् उपासनविधिगोचले
चार्थवादत्वेन स्वार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्र प्रामाण्या-
६५ भावादिति . राहुमीमांसकैरिति, ऐक्यास्त्यसमर्थनार्थमप्र-
यतमानैरपीति भावः . प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना .
अप्राप्त इति, अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे इत्येतत्पूर्वण सम्बन्धते,
अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वा-
प्राप्तनिरतिग्रथपुरुषार्थप्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिअवणादौ
- ७० प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः . उपायानुष्ठानेति,
राचिसत्रविध्यपेक्षितफलरूपप्रतिष्ठादिवदुपासनविध्यपेक्षित ब्र-
ह्मरूपविषयबाधोऽपि न युज्यत इत्यर्थः ; वयमप्येवमेव प्रति-
ब्रूम इति भावः ; इति—प्रतिवक्तव्य इत्यन्वयः . यदा राहुमी-
मांसकैरिति, अतस्तेर्नथं ग्रह्णाकार्येति भावः . कबन्धमीमां-
७५ सकैरेव तथाग्रह्णायां भवद्भिः कथं प्रत्युच्यत इत्याग्रह्णायां
प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना अयोगाचेतीत्यन्तेन .
स्वत इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिग्रथपुरु-
षार्थस्य स्वेनापि स्वभुं योग्यत्वेनानुसंहितस्य अवणम्यीतिश्च
युज्यत एवेति न प्रयोजनाभावः . ननु यदि अवणादेव
८० प्रीत्यर्थं ब्रह्मबोधनं तदा बालोपच्छन्दनादिवाक्यवद्व्यथार्थ-

- त्वेऽपि प्रीतिसम्भवाच्च तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, अतः प्रामाण्यज्ञाभार्यमुपासनानुष्ठानशेषतया कार्यं प्रामाण्यं वाच्यम्, तथाचारोपितेनाप्युपासनसिद्धेर्न ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह अर्थज्ञानखेति, स्नातन्व्यमुपाया-
- ८५ नुष्ठानमनपेक्ष्यप्रयोजनपर्यवसानम्. तदुपयोगीति, तच्छब्देन स्नातन्त्रोपायानुष्ठाने विवक्षिते, अयम्भावः, बाह्याद्युपच्छन्दनादावप्यर्थतयात्वज्ञानादेव प्रीतिः, न चात्रापि तादृशभ्रमादेव प्रीतिः, बाधकाभावेनौत्सर्गिकं प्रामाण्यत्यागायोगात्, वाक्यान्तरेण तन्नाप्युपायविधानाच्च; उपा-
- ९० यानुष्ठानशेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षितफलसमर्पकतया प्रामाण्यम्, स्वर्गार्थवादवत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं, वाग्धेनुत्वादिवदत्र बाधकाभावात्, “तस्मिन्त्यदन्त”रिति सिद्धवदनुवादात्, “ततो मान्तत्ततो ज्ञात्वा”, “विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतोये” इत्यादिना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्ष-
- ९५ हेतुत्वश्रवणाच्च; स्नातन्त्रपक्षे तन्नेष्टापूर्वकतत्साधनप्रवृत्त्यादिमुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानदृष्टव्यम्, अत्र च स्नातन्त्रपक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तन्नेष्टोः “चित्रयाचजेत पशुकाम” इत्यादिना तत्साधनविधानवत् ब्रह्मपरवाक्ये ब्रह्मस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तन्नेष्टोरूपा-
- १०० सनादिविधानमित्येकः प्रकारः; अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः. यदा “तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ती”ति सर्वस्य तपशब्दविवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “तन्सौपनिषद्”-

मिति च तथावगमात् सर्वजगत्कारणत्वसर्वान्तर्धामित्व-
सर्वशेषित्वसर्वफलप्रदत्वसर्वकर्मारार्थत्वसकलविद्याप्रसाद्यत्वसु-

- १०५ ऋप्राप्यत्वनिरतिशयानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद्यम्,
अत्राप्येतादृश ब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यव-
सानेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपसर्जनतया प्रसक्तोपाथा-
नुष्ठानेनापि पुरुषार्थपर्यवसानमित्यपरः प्रकारः; अत्र च
न वाक्यभेदः . उपाथानुष्ठान शेषत्वे तु उपायविध्यपेक्षित-
- ११० विषयफलार्पकतया उपसर्जनतया ब्रह्मप्रतिपादनम्; अत्रापि
न वाक्यभेद इति . प्रसङ्गात्कर्ममौमांसकैकदेशिनापि नेथं
शङ्काकार्येत्याह कर्मशेषेति . अन्यत इति, शास्त्रैक-
देश्यादन्यत इत्यर्थः . तेनैवेति, अतस्तन्निराशोपि नास्मा-
कमेव भर इति भावः . अस्त्विति, तथा च चतुर्थपि
- ११५ पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोऽसङ्गत इति भावः .
तत्सहकारौति, व्युत्पत्त्यादिकं विवक्षितम् . तत्राप्यौति,
कर्मभाग इव ब्रह्मभागेपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिसिद्धेरित्यर्थः .
तत्रैवेति-च्यन्तभागे, तथा च ब्रह्मणिविचारं सङ्कोचयतः
तवाभिमतता ब्रह्ममौमांसापि न स्यादित्यपि हृदयम् . न
- १२० चायमिष्टप्रसङ्ग इत्याह तथात्वेवेति-अन्यत्रापि सर्पमारु-
तत्सिद्धावपौति, व्युत्पत्त्यादिसहकारि सिद्धावपौत्यर्थः, तथा
च सत्यवर्त्यनुग्रहाय ब्रह्मविचारार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तिर्युक्ता,
यद्यप्यन्येऽप्यनुग्राह्याः, तथापि दुर्वासनादाह्यात् केषाञ्चित्क-
र्मत्वेव जिज्ञासा, तदभावात् “स्थितेरविन्द” इति न्यायन

१२५. तेषाञ्चिद्ब्रह्मण्येव जिज्ञासेति, नैकस्थोभयजिज्ञासासम्भव इति न सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः. त्वयापीति, सत्यथवर्त्यनुग्रहेऽपि कर्माधिकार्यनुग्रहाय कर्म-मीमांसापि कार्येति भावः . तथापीति, सत्यथत्वस्त्रीका-
 १३०. दिकर्माणि प्रसिद्धयज्ञादिभ्योभिन्नानि, मासाग्निहोत्रवत्, तद्विषयविचारस्य विविदिषार्थत्वादिचिन्तैव, तथा च, तद्वि-
 चारः सत्यथत्वेन स्त्रीकृतकर्मविचारः प्रारौरकग्रहत्वान्तपैव क्रियते, जैमिनीय(कर्म)विचारस्य प्रसिद्धकर्मविषयः, तेषा-
 ष्चापयत्वान्तद्विचारोऽपि तथेति न तेनैकशास्त्र्यमित्यर्थः .
 १३५. कर्मस्वरूपेति, विविदिषार्थकर्मणामन्येषाञ्च मासाग्निहोत्र-
 नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु, नित्यकाम्यज्योतिष्टोमवदिनि-
 योगप्रयत्नमात्रं वास्तु, सर्वथापि कर्मस्वरूपविचारभावे-
 ऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थविनियोगो न युक्तः, वैधर्म्य-
 प्रसङ्गात्, अतोऽवस्थापेक्षितः कर्मविचार इति तेनैक-
 १४०. शास्त्र्यमित्यर्थः. भवद्भिर्विविदिषार्थत्वानङ्गीकारात् भवत्यत्रे
 कथन्तच्छेषतथैकशास्त्र्यमित्यत्र वेदनेति, विविदिषार्थत्वे
 हि कर्ममीमांसाकथञ्चिद्ब्रह्मजिज्ञासोपयोगिनी, वेदनार्थत्वे
 लङ्गविषयत्वात् अङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिन्नेति भावः .
 भवान्तरौयेति, तथा च तत्र ब्रह्ममात्रेविचारसङ्कोचस्त-
 १४५. भवतीति भावः, मृदितकषायस्थेत्यनेन “कषायेकर्मभिः
 पक्व” इति स्मृत्यनुसारात् प्रतिबन्धकपापापनोदनेनकर्मणां

- विविदिषार्थत्वं यज्ञादिवाक्येविवक्षितमिति सूचितम् .
 जातीति, जन्मान्तरसुकृतविशेषाज्जातिस्मरणधर्महत्यादिकं
 यथा सिध्यति, तथा ज्ञानमपि येषां सिद्धम् “स्वयमागतवि-
 १ ५० ज्ञाना” इत्यादिप्रमाणानुसारात्तान् प्रत्यनुपयोगात् ब्रह्ममी-
 मांसापि व्यर्थेत्यनारम्भस्थादित्यर्थः. तदर्हस्य-ब्रह्मजिज्ञासोः.
 उभयार्हस्येति, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासोः कृत्स्नविचारारम्भः .
 कर्मविचारारोपेनानियमाभावो नैकशास्त्र्यभङ्गकः, तथा सति
 जन्मान्तरौयसुकृतवशादेदप्रामाण्ये सुदृढविश्वासपुरुषस्य प्रमा-
 १ ५५ णस्य चणस्थानपेक्षितत्वात्तस्याप्युत्तरस्य चणैरेकशास्त्र्यं न स्या-
 दिति भावः . ननु उभयार्हस्यप्रतिकृत्स्नविचारारम्भोऽयमिति
 कुतः, एकैकार्हस्यत्येकैकारम्भ इति कुतो नस्यादित्यचाह न-
 हीति, विचारोऽपि विधिप्रयुक्तोवास्यात् रागप्रयुक्तोवा स्यात्
 तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानकामाधिकारकल्पपक्षे विचारस्याध्य-
 १ ६० यनविधिनाचेपादिविधिप्रयुक्तता, स चाध्ययनविधिः कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानकामाधिकारकः, तत्तदाकार्यज्ञानकामनायास्तत्तदा-
 कार्याध्ययनाधिकारत्वे कृत्स्नाध्ययननियमानुपपत्तेः, तथा च
 तद्विधिमुख्यविचारोपि तादृशाधिकारिविषयक एव; अतो
 नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्त्तकः, तस्यानधिकारिणं
 १ ६५ प्रत्यप्रवर्त्तकत्वात्; रागप्रयुक्तिपक्षेपि साङ्गाध्ययनविधिः कृत्स्न-
 गोचरतया तदधीनापातप्रतीत्युत्थापितरागोपि कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानगोचरोयुक्तइतिविधधीनस्तदुपायविचाररागः कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानकामस्यैवप्रवर्त्तकः, विधिवदेव तस्याप्यनधिकारिणस्य-

- प्रवर्तकत्वात्, अत्र च फलरागोऽधिकारस्त्वानीयः, तथा
१७०. चोपायरागस्त्वस्मिन्नधिकारिस्त्वानीयस्त्वार्थिर्ननेव प्रवर्त-
यति विधिवदित्यर्थः. न हीति, अशकनीयार्थविधायकत्वं
यथा वेदस्य न सम्भवति, तथाऽनधिकारिप्रवर्तकत्वमपि
विधिरागधोर्नसम्भवतीत्यर्थः. एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्म-
माचविचारसङ्कोचस्युत्पत्तिविशेषेभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया
१७५. कृत्स्नविचारारम्भस्यमर्थितः, वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे
विविदिषार्थत्वे वा ब्रह्ममाचे विचारसङ्कोचः कापि पुरुषे न
सम्भवतीत्याह यदा चेति. यद्यपि वेदमार्थत्वे तदुपपत्त्यर्थ-
कर्मपिच्छा, विविदिषार्थत्वे तु कथम्, उत्पन्नायास्तस्मा-
त्स्वयमेवानुवृत्तेः विविदिषायासुपपत्त्यासिद्धेष्टेत्याह न
१८०. चेति, हेत्वभावादिति भावः. निश्चये प्रतिबन्धसङ्गावा-
दपि न निश्चयसम्भव इति हेत्वन्तरोपन्यासपूर्वकनिश्चया-
शक्यतासुपसंहरन् तत्कश्चित्कर्मणां सङ्गात्त्वमाह प्राक्त-
नैरिति, प्रतिबन्धशङ्कयेत्यनन्तरमुक्तनिश्चयाभावेनेति
शेषः, सङ्गात्त्वादिति पञ्चम्या विचारोऽवश्यम्भावीत्यध्याहृत-
१८५. पदेनान्वयः. कस्यचिदुक्तनिश्चयसम्भवेऽपि कर्मपिच्छासुपपाद-
यति न चेति, ततस्त्वनविचारसङ्कोच इति भावः.
आत्मनिवर्णाश्रमादेरभावान्तदभिमाननिबन्धन एव विधिः,
स चाभिमानोविविदिषायाः प्रागेव नित्यानित्यविवेक-
बलासिद्धत्त इति तन्निबन्धनविधिरपि तदानीन्निवृत्त
१९०. इति जन्मान्तरकर्मबलासिद्धे विविदिषस्य तदर्थकर्म-

- विचारपेक्षाया अभावात् ब्रह्ममात्रे विचाररूपोच इत्या-
 शयेन शङ्कते वर्णाश्रमेति. तद्धमस्येति, तत्त्वरूपा-
 ध्यासद्येत्यर्थः. किं वा देहात्मेति, वर्णाश्रमशब्देन तदि-
 शिष्टो देहः अभिमानशब्देन तादात्म्याभिमानश्च विवक्षितं
 १८५ शङ्कत इति भावः. पिण्डस्यैवेति, अभिमानशब्देन
 अर्थाध्यासः, तच्च च वर्णाश्रमशब्देन देहपरेण कर्मधारयो
 विवक्षितं शङ्क इति भावः. असिद्धेरिति, मोक्षदशाया-
 नेव तदध्यासनिवृत्तेरिति भावः. तत्सम्बन्धस्येति,
 देहसम्बन्धप्राप्तिभाषिकत्वेन तज्ज्ञानश्च प्राप्तिभाषिक-
 १०० भ्रमत्वादिद्वेषश्च मोक्षात् प्रागनिवृत्तेरित्यर्थः. यावतेति,
 अवचविधिरपि वैवर्षिकाद्यधिकारिकः, तथाचानिवृत्ताभि-
 मानेषु कर्मविचारस्तभवति, ब्रह्मविचारस्तु कित्याकिय-
 विवेकाधिकारकत्वाच्चित्तानिमानस्यैवेति च कुचापि न
 स्यादिति भावः. एवं विचाररूपोचाभावात्कञ्च वेदार्थ-
 १०५ निर्बन्धोद्देशेन ग्राह्यप्रवृत्तौचित्यात् ऐकग्राह्यमिति
 स्थितम्, तत्र विचारग्राह्यबोद्धायापि परस्वराकाङ्क्षाविर-
 हात्कथमैकग्राह्यपर्यन्तैकग्राह्यमिति चोदयति नम्बिति,
 यद्यपि विद्यावाङ्मन्त्रासुपयोग उक्तः तथापि विचारयोः
 परस्परसुपयोगानुत्तेराकाङ्क्षाविरहात्कैकग्राह्यमित्याचेषो
 ११० वृक्तः. न्यायेत्यादि. उपयोग इत्यनुवृत्तः. वाञ्छेति,
 वाञ्छयेत् समुत्वाप्रामाण्यव्ययमपादेविराक्रियते, चान्तरहेतु-
 समुत्वाप्रामाण्यन्निपाचाम्. कृत्सेति, पूर्वोत्तरभान-

- विद्यारात्मके कस्त्रशास्त्रे उपयुक्तम् . भेदेति, “सर्ववेदान्त-
प्रत्यक्षबोधनाद्यविशेषा” दित्यत्र तावत् “एकं वा संबन्धो-
२१५ रूपबोधनाख्याऽविशेषा” इति शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
श्रुत्यादनसुपजीव्यते, नचेदमेव तद्भ्रुत्यादनमिति वाच्यम्,
बोधनाद्यविशेषादित्यादिशब्दस्य संबन्धोरूपबोधनाख्या-
ऽविशेषादिति पाठापेक्षत्वात्, एकमिति शास्त्रानिर्दिष्टस्य
तद्व्याप्योपजीवनेन तस्याद्यक्षाभादेव . तथा “गुणस्यापूर्वसंबन्धे
२२० वाक्ययोस्त्वमत्वा”दित्यधिकरणश्रुत्यादितोगुणभेदः “नवा
प्रकरणभेदान् परोवरीयस्त्वादिव” इति च्छान्दोग्य-
वृत्तदारण्यकोद्गीयविषयोर्भेदार्थसुपजीव्यते, तथा “नाना
शब्दादिभेदा”दित्यत्र शब्दान्तराभासादिभिः भेदश्रुत्याद-
नोपजीवनमादिशब्दान्तरतोषते . तार्तीय्या इति, “श्रुत्या
२२५ दिवलीयस्त्वाद्य नवाधः” “चिद्भ्रुत्यस्त्वात्तद्विवलीय-
स्तदपी”त्यादिना तार्तीय्यन्यायानामेवोपजीवनमिति गम्यते.
प्रयुक्तिश्चेति, “विहितत्वाच्चात्मकमापी”त्यधिकरणेन
विद्यात्प्रमाश्रमात्प्रत्यनिर्णये कृते चातुर्यन्यायेन प्रयुक्तिस्त्रि-
तौत्यर्थः . गतिचिन्तायामिति, “वायुमन्त्राद्विशेष-
२३० विशेषाभ्या”-मित्यधिकरणे पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते,
तथा हि, कौषीतकिनः “स एतन्नेवद्यान्यन्यागमापद्याग्नि-
लोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक”मित्यग्नि-
ल्लोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते, वाजसनेयिनस्तु “यदा

- २ ३ ५ वैपुत्रघोऽस्माहोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीर्षते यथा रथचक्रस्य खन्नेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती”त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते, तत्र कौषीतकिनाम्पाठक्रमेणाग्निश्लोकग्रन्थोक्तादर्चिषः परत्वेन वायुः प्राप्तः, उक्तवाक्यसनेयश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्दक्षीणसा तद्वाधेना-
- २ ४ ० दित्यात्पूर्वं वायुर्नि(विश्र)वेश्यते, संवत्सरस्तुच्छान्दोग्ये मासात्परं श्रूयते, “तेऽर्चिषमभि सम्भवन्ति अर्चिषोऽहरम् आर्प्यमाणपक्षमापूर्वमाण पश्चाद्यान् षडुदङ्केति मामांशान् मासेभ्यस्तुसंवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसश्चन्द्रमसो विद्युतस्तत्पुत्रघोऽमानवस्त एनान् ब्रह्मगमयती”-
- २ ४ ५ ति, वाक्यसनेयके तु “अर्चिषोऽह”रित्यादिमासान्पठित्वा “मासेभ्यो देवश्लोकन्देवश्लोकादादित्य”मिति मासात्परतो देवश्लोक श्रूयते, तत्र द्वयोश्श्रुतिलेऽप्यधिककाशानाशूनकाशोत्तरत्वेन अहःपक्षादिषु दर्शनादर्चकमेव संवत्सरस्य मासात्परतो निवेशस्तिथ्यति, तथाचार्थस्य क्रमनियामकत्वं श्रौत-
- २ ५ ० क्रमस्य पाठक्रमाद्दक्षीणस्य पक्षमसिद्धसुपजीव्याद्वादित्ययो-रन्तराखेवायुदेवश्लोकग्रन्थार्थनिवेशं सिद्धकृत्वा “वायुमब्दा”-दित्यधिकरणे वायुदेवश्लोकग्रन्थोर्भिन्नार्थत्वपूर्वपक्षीकृत्यै-कार्थ्यस्यसाध्यते, एवम् “तटितोऽधिवरुषस्तुम्बन्धा”दित्यधि-करणे पि पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते, तत्र चवरुषस्य कौषीत-
- २ ५ ५ किपाठक्रमादादित्यात्पूर्वत्वे प्राप्ते मेघोदरवर्तित्वस्य च षडिद्युत्स-म्बन्धादर्थादिषुत ऊर्ध्वनिवेश उक्तः, अर्चक्रमस्य वक्षीयस्यस्य

- पञ्चमसिद्धन्तपोपजीव्यम् . कर्तेति, “फलार्थत्वात्तु कर्म समर्थाधिकारं स्या”दित्यधिकरणे समर्थानामेवाधिकारो-
 नान्येषां शक्याङ्गमापोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्यात्
 २६० विधुरादीनान्देवादीनाञ्च किं सामर्थ्यमस्ति उतनेत्यादि-
 चिन्तया अधिकारिविशेषनिर्णयः क्रियते, नैष्ठिकादि-
 भ्रष्टानाञ्च पातित्यस्मरणेन वैदिककर्ममात्राधिकारिणाम-
 सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्याधिकारश्च प्रतिपाद्यते, एवं स्वर्ग-
 कामाधिकरणेन फलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामा-
 २६५ नान्देवादीनामप्यधिकारोस्ति न वेति चिन्त्यत इत्यर्थः .
 अतिदेशादयश्चेति, “अन्तस्तद्भूमोपदेशा”दित्यत्रभाष्ये
 “अन्तरादित्येऽन्तरश्चिन्त्यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्त्यः
 परमात्मैव कुतस्तद्भूमोपदेशात् जीवेव्यसम्भवंसादतिरिक्त-
 स्यैव परमात्मनोभूमोऽस्यमपहतपाप्मनादिः “स एष सर्वभूः
 २७० पाप्मन्” इत्यादिनोपदिश्यते” इत्युक्तम्, अन्तरं हिर-
 ष्मयत्वपुण्डरीकाक्षत्वादिविशिष्टाप्राकृतदिव्यविषयं योगश्च
 परमात्मनः प्रसाध्य “अतः परस्यैव ब्रह्मण एवंपरूप-
 वत्त्वादयमपितस्यैव धर्मः, अत आदित्यमसृष्ट्वाप्यधिकरण-
 आदित्यादि जीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे”त्युपसंहृतम्, तच्च
 २७५ अचिपुरुषेऽपहत पाप्मत्वविलक्षण विषययोरतिदेशतः प्राप्ति-
 मुपजीव्यः ; तच्च विषयप्राप्तिः “तदेवरूपं यदमुष्यरूपम्”
 इत्यतिदेशात्, अत्र रूपशब्दस्य वर्णपरत्वविषयपरत्व संग्रये
 “एककपास्यानां वैश्वदेविकः प्रकृति”रिति सूत्रोक्तन्यायेन

- विषहस्तातिदेश इति निर्णयः, तथा हि, वैश्वदेवे “सावा-
 २८० ष्टिय एककपास” इति श्रुतम्, अग्निरं वरुणप्रघासे
 “काथ एककपास” इति श्रुतम्, अग्निरं साकमेधे “एत-
 द्वाष्ट्य एककपास” इति, तत्र किं वैश्वदेविकसैककपासस्य
 ब्राह्मणमतिदिश्यते, किं वा वारुणप्रघासिकस्येति संग्रहे
 वारुणप्रघासिकेऽप्यग्निरं वैश्वदेविके वज्र, अतो भूयोधर्म-
 २८५ साभात् वैश्वदेविकस्तातिदेश इत्युक्तम्, अत्रापि रूपग्रन्थेन
 वर्षविशेषाभिधानेऽप्यतिदेशाद्विषहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृत-
 पुच्छरीकाचलधिरस्यश्रुत्वादि परामर्शाद्भूयो धर्मसाभा-
 दिसप्तविषहस्तातिदेश इति निर्णयः. यद्यपि तत्राय-
 न्पूर्वपक्षः, अथवाहितत्वादेतच्छब्देन वारुणप्रघासिकस्ताति-
 २९० देश इति सिद्धान्तितम्, तथाप्यत्राहुर्वाधकाभावात्
 तत्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः. अपहतपात्रत्वमपि “धन्वाम
 तन्वामे”त्यतिदेशप्राप्तनामवशात्, उदित्येतन्वामश्चाति
 दिश्यते, तत्र च “तस्योदिति नाम स एव सर्वेश्वः पात्रम्
 उदित” इत्यादित्यपुत्रे प्रवृत्तिनिमित्तकुकुप्तम्, तथाच
 २९५ तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्य गुणविशेषसाभास्य
 तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्त्रीकारादपहतपात्रत्वज्ञानः, यथा मास-
 मग्निहोत्रञ्चुहोतीत्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो-
 रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशेषादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते “एक-
 खलभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात् । नान्यस्याप्यभिधेय-
 ३०० त्वमनेकार्थत्वदोषत” इत्येकत्रेव मुख्यत्वमुक्तम्, तथाचाप्य-

- नेकार्यत्वपरिहारायतदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्ध्यति .
 अतिदेशादय इत्यादिग्रन्थेन ऊहादयो विवक्षिताः, अय-
 भावः “सर्वापेक्षा च यज्ञादिभूतेरयव”दित्यत्र यज्ञादीनां
 विद्याङ्गत्वव्यतीचते, यज्ञानाद्याग्नेयशौचादीनामङ्गलं याज्ञा-
 २०५ नामेव, अतो यज्ञाङ्गभूतस्य “अग्न्यसुवस्सुवरगन्धे”त्यादि-
 मन्त्रस्य स्मरणरूपफलप्रकाशकस्य विद्यार्थं यज्ञाङ्गत्वं “मग्न्य
 विद्यां विद्यामग्न्ये”त्युद्देशापेक्षम्, अतस्साङ्गस्य यज्ञस्य
 विद्यार्थत्वनिरूपणमूद्देशापेक्षम्, ऊहास्यनावमिकन्यायाधीनः,
 तत्र हि “अक्षदेवतयोश्चे”त्यधिकरणे शौचादिस्वतिदेशतः
 २१० प्राप्तस्य “अग्न्यसुव”रिति मन्त्रस्य “अग्न्यस्य ब्रह्मवर्षव”मिति
 शौर्यफलप्रकाशकपदप्रक्षेपेणोद्देशः . तथा “हानौ तृपायन-
 ग्रन्थेऽप्येवात्कुशाच्छन्दस्तुपगानवत्तदुक्त”मित्यत्र शाखा-
 न्तराद्यातोपायनवाक्यस्य हानिवाक्येऽप्येवत्तदुक्तादिदृष्टान्तो-
 पपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोश्चिन्तने विकल्पा-
 २१५ पादकवाक्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “तदुक्त”मिति सूत्रस्य
 दाशमिकपर्युदासाधिकरणं सञ्जाति प्रदर्शनेन तस्माच्च उप-
 जीयते, तत्र हि “नार्वेयं वृषीते” इति ब्रह्मापितृयज्ञा-
 ज्ञातम् “यज्ञेषु (यजतिषु) येयजामहहरोति नानूयाजेन्वि”-
 त्वनारम्भाधीतस्य वाक्यमधिकृत्य विचार्यते, किं वरण्ये-
 २२० यजामहाभास्यतिषेधस्य विकल्पः, एत तयोर्निवृत्तिरिति,
 तत्र प्रतिषेधे नञोसुख्यार्थत्वसाभात् पर्युदासेकात्यायनमते
 समासप्रसङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथा च विकल्प इति “प्रतिषेधः

- प्रतिदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्त प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पस्था”-
 दिति सूत्रेण पूर्वपक्षद्वत्वा सिद्धान्तितम् “अपि तु वाक्य-
 २२५ शेषस्थादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशस्था”दिति
 सूत्रेण, तस्यार्थः, एकवाक्यत्वसाभासामान्येऽपि समास-
 विकल्पस्य पाणिनिस्मरणादष्टदोषदुष्टविकल्पस्थान्याय्यत्वाच्च
 पर्युदासः, तथा च वरणयेद्यजामहयोर्निवृत्तिरिति .
 तथा “न स्नानतोपी”त्यधिकरणे “दर्शयति चाथो अपि
 २२० स्मर्यते” इत्यादि सूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति गुणमित्युक्तिः
 पदाहवनीयन्यायेन विग्रह निषेधस्य विहितविशेषेतर-
 विषयत्वमभिप्रेत्य; स च न्यायोदाग्रमिकः. तथा
 अहीन सचथोर्लक्षणतो भेदे तदुपजीवनेन “द्वादशाहव-
 दुभयविधम्नाद्रायण” इत्युक्तम्. एवम् “पूर्वविकल्पः
 २२५ प्रकरणाख्यात्क्रियामानसव”दिति विद्यामयमनस्त्रितादीनां
 विद्यामयकलत्रत्वसाधनार्थेऽधिकरणेपूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि
 क्रियामयकलत्रत्वे मानसपक्षो निदर्शितः; तस्य च द्वादशा-
 हाकलत्रन्दाग्रमिके “मानसमहरन्तरं स्याद्द्वादशाह (स्नाद्दे)
 व्यपदेशा”दित्यधिकरणे सिद्धमुपजीव्यते. एवन्तन्मन्यायो
 २४० “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी”त्यशोपजीव्यते, तच्च हि कर्म-
 णामाश्रमाकलत्रविद्याकलत्रसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाध-
 नस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्कलमित्युक्तम् पृथक्प्रयुक्तिग्रन्थिमदुभय-
 गोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये च सकलकरणन्तन्त्रम्, तस्यैकादशे
 स्थापितम्. विद्यार्थकर्मणैव प्रसङ्गाच्चित्यसिद्धिरित्याचार्य-

३४५. नेषणादारिसूरचः, तेषामेतद्विचारस्य प्रसङ्गः फलम्. उप-
योगान्तरमाह विद्येति, विद्याङ्गभूतेत्यनेनाङ्गाङ्गिविचार-
त्वाद्दर्शपूर्वमासप्रथमादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवर्ज-
नीयमिति सूचितम्, अनेन शारीरकदृतीयाध्यायेनैक्य-
सुक्तभवति, न हीत्यादिना “सर्वापेक्षा चे”त्यनेन ऐक्य-
३५०. सुक्तभवति. उपयोगान्तरमाह यच्चादौति. अस्य तर्हि
ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिग्रथितपुरुषार्थप्रतीतौ
“क्षितेऽरविन्द” इति न्यायावतारादित्यत्र चोषे यद्युक्त-
हेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवा-
भावात्प्रत्यक्षविरोधः, कश्चिन्नदुपपादने च शास्त्रैक्यं विद्ये-
३५५. दित्यनिष्ठापादनेन सङ्कोचकलासम्भवेन परिहार उक्तः,
इदानीमतिग्रथितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेतुंश्रद्धूषयितुमनुव-
दति यच्चातिग्रथितेति, हेतुंश्रानुवादे तात्पर्यम्. ननु
पूर्वापरेति, ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः क्षयिष्णुत्वमेवेति
भावः. किन्तेनेति, वास्तव वैषम्येणेत्यर्थः. ननु साक्षात्का-
३६०. रस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च अवणादिजन्यलाभमीमांसा-
पेक्षेत्यत्राह तत एवेति, स्वतोऽपरोक्षविषये तन्मते अवि-
चारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा
विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः. अत इति, एक-
ग्रन्थत्वपर्यन्तमैकशास्त्रमिह साध्यम्, तस्यैव क्रमहेतुत्वात्,
३६५. तत्रैकव्याख्येयव्याख्यानात्मत्वं हेतुः. एकव्याख्यानात्मत्वेऽपि
तदंशव्याप्तिव्याप्यैव प्रवृत्तौ नोभयोरेकग्रन्थत्वमित्यत्रोक्तम्

- एकस्यैवेति, आत्मनेत्यनन्तरप्रवृत्तमिति शेषः, पूर्वोक्त-
नीत्या प्राथमिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्तिर्यु-
क्तेति भावः . एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना प्रवृत्तमित्यत्र
- ३७० “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रस्यारम्भमभिप्रेतम्, तत्र
ह्ययशब्दः ह्यत्सर्वेदाध्ययनानन्तरपरतया सर्वसम्पत्तः, अत-
श्शब्दोऽपि ह्यत्सर्वेदाध्ययननिर्दिष्टैर्हेतुपरतया, अत इद-
म्यदद्वयं मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यतां हेतु पूर्व-
वृत्तोपन्यासमुखेन साधयत् विंशतिलक्षणास्सामान्येन वेदा-
- ३७५ र्थविशदीकरणे चिकीर्षामूलतां तन्निबन्धनमैकग्रन्थस्य
स्यष्टमाचष्टे . तथैतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतु अपि
अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अनवकाशावकाशौ प्रवर्तका-
भाव तत्सङ्गावौ वा साधारणेन मीमांसामात्रस्यानारम्भ-
णीयत्वारम्भणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्सामान्येन वे-
- ३८० दार्थविशदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्वं तन्निबन्धनमै-
कग्रन्थस्य स्यष्टमाचक्षाते, न चैवं सति विंशतिलक्षणी
जैमिनिनैव कर्तव्येति वाच्यम्, तत्कर्तव्यतां समर्थितवतैव
तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकलकर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्,
नन्वव्यवहितस्वकृत्यारम्भसमथनार्थमिदं सूत्रमित्यवधानात्
- ३८५ अवगम्यते, अन्यथैतत्सूत्रानन्तरप्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अत एवोक्तम् “यदा हि धर्मजिज्ञासा
कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारम्भमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं
शास्त्रन्धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवगम्यत” इति . अत एव

- तस्युच्यते साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वकर्तव्यमिति चेदु-
 ३६० च्यते, धर्मजिज्ञासासूत्रस्य मीमांसामात्रसाधारण्यत्वावशि-
 ङ्गम्, अधीतसाङ्गसग्निरस्कखाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञा-
 सोदयात् तदनुजिष्टत्वात् शास्त्रप्रणेतृत्वात् अविचक्षितार्थ-
 त्वादिमानारम्भणीयत्वमाशङ्क्य विवक्षितार्थत्वादिभिरारम्भ-
 णीयत्वसमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासु पुरुषानुपहार्यत्वञ्च
 ३६५ शास्त्रस्याथातश्चाब्दाभ्यामवगम्यते, एवञ्च शास्त्रप्रवृत्तिनि-
 मित्तजिज्ञासासाधारण्यात् साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसम-
 र्थनार्थस्य साधारणविषयत्वौचित्यात् अथातश्चाब्दवत्तादू-
 र्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च अस्य (शास्त्रस्य) सूत्रस्य विंग्र-
 तिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धम्, तत्र यदि प्रतिज्ञासाधारण्ये
 ४०० सर्वजैमिनिनैव कर्तव्यम्, न च तथा क्रियत इति विचि-
 कित्सा जायेत, तदा गुरुश्रित्याभ्यां सामान्यचिकीर्षामूल-
 मेकमेव कार्यम्परस्परसम्भत्या प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्व-
 र्त्यत इति समाधानमुचितम् . ननु धर्मशब्दे विद्यमाने
 कथं सूत्रस्य वेदान्तसाधारण्यम्, धर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वात्,
 ४०५ न च धर्मशब्दलक्षणादोषः, उक्तयुक्तिभिः वाक्यतात्पर्ये
 निश्चिते तदनुसारेण लक्षणाया ज्ञायत्वात्, तदुक्तम्पूर्वतन्त्रे,
 “अभ्युदये कालापरधादिव्या सोदनास्याद्यथा पञ्चगरावे”
 “यस्य हविर्निरुप्तम्पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुला-
 विभजेद्ये मध्यमास्थुस्तानग्रये दाचे .पुरोडाग्रमष्टाकपाल-
 ४१० कुर्वाद्ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधगंसहं येऽणिष्ठा-

स्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरु"मिति, तत्र संग्रहः
 किङ्कमान्तरमिदमुतप्रक्रान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्यो-
 ऽपनयो देवतान्तरसंयोगश्चोद्यत इति, तत्राग्नेर्देवतायास्त-
 हुणस्य दाहलस्य च विधौ वाक्यभेदान्तद्विशिष्टङ्कमान्तरं
 ४१५ विधीयते, एवमप्राप्तदधियोगोद्देशेन स्वविष्टानाम्बलस्य
 दध्नोऽधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदाहत्वस्य तहुणस्य
 च विधौ वाक्यभेदान्तद्विशिष्टङ्कमान्तरं विधीयते, एवं
 शिपिविष्टविष्णुदेवताकश्रुताधिकरणकाशिष्टचरुविक्रङ्कमा-
 न्तरं विधीयत इति पूर्वः पक्षः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्तदेव
 ४२० कर्म, न च वाक्यभेदः, अपरित्यक्तभागात्मयानामेव सता-
 न्दधिस्वविष्टादीनान्देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानात्, देवता-
 यास्तहुणस्य च विधानादपि न वाक्यभेदः, दाहत्वादि-
 विशिष्टान्यादेरेकस्यैव सम्प्रदानकारकस्य विधानात्, चेधा
 तण्डुलानिति तु देवतान्तरसंयोगविधानार्थपूर्वदेवताभ्यो-
 ४२५ ऽपनयो विधीयते, तत्र च दधिश्रुतयोरपि देवतान्तर-
 संयोजनार्थन्तण्डुलशब्देन तण्डुलादि प्रकृतविवर्माणं लक्ष्यते,
 तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविनिधोगसम्बन्धाच्च विधि-
 वैयर्थ्यात्, तदेवञ्च कर्मान्तरम्, एवन्देवतान्तरेण संयोज्य-
 माण इतिपूर्वदेवतापनयविधिपरं "चेधा तण्डुलान्वि-
 ४३० भजे"दिति वाक्यमिति निश्चिते दध्यादिसाधारण्यार्थन्त-
 ण्डुलशब्दो इतिवर्माणोपलक्षणमित्युक्तम्, अथवा उपासन-
 रूपधर्मप्रतिपादनात् काच कथन्ता, उपासनस्य शाब्द-

- प्राधान्येऽपि ब्रह्मण आर्यप्राधान्यञ्च हीयते, ब्रह्मण एव
 शब्दप्राधान्येऽपि न शङ्कावकाशः, धर्मशब्दो भगवत्प्रीतौ
 ४३५ सुख्यः, कर्मव्यापारो हि धर्मशब्दार्थः, स च प्रसाद एव .
 अथवाच सूत्रे धर्मपदमसौक्तिकश्रेयस्साधनत्वङ्गुणनिमित्ती-
 कृत्य प्रवर्तते, अत एव . “द्रव्यक्रियागुणादीनाम्धर्मत्वं स्थाप-
 चिद्यत ।” इत्युक्तम्, अतो यागादीनाम्ब्रह्मणश्च प्रीतिदार-
 कश्रेयस्साधनताया असौक्तिक्याविद्यमानत्वाद्ब्रह्मशब्द इह
 ४४० यागादिब्रह्मसाधारणः . एतदेवाभिप्रेत्यानुमृहीतमाचार्यैः,
 “असौक्तिकश्रेयस्साधनधर्मः, तदनुशाधिप्रतिपाद्य”मित्या-
 दि, अथत्यधर्मशब्देन कर्मब्रह्मरूपद्वयं साक्षात्परम्परया वा
 श्रेय उपयोगमात्रादिवक्षितमिति भावः . अथवा असौ-
 क्तिकश्रेयस्साधनताया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ब्रह्मण
 ४४५ एव तस्साधनत्वात् प्रसादस्य च व्यापारमात्रत्वात्तादृशश्रेयः
 कर्तव्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य सुख्यार्थः,
 “ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति
 महात्मानङ्गुणान्धर्मं वनातनम् ॥” इत्युक्तेः . तस्य च साध्य-
 त्वस्यसादृश्यव्यापारविशिष्टविशेषण, तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य
 ४५० ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः . एतदेवाभिप्रेत्यानुमृहीतमाचार्यैः “अ-
 यातो धर्मजिज्ञासा” “इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा”
 इत्यादि . ननु तर्हि कथम्ब्रह्ममीमांसायाद्ब्रह्ममीमांसाया
 अथकाशः, अत्राप्यनुमृहीतम् “कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसा-
 द्वितीयसंक्षेपचतुर्थपादे सङ्गत” इति, अथत्य ब्रह्ममीमांसा-

४५५. शब्दः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रविवक्षितब्रह्म-
मीमांसापरः, अतस्तृतीयलक्षण इत्युक्तिसम्भवः, तृतीय-
लक्षणचतुर्थपादे “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” इत्यत्र
कर्मणामुपासनाङ्गत्वप्रतिपादनात् तत्र सङ्गततया कर्मनिरू-
पणं युज्यत इति . यद्येवन्तर्हि तत्रैतद्विचार्यम्, अत्राप्यनु-
४६०. गृहीतम् “ब्रह्मविचारान्तर्भावेऽपि पृथक्करणमुपपद्यते, यथा
नियहान्तर्गतयोश्चलजात्योराग्निकभेदेन पृथगुक्तिः, यथाच
नियहान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्तिः, पृथक्कर-
णञ्च सङ्गयन्वप्रतिपाद्यत्वात्, तत्र च पूर्वभावित्वमुपजीव्यो
पजीवकभावादिविद्यमानहेतुनिबन्धनम्” इति, “अथातो
४६५. धर्मजिज्ञासा” इति सपरिकरब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाय चैव-
र्गिकं सुमुचुसाधारणतया सुमुच्छसाधारणतया च विचारा-
वान्तरभेदं विवक्षित्वा सुमुच्छसाधारणब्रह्मविचाराधिकार-
हेतुतया नियतपृथग्भावपूर्वभावङ्गमविचारं सर्वानुपहार्य-
अथमतः पृथक्निर्वर्त्य अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धे व्युत्पत्त्य-
४७०. भावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थञ्च “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
इति सुमुच्छसाधारणब्रह्मविचारम्युनः प्रतिज्ञाय तद्विचारः
प्रवर्त्यते मुनिद्वय्या भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः . वेदार्थजि-
ज्ञासेति वा ब्रह्मजिज्ञासेति वा वक्तव्ये धर्मजिज्ञासे-
त्युक्तिः श्रेयस्साधनत्वप्रतिपादनेन मीमांसाया रागप्राप्ति-
४७५. सूत्रनमुखेन प्रवर्तकाभावाद्गारम्भ इति पूर्वपक्षनिराकर-
णाय रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् आरम्भ इति राङ्गान्तसूत्रनार्था .

- एतेन शास्त्रेण आदौ साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमित्ये-
तन्निराकृतम्, प्रतिज्ञायास्त्वामान्यविषयलोपपादनात्, यदि
सामान्यविषयत्वन्तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यम्,
४८० मैवम्, तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्यानेन तदर्थमधिकरणानार-
म्भात्, स्वकर्तव्यार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञा सार्थसिद्ध्या,
पक्षान्तरेऽपि सार्थसिद्धैव, न्यायपरत्वात्सूत्रस्य, तथाविधसूत्रा-
करणञ्च न्यायनिबन्धनात्मके शास्त्रे तादृशस्य निवेशाद्यो-
गात्, “ग्रह्णाद्यलक्षणापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा
४८५ कृते”ति वाक्येनाचार्यैरयमर्थस्सूचितः, अत एव वेदान्ता-
चार्यैः “तस्य निमित्तपरीष्टिः” इति सूत्रव्याख्याने “इद-
मपि सूत्रञ्च केवलम्प्रतिज्ञापरम्, अपि तु प्रमाणमात्रस्या-
परीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिषेधार्थम्” इत्यनुगृहीतम्, अर्वा-
चीनव्याख्याहभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वमस्य
४९० सूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परन्तु धर्मस्यैव ह्यत्तद्वेदार्थत्वं वेदान्त-
भागस्य तच्छेषत्वञ्च तैरुक्तम्, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थ-
द्वयम् भागद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेव विशेषः, वेदार्थ-
मात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विवादः. किञ्चैवं यदि विशेष-
प्रतिज्ञा, तदा ह्यनपेक्षितविधानापेक्षितपरित्यागयोः प्रसङ्गः,
४९५ सामान्यप्रतिज्ञा ह्यविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षि-
तार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञा तु पूर्वभाग-
विषये नापेक्षिता, ब्रह्मभाग इव कर्मभागासाधारणपूर्वपक्ष-
स्थानुदयात्, अत एव पूर्वतन्त्रे “पानव्यापञ्च तद्व”दित्य-

- धिकरणे “यस्मोमवामीत्यात्मश्यामाकञ्चरुर्ध्वे”दिति
 ५०० विहितेष्टिः किं सौक्तिके वैदिके वमने सर्वचोत वैदिक
 एवेति विग्रथे अविशेषात्सर्वचेति प्राप्ते सम्यग्जरणपर्यन्त-
 भक्षणस्य विहितत्वादमने तद्देगृह्यात् तत्समाधानमपेक्षितम्,
 सौक्तिकन्तु भक्षणं वमनार्थमेवेति न तथापेक्षेत्यपेक्षितत्वा-
 द्वैदिक एवेष्टिविधिरित्युक्तम् . तथा “पत्नीसंथाजान्तलं
 ५०५ सर्वेषामविशेषात्,” (इत्यत्र) “पत्नीसंथाजान्तान्यहानि
 सन्निष्ठन्त” इति द्वादशहे श्रूयते, किमिदमज्ञानविशेषेण,
 उत उत्तमवर्जमिति विग्रथे, अविशेषप्रवृत्तविधेस्सङ्कोचा-
 योगात्सर्वेषाम्पत्नीसंथाजान्तत्वमिति पूर्वपक्षे, द्वादशया-
 गानां सहकर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् पूर्वमहः कस्मिंश्चित्प-
 ५१० दार्थ्येऽवस्थाप्यापरस्वारभ्रणीयत्वात्कस्मिन्पदार्थे अवस्थापन-
 मित्यपेक्षायाम्पत्नीसंथाजान्तेऽवस्थापनमित्युच्यते, उत्तमस्य तु
 नापेक्षा, इतरयागसाहित्यस्य कश्चिदवस्थापनाभावेऽपि
 सिद्धेः, अनपेक्षितविधानाद्योगात्, इत्युत्तमवर्ज्यपत्नीसंथा-
 जान्ततेति व्यवस्थापितम्, अतोऽपेक्षितत्वात्साधारणप्रति-
 ५१५ श्वैवोचिता . ननु किञ्चित्प्रयोजनसिद्ध्यर्थमदर्थिनमत्यर्थं
 विशेषप्रतिपादनार्थमवर्तमानम् अर्थप्रयोजनाधिकार्थुद्दे-
 शौक्ये एकम्, तद्देदाङ्गिभक्ष स्यात्, यथा न्यायशास्त्रशब्द-
 शास्त्रे प्रत्येकमर्थीद्देशाद्यभेदादभिन्ने, तद्देदाच्च परस्परं भिन्ने,
 इह च कर्मब्रह्मक्षचणार्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
 ५२० तदर्थिरूपाधिकारिभेदाच्च तद्देशा अपि भिन्ना एवेति

- कथं शास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूयपरिहरति, एतेमेति, अर्थो-
 हेतो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनमथा कार्यमिति
 प्रवर्तमान एक एव, प्रयोजनोद्देशोऽपि प्रयोजनविशेष-
 मिति प्रवर्तमान एक एव, अधिकार्थोद्देशोऽपि पुरुषार्था-
 ५२५ धिनमतीति प्रवर्तमान एक एव, पुरुषार्थविशेषमन्तर्दधिन-
 मिति वेदार्थप्रतिपादनकार्यमित्यथा मीमांसाशास्त्र-
 प्रवचनादिति परिहाराभिप्रायः . ननूक्तरूपेणैक्येऽप्यवान्त-
 रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देश्यापि भेदात् शास्त्रभेद-
 स्कादित्यत्राह अत्रान्तरेति . न चैवमिति, सामा-
 ५२० न्यकोटीकारमात्रेणैक्ये वेदार्थानुबन्धित्वात्तौकिकार्थानु-
 बन्धितादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्चन्द्रग्रिषाप्रवृत्तीना-
 भेकविद्यास्थानत्वमेव सादित्यर्थः . उपकारेति, उत्तरीत्या
 सामान्यतः कोटीकारसम्भवेऽपि न तयोद्देशेन शास्त्र-
 प्रवृत्तिः, किन्तु वर्षग्रिषासुपकारविशेषोद्देशेन ग्रिषादेः
 ५२५ प्रवृत्तिः, अतस्तेषाम्भेद एव, मीमांसाशास्त्रस्य वेदार्थविग्रही-
 कारणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमिति भावः . अदूरेति,
 च च तत्तन्निर्णय प्राधान्यात् . नन्विह वेदार्थविग्रहीकर-
 णादेकविद्यास्थानत्वे अन्तेरपीतिहासपुराणाभां सहेक-
 विद्यास्थानत्वप्रसङ्गः, तत्प्राचारविग्रहीकरणरूपावाप्तरभेद-
 ५३० विवक्षायां कर्मजन्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्या-
 स्थानभेदप्रसङ्ग इत्यत्राह न चेति, तत्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकोप-
 कारविशेषमाश्लेष्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्विस्त-
 १४

- अथभ्रमिप्रायविद्धिर्महर्षिभिः मीमांसेत्येकविद्यास्त्रानत्वेन
कीर्तनाम्मीमांसाया एकोद्देशेन प्रवृत्तिरवगम्यत इति भावः .
- ५.४.५ अन्यथेति, फलकरणेति कर्तव्यतादिनिष्पत्त्यर्थन्तस्तत्त्व-
तात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेऽपि करणेति कर्तव्यतारूप-
प्रमाणतर्कव्युत्पादनार्थन्तस्तत्त्वत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्वाघात
इत्यर्थः . सगुणेति, तथापि सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे-
नार्थविरोधादित्यर्थः . देवताकाण्डश्चेति, तथाच कर्म-
५.५.० काण्डे देवतानिराकरणासम्भव इति भावः . अत एवेति,
देवताकाण्डेनैकग्रन्थादित्यर्थः . यदि प्राग्रक्ष्यमात्रपरम्
तर्हि पूर्वपक्षप्रतिषेधो न स्यात्, प्राग्रक्ष्यपरत्वञ्चासम्भवि,
न्यायनिबन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्र किमलौकिकेति, अन्वा-
हृद्वादेन परप्रतिषेधसिद्धिः, न्यायनिबन्धनत्वेऽपि प्ररो-
५.५.५ चनालक्षणप्रयोजनसाम्यात् प्राग्रक्ष्यपरत्वोक्तिरिति भावः .
अश्रुतेति, फलप्रदत्वाभिमतानामिन्द्रादिदेवतानाम्यज्ञचे-
ऽनन्तरसर्गे तत्फलावाप्तिर्न स्यात्, अज्ञताभ्यागमस्य स्यादिति
बुद्ध्या कर्मस्य अज्ञा स्यात्, अतवेदान्तानाम् अनादिनि-
धनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणाम्नेनैव
५.६.० तत्फलदाननिश्चयाच्चाश्रद्धेति भावः . इदञ्चावांचीनोक्तसू-
त्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् . वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरण-
प्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तत्त्वटीकायां वेदान्ता-
चार्यैरेव, “देवतोद्देशेन देवस्य च देवता न प्रयोजयेत्, कुतः,
ज्ञायादिवत्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकलोपपत्ते-

- ५६५ सचाह “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वा”-
दिति, वा शब्दशङ्कानिवर्तकः, हविर्ह्येव देवता फलार्थिनं
स्वाराधने (प्रवर्त्तयेत्,) प्रयोजयेत्, कुतः भोजनस्य तदर्थ-
त्वात्, भोजनस्य-हविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात्तच्छेष-
त्वात्, सम्यदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्यतत्सम-
५७० र्पणे प्रयुक्ते . क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्रूतापि हि देवता ।
तत्तन्मन्त्रादिषामर्थ्यादार्यप्राधान्यग्राहिनौ ॥ अतो यथा
विग्रहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वाभीष्टमुपचरत्स-
युक्ते, तथा देवतापीति . (अर्थपत्याच्च) . ‘अर्थवत्त्वाच्च’ .
अर्थते प्राप्यत इत्यर्थो विभूतिः, अर्थत इति वा, अतस्त-
५७५ दभावादगाराध्या अनौष्ठितत्वादप्रयोजिकेति न शङ्कनी-
यम्, परा खलु देवता सर्वश्रेष्ठे, तन्नियुक्ता चापरा यथा-
धिकारन्तत्तद्विभूतीनाम् . तथापि गिरपेषा देवता न कुत-
स्त्रिग्रीयेत, न कश्चिग्रीणाति, अतः कथमप्रयोजिकेत्यथाह,
“ततश्च तेन सम्बन्धः”, ततो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या
५८० द्यौदार्यग्राहिन्याः परिचर्षमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया
एव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन सम्बन्धः (स्यत्युपचा-
रादिभिरेव) सिद्ध इति पूर्वः पक्षः . राङ्कान्तस्तु “अपि वा
शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्”, अत्र अपि वेति सार्धा-
ज्ञीकारन्वरपक्षव्यावर्तनम्, यद्यपि देवताया विग्रह हविरा-
५८५ दान युगपत्कर्मसम्बन्धि प्रीति फलप्रदानरूपविग्रहादिपञ्च-
कन्दुर्निषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया सम्यदानस्य प्राधान्यं यजेत्

- देवताराधनवाचितया चागस्य तादर्थ्यं सिद्धपरवाक्येषु
 च परावरदेवतयोस्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः, तथापि
 कर्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपकर्म स्वर्गादिफलवाधनतया चो-
- ५८० दितत्वात्प्रधानं सत् साध्यतया बुद्धारोहेण पुरुषव्यवर्तयति,
 कस्तन्नच देवतादि क्रियाशेषभूतम् . ननु फलप्रदाया देव-
 ताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुग्रोश्रूयामहे अत्राह,
 “गुणत्वेन देवताश्रुतिः”, इविष्यदानश्रुति गुणोभूतां हि
 देवतामनुग्रुणम्, मन्त्रार्थवादोपस्थापितन्द्देवताप्रौतिरूप-
- ५८१ नपूर्वम् चोदितस्य चणिकस्य कालान्तरभाविफलदारतयो-
 सादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशास्त्रिन्यपि देवता फल-
 कामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यक्रियागुणोभूता न प्राधान्येन प्रथो-
 जिक्तेति . अतिथेस्तर्हि कषत्रयोजकत्वम्, इत्यमित्याह,
 “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्थात्”, अतिथ्यत्रत्य-
- ५८२ तिथेः प्रधानत्वप्राप्तम्, अन्यथा हि तदर्थं कर्मणि प्रथो-
 जकाभावात्तदभावरस्तात् . तत्सपर्या(प्रयुक्ति)विधिरेव तत्र
 प्रयोजक इति चेत्, तत्र प्रत्याह, “तस्य प्रतिविधानत्वात्”,
 अतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैव चोदना ;
 क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहृता तु देवता । सञ्जिधत्ते तदिष्टार्थं
- ५८३ न तत्सत्प्रयुक्ता ॥ अतिथिस्तु स्वयम्प्रा(प)प्तः स्वाभीष्टञ्च
 प्रयोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना ॥ अतः
 अज्ञाताप्रतिविधेकादतिथिप्राधान्योक्तिः” इति . ननु किमर्थ-
 मन्वारोहेण चित्तसङ्कोचः क्लियते, चावता परमात्मसम-

- र्षणादेव प्ररोचनासिद्धिरित्यत्र सद्दसा चेति, निर्धा-
- ६१० रितकर्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति भावः . अन्वा-
 दस्यवाद्भवे हेतुमाह एवं सतीति, न चैकरस्यासिद्धिः
 परस्येष्टेवेति वाच्यम्, “मन्वादिष्वसम्भवादनधिकारश्चै-
 मिनिः” इत्यादावैकरस्य प्रतीतेस्तत्परित्यागाद्योगादिति
 भावः . ननु “विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदु-
 ६१५ वाच्यत्वात्” इत्यधिकरणे “ऐन्द्रमेकादशकपाञ्चभिर्वेपे”-
 दिति विहिते विक्रमिथागे द्रव्यत आग्नेयसाम्याद्देवता-
 तस्मिन्नात्मन्वागसाम्बाह कस्य धर्मा यान्ति इति विचारे
 द्रव्यसाम्यस्य बलीयस्त्वान्तेन प्रकृतिनियम इति समर्थितम्,
 तत्र प्राबल्यदौर्बल्ये बन्नासत्त्वनिबन्धने एवेति विरोध इत्य-
 ६२० चाह द्रव्यदेवतयोरिति, देवतायाः स्वरूपन्देवतात्वज्ञा-
 प्रत्यक्षम्, द्रव्यस्य तु हविर्द्रुधर्म एवाप्रत्यक्ष इति प्रतीति
 श्रौत्रविज्ञानाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये इति भावः . ननु
 धर्मिणः प्रत्यक्षगन्तव्यव्यावृत्त्यहेतुः, यत्कर्मसाध्यं श्रौत्र-
 म्प्रतीचते तद्गुर्मातिदेशः कार्य इति हि वक्तुं युक्तम्, न च
 ६२५ द्रव्यसम्बन्धो देवतासम्बन्धाच्छ्रौत्रमप्रतीचते, येन प्राबल्यं
 सादिति चेत्, सत्यम्, द्रव्यवाचिपदानां लोके व्युत्पन्नतया
 द्रव्यविनियोजकवाक्यश्रवणसमन्तरमेव स्रष्टिति द्रव्यसम्बन्धः
 प्रतीयते, देवतावाचिपदानाञ्चोकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोज-
 कवाक्यश्रवणसमन्तरन्ततः प्राग्वा श्रौतव्यवहारदर्शनात्को-
 ६३० वेन्द्र इति जिज्ञासायां “वज्रहस्तः पुरन्दर” इति वाक्य-

- अवष्टेन वा पुराणादिअवष्टेन वा अन्यथा वेदादिपद-
 व्युत्पत्तौ सत्यान्तत्सम्बन्धप्रतीतिरित्यस्यैव द्रव्यसम्बन्धप्रतीतौ
 ग्रीप्रभावः . किञ्च देवताऽभावो न दौर्बल्ये हेतुः, किन्तु
 तत्साम्य निबन्धनातिदेशाभाव एव हेतुरिति, कुतः प्राबल्य-
 ६३५ दौर्बल्यचिन्ता, कुतश्च देवतासाम्यात्कश्चिदतिदेशः . यदि
 शब्दस्यैव देवतात्वात्तत्सम्बन्धादतिदेशः, तर्हि द्रव्यदेवतयोः
 को विशेषः, अतः सम्यदानादपि करणस्य त्यागरूपो-
 त्पादकतया प्रथमाकाङ्क्षितत्वाच्च प्राबल्यद्रव्यस्य याज्ञम् .
 धर्मत्वमिति, असौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः . मध्वा-
 ६४० दिष्टिति, मधुविद्यादिषु वस्त्रादीनामनधिकारश्चैमिनि-
 राचार्योमन्यते, कुतः, असम्भवात्, तच्च हि विद्यायां वस्त्रा-
 दय उपास्याः, न च तच्च त एव कर्तारसम्भवन्ति, कर्मकर्तृ-
 विरोधादित्यर्थः, अत्र च वस्त्रादिजीवपर्यवसितमुपासन-
 मित्याशयेन पूर्वपक्षोत्यानादर्थविरोधः . धर्ममिति, धर्म-
 ६४५ मेव फलप्रदश्चैमिनिराचार्योमन्यते, कुतः अत एव श्रुते-
 रूपपक्षेऽपि, अभिलषितस्वर्गस्य तत्साधनतया “स्वर्गकामो
 यजेत” इति श्रुत्या यागस्यैव बोधनात्, कृष्या-
 दिवदाराधनरूपत्वाभावेऽपि काष्ठान्तरभाविफलप्रदलोप-
 पक्षेऽप्येत्यर्थः . श्रेष्ठत्वादिति, “तत्त्वमसि” इत्यादिशामा-
 ६५० नाधिकरणेन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्देदनस्य
 तत्संस्कारतया कर्मश्रेष्ठत्वाद्द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरर्थवाद
 इति जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः . परामर्शमिति, “चयो धर्म-

- स्कन्धा” इत्यत्र चोदनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव
 जैमिनिर्मने, “वीरहा वा एष देवानां चोऽग्निमुदासयते”
 ६५५ इत्यपवदति चात्रमात्तरमित्यर्थः . परमिति, परमेव ब्रह्मो-
 पासीनानर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिः, “ब्रह्म गमयती”ति
 तत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः . ब्राह्मणेणेति, अथ स्वरूपाविर्भावो
 ब्राह्मणोपासितपापलादिस्वरूपेण, ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगा-
 त्मनोऽपि स्वाभाविका इति “य आत्माऽपहतपाप्मा”
 ६६० इत्यारम्भोपन्यासादिभ्योऽवगम्यते, न तु ज्ञानस्वरूपेणा-
 विर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थः . भावमिति, “स एकधा
 भवति” इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिः विविधताश्रुतेर्देहा-
 दौनाम्भावमेव जैमिनिर्मने न कदाचिच्चित्तोऽशरीरत्व-
 मित्यर्थः . चक्ष्येते सर्वेऽर्था न पूर्वकाण्डे सूचिताः, अतो
 ६६५ नार्थविरोधः, तथाप्युक्तरीत्या भिन्नमतस्तत्त्वान्तर्द्वेषेण सह
 नैकशाब्दमिति भावः . प्रौढवादेन परिहरति अत्यल्प-
 तरेति, अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्य चेत्यर्थः,
 तेन भगवतः फलप्रदत्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि तस्याल्पत्वा-
 दितर बह्वर्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाच्च दोष इति भावः .
 ६७० प्रतिसंस्कारोऽत्र विपरीतांशश्चिषणम् . तात्त्विकपरिहार-
 माह यद्वेति, वैभवोक्तवगमो गुरुशिश्वथोरैककण्ठ्यादि-
 त्यभिप्रेत्य तथोरैककण्ठ्यमुपपादयति तदुक्तान्तदुक्तमित्या-
 रम्भाच्चक्षुरित्यन्तेन ग्रन्थेन . छन्दोगानां वाजिनास्योद्गीथ-
 विद्याया ऐक्यपूर्वपचीकृत्य निरस्य संज्ञात ऐक्यमाशङ्को-

- ६७५ ऋम् “संज्ञातयेत्तदुक्तमस्ति तु तदधि” इति, संज्ञेऽपि भेद उक्तः, यथा “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” इत्यत्र नैयमिकमायाग्निहोचधोरित्यर्थः. “अधरधिषान्त्वरोधस्यामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्”, “यत्तदद्रेष्यमयाज्ञम्” इत्याद्युक्तासूत्रादिविषयाणामधरधिषां सर्वथावरोधः, स-
- ६८० वं च ब्रह्मण एकत्वात्तैर्विना इतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानानुपपत्तेश्च, अतः प्रधानब्रह्मानुसन्धाने तदुक्तानामप्यवरोधः, औपसदवत्, जामदग्न्यचत्तराचे पुरोडाशुपसहृणभृतस्य-मन्त्रस्योपसदनुवर्तित्वेनोपांशुगुणत्वमुक्तम् “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थात्प्रत्ययेन वेदसंयोग” इत्यचेति. “प्रदानवदेव तदुक्तम्”
- ६८५ दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तदुप-विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणभ्रूष्यावृत्तिः, यथा “इन्द्राय राम्ने” इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः, तदुक्तं सर्व्वेषु “नामा वा देवता प्रथक्त्वात्” इति, “इन्द्राय राम्ने पुरोडाशमेकादशकपासन्नैर्वपेदिन्द्रायाधिराजाये-
- ६९० ऋय सराम्ने” इति विहितायाग्निपुरोडाशिन्यामिष्टौ हविर्भेदाङ्गदेनावदानप्राप्तौ, “वचनात्सर्वेषां सहावदीयेरन्” इति सूत्रेण “सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति” इति वचनात्सहावदाने स्थापिते ततोऽवदानसाहित्यात्प्रदानसाहित्यम् “तेषां सहप्रदानमवदानैकत्वात्” इति सूत्रेण पूर्वपचीकृत्य,
- ६९५ “नामा वा देवता प्रथक्त्वात्” इति अधिराजत्वादिविशिष्ट-देवताभेदात्प्रदानज्ञानैवेत्युक्तमित्यर्थः. साक्षादिति, “स

एषोऽग्निर्वैशानरः” इत्यग्निग्रन्थस्यानामधिकरणपरमात्म-
वाचिनो वैशानरग्रन्थस्य परमात्मनोऽग्निग्ररीरकतथोपास्य-
त्वापेक्ष्युक्तत्वावश्यकमेव, अयमयमादिद्योमेन परमात्मन्येवाग्नि-

७०० ग्रन्थस्य साक्षाद्भूतेस्तस्यानामधिकरण्याविरोधश्चैमिनिर्मन्वत
इत्यर्थः . सम्पत्तेरिति, “सोमानि बर्हिर्हृदयग्राहपत्य”

इत्यादिनोपासकहृदयादीनां यद्वैशानरविद्यायां वेदि-
नादिकल्पनान्निष्ठाभूतायाः प्राणाहृतेरग्निहोचलसम्पाद-
नार्थम्, दर्शयति च श्रुतिः, “य एतदेवं विद्वानग्नि-

७०५ होचक्षुहोति” इति . अन्यार्थमिति, “तौह सुप्तमृदव-
माज्यमतुः” इत्यादौ यद्देशातिरिक्तजीवधन्नावप्रतिबोधनम्
“यो वै वासाक एतेषाम्पुदघाणाहृतां यस्य चैतत्कर्म य वै
वेदितव्यः” इति वेद्यतथोक्तजङ्गप्रतिबोधनार्थमिति, “कैष
एतद्वासाके पुदघोऽग्रचिष्ट” इति प्रश्नात्, “अथास्मिन्प्राथ-

७१० ह्वैकधा भवति” इति “स्ताषोम्य” इत्यादिवाक्यसमा-
नार्थाप्रतिवचनाच्च अवगम्यते . एके-वाजसनेयिनोऽपि एत-
त्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्यं स्पष्टमधीयते “कैष एत”दित्या-
दि“य एषोऽन्नर्हृदय आकाग्रस्तस्मिन्श्चेते” इत्यन्तम् .
तद्भूतस्य निति, तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याभ्रमप्राप्तस्य जातद्भावः

७१५ अतद्भावः-अतथाभावः अनाभ्रमिलेनावस्थानम् न सम्भ-
वति, कुतः, तद्रूपेत्यादि, तेषाम्नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां
रूपाणि धर्माः तन्निवृत्तिभ्यो नियमात् “ब्रह्मचार्याचार्य
कुशवासीद्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमवसादयन्” इति “अरस्य-

- मिथ्यान्ततो न पुनरेयात्” इति “मन्वस्थाग्रीष्म पुनरावर्त-
 ७२० येत्” इति च शास्त्राणि हि नियच्छन्ति जैमिनेरप्येवमन्त-
 मिति . उत्पत्तिर्जन्मस्य भावः, श्रौत्यक्तिकः-नित्य इति
 यावत्, नित्यशब्दार्थसम्बन्धः-न साङ्केतिकः, येन प्रमाणस्य
 स्यात्, नित्यत्वात्तस्य-धर्मस्य उपदेशो ज्ञानं-ज्ञापकः, तच्च
 ज्ञानस्य व्यतिरेकः-न विपर्ययः, संग्रहस्याप्युपलक्षणमेतत्,
 ७२५ तथानुपलम्भेऽर्थे प्रवर्तमानत्वान्नुवादकोऽपि, तस्मादन-
 पेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मे प्रमाणस्यवत्येव
 बादरायणस्याचार्यस्य मतेनेति सूत्रार्थः . स्वाचार्यमिति,
 तथाच स्वाचार्यभूतब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमि-
 नीये शास्त्रे न तद्विरुद्धाभिधानमित्यर्थः . नन्वाचार्यत्वाच्च
 ७३० ब्रह्मसूत्रकृतपुरस्कारः, तच्च मानाभावात्, किन्तु ऐतिश्राय-
 नादिवत्तद्ब्रह्मण्डकचित्सम्प्रतिमाचान्, अतोऽन्यत्र तद्विरुद्धा-
 भिधाने नानुपपत्तिरित्यत्राह जैमिनेरिति . नन्वचेति,
 न व्यास एव बादरायणः, बादरायणशब्दस्य ऐतिश्रायना-
 दिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन बादरिशब्दाद्भुत्पक्षत्वादिति भावः .
 ७३५ द्वीप इति, अनेन बादराणां समूहो बादरम् तदयमं चस्य
 च बादरायण इति व्युत्पत्तिस्सूचिता, संग्रहाच्च “पूर्व-
 पदात्” इत्यादिना णत्वमिति भावः . व्यासेति, तथाच
 कतरो बादरायणसूत्रकार इत्यनिर्धारणमिति भावः .
 तथापीत्यादि, श्लोके ज्ञानपदस्य कर्मणि व्युत्पत्त्या वेदन-
 ७४० शब्दस्य च णिजन्तनिष्पन्नतया व्यासस्य रहस्यतमार्थस्या-

- पकलप्रतीतेः रक्ष्यतमार्योपदेशरूपब्रह्मसूत्रकदंलनस्यैव युक्त-
मित्यर्थः . “अवतीर्णा महायोगीसत्यवत्याम्पराश्रतात्” ।
इत्यारम्भ “षकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा” ॥
इत्यादिस्कान्दवचनादिकण्डोक्तिरादिशब्दार्थः . ननु जैमि-
०४५ गीयसूत्राणान्देवतानिराकरणपरतथा तद्वाख्यादभिर्याख्या-
तत्वाद्देवतासङ्गावादी तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञाना-
देन वेदान्ते तथा तथा जैमिमिमतोपन्यास इत्यत्राह
न हीति, आचार्यवादरायणशब्दाभ्यामभिप्रायापरिज्ञाना-
योगे हेतुस्यते . अत इति, व्याख्येयैक्यात्प्रथमतस्त्वामा-
०५० न्येन वेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव विचारशास्त्रचिकीर्षोदयस्य युक्त-
त्वात् परस्परविरोधाभावाच्चेत्यर्थः . प्रतिबन्दीमुखेन साध-
यितुं शक्यते नन्विति . किं वेति, ऐकशास्य इत्यैक-
प्रबन्धस्याप्युपलक्षणम् . क्रमेत्यादि, सङ्गतिविशेषविशिष्टत्व-
मैकप्रबन्धे हेतुः, उत्तरांशशास्त्रैक्ये हेतुः . शास्त्रान्त-
०५५ रेति, न्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तरसाध्यविलक्षणकर्मभा-
गतात्पर्यनिर्णयरूपोपकारजननार्हत्वात्कर्ममीमांसाया इति
भावः . इदञ्च वेदार्थानुबन्धयर्थकत्वेन सर्वेषामैकशास्यं वार-
यितुमुक्तम्, अवान्तरार्थाविरोधस्याथैकशास्त्रापेक्षितत्वाद्दु-
क्तमविदुद्भावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषणम् . किम्प्रमाणम् —
०६० कस्य प्रमाणम्, किं विंशतिलक्षणैकशास्यस्य, किं वा द्वाद-
शाध्याय्यादिमात्रैकशास्यस्य, इति निरूपयेत्यर्थः . वेदार्थ-
निर्णयरूपैकोपकारार्हताया विंशतिलक्षणीसाधारण्यात्तदैक्य

- एव तत्प्रमाणभवेदिति भावः . न च कर्मब्रह्मनिर्णयरूपो-
 पकारधोर्भेदाद्भेद इति वाच्यम्, इत्तद्वेदाध्यायिनः इत्तद्वा-
 ७६५ पातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णिनीषोदद्याद्देदार्थनिर्णय-
 लक्ष्येष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुपहार्यशास्त्रस्यापि तदिष्टता-
 वच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वात्, यावत् एकेष्टताव-
 च्छेदकावच्छिन्नोपकारजननार्हता तावत् एकशास्त्रत्वात्, अत
 एव मीमांसेत्येकतया विद्यास्थानगणने परिगणनम्, तस्यो-
 ७७० ऋप्रयोजकानुरोधिभेददर्शनात्, अन्यथा प्रतिषट्कभ्यत्याय-
 अतिपादअत्यधिकरणञ्च भेदप्रसङ्गात्, यदाह कश्चित्पा-
 रिश्रवमतिः, किञ्चर्मब्रह्ममीमांसयोरेकसम्बन्धपूर्वोत्तरशास्त्र-
 मिति व्यवहारमाप्तात्, किं बोपजीव्योपजीविले सति
 विषयाद्येक्यात्, यदा एकेनैवाध्ययनविधिना तदुत्तरागेण वा
 ७७५ कर्मब्रह्मपरब्रह्मवेदविचारश्चैव प्रवृत्तत्वेनैकदेशविचारे विधे
 रागस्य वाऽभावात्, किं वा जयादित्य वामनवृत्तोरिव कर्त-
 भेदेऽपि व्याख्येयक्यात्, यदा प्रबन्धान्तर इवैकप्रबन्धत्वव्यव-
 हारात् . नाद्यः, ऐकशास्त्र्यहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहार-
 स्थाभावात्, पूर्वोत्तरशास्त्रव्यवहारस्य च भिन्नयोश्चास्त्रयोः
 ७८० पूर्वापरौभावमात्रेणोपपत्तेः, द्वितीये ब्रह्ममीमांसायाः कर्म-
 मीमांसोपजीविलक्षित्यफलार्थिनः पुंसो ब्रह्मभागविचारे
 प्रवृत्त्यर्थस्य तन्नामाख्यनिस्यस्य वा ब्रह्मज्ञानकर्मफलं नित्य-
 मित्ये इति विवेकस्य वा कर्मफलानित्यमनिस्यस्यविशिष्टस्य
 ब्रह्मज्ञानफलानित्यत्वापातप्रत्ययस्य वा कर्मविचाराधीनत्वात्,

- ७८५ किं वा ब्रह्मभागविचारे प्रवृत्तस्य तदर्धनिस्रयार्थश्रुतिखिन्ना-
दिवसावसादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यदा ब्रह्म निस्रित्य
तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनाङ्गकर्मानुष्ठाने कर्म-
विचारापेक्षणात् . नाद्यः, वेदप्रामाण्यस्य ब्रह्मतर्कस्यतर्क-
शास्त्रसिद्धस्य वा ब्रह्ममीमांसायामेवासम्भते “न निस्रय-
७९० त्वा”दित्यत्र त्वस्यते च “अत एव च नित्यत्व”मित्यत्र वक्ष्य-
माणस्य वा पूर्वतन्त्रे वक्ष्यमाणस्य चैवर्षिकाधिकारस्येवोप-
जीवनात्, नित्यानित्यविवेकस्य च त्वस्यते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्य-
हेतुत्वात्, कर्मविचारं विनाप्यस्मद्गीत्या तस्मिद्धेस्य, विधि-
ष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण
७९५ नित्यफलकार्यनिस्रय प्रवृत्तिवत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीति-
मात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्व-
निस्रयस्थानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतु-
त्वात् . न द्वितीयः, श्रुतिखिन्नादिवसावसादेरुपक्रमोप-
संहार वसावसादेरिव ब्रह्मतर्कसिद्धस्य लोकासिद्धस्य वोप-
८०० जीवनात् . न तृतीयः, ब्रह्मविचारानन्तरन्निदिध्यासनात्मा-
ङ्गकर्मविचारोपपत्तेः . नापि मीमांसयोर्विषयाद्यैक्यम्, सिद्ध-
साध्यविषयत्वात्, नित्यानित्यमोक्षाभ्युदयफलत्वात्, विराग-
शरागाधिकारिकत्वाच्च, वेदार्थत्वात्सौकिकपुरुषार्थत्वतदर्धि-
लैर्विषयाद्यैक्ये च अर्थकामशास्त्रधोरपि शास्त्रार्थत्वपुरु-
८०५ षार्थत्वतदर्धिलैर्मोक्षशास्त्रादिना विषयाद्यैक्यं स्यात् . न
तृतीयः, षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्येकेनेव विधिना तदुत्प-

- रागेण वा व्याकरणाद्यङ्गविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेद-
विचारे विधेरागस्य वा अभावेन व्याकरणादिविचाररूप-
महाभाष्यादेर्वेदविचाररूपमीमांसयैकशाख्यापातात्, इहेव
- ८१० कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरतथा विचारितत्वेन एकदेशविचा-
राभावाच्च . चतुर्थे व्याख्येयैक्यम् न तावद्देवतादिनैक्यमात्रं,
व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदे सत्यपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्य-
सिद्धिप्रसङ्गात्, नापि पूर्वापरीभृतैकप्रबन्धत्वम्, व्याख्यान-
स्यैकप्रबन्धत्वे हि न तावद्वाख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकप-
- ८१५ दार्थनिर्णायकयोर्निरुक्त व्याकरणयोरिवैकप्रबन्धव्याख्यानयोः
प्रख्यानयोरिव च प्रबन्धभेदेऽपि तदुपपत्तेः, नाप्येकप्रबन्ध-
पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, अशिद्धेः, तथा हि, तत्त-
च्छाखासंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरतथा न पूर्वापरभाग-
व्याख्यानता, एकशाखासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्याना-
- ८२० नन्तरं शाखान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात्, अतः
कर्मब्रह्मपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूप-
तथा पूर्वापरभागव्याख्यानता वाच्या, समुदाययोश्च पूर्वा-
परभावो न क्लृप्तः, नापि कस्यः तत्तच्छाखीयसंहिता-
रण्यकयोरध्ययनसिद्धिङ्गमन्वाधित्वा कल्पनाऽसम्भवात्, नापि
- ८२५ तत्तच्छाखासंहितारण्यकयोः पूर्वापरीभावमात्रेण तत्समु-
दाययोस्तिसिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमु-
दायस्य द्वितीयपादसमुदायस्य च पूर्वापर्यप्रसङ्गात्, यदि
च विप्रकीर्णकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरीभावेन विविच्य

- मीमांसयोः प्रवृत्तिः, तर्हि वेदार्थविचारलोपाधिना अप्र-
- ८३० वृत्तेः प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारलोपाधिर्नैव
 प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मान्न मीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्या-
 नत्वम् . अस्तुवातत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकयो-
 रस्मृतिपुराणयोरिव भिन्नप्रबन्धतास्तु . न पञ्चमः, उत्तर-
 षड्काण्डाद्याध्यायेषु पूर्वषड्काण्डाध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत्
- ८३५ देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायम-
 पेक्ष्य अथोद्ग्रसप्तदश्यादिव्यवहारस्य द्वितीयभागद्वितीय-
 भागप्रथमादिव्यवहारस्य वा अभावात्, देवताविद्ययादि-
 निरास तत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यम्,
 तन्निरासः कर्मस्यब्रह्मावारणार्थ इति चेत्, सत्येव ब्रह्मणि
- ८४० तज्ज्ञान इव सत्यामपि देवतायामाश्रायसम्भवात्, पौरुषे-
 यत्वाद्देवाप्रामाण्यस्या ब्रह्मैति तन्निरास इति चेत्,
 सत्यामपि देवतायाम्नदङ्गतत्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् . किञ्च
 “मध्यादिव्यवसम्भवात्” “शेषत्वात्पुरुषार्थवादः” इत्यादिषु
 जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः, न चातन्मत-
- ८४५ न्तन्मतमिति वक्तुं युक्तम् ; किञ्च यदि शास्त्रैक्यन्तदा
 आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणी प्रतिज्ञा स्यात्, न च
 ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा, कर्मविचारस्तु ब्रह्म-
 मीमांसाचतुर्थपादे सङ्गत इति वाच्यम्, तथा सति ब्रह्म-
 जिज्ञासायाः कर्मविचारानन्तर्यात्मसम्भवात्, कर्मब्रह्म-
- ८५० मीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी प्रतिज्ञार्थसिद्धेत्यपि न,

प्रारिखितशास्त्रविषयादिसूचनाय साधारणस्वैवाद्दौ साक्षा-
 प्रतिज्ञेयत्वात् . ननु धर्मजिज्ञासेत्येव साधारणी प्रतिज्ञा,
 अलौकिकश्रेयस्साधनन्वर्तः, स च सिद्धसाध्यश्च, साध्यो
 यागादिः, सिद्धो ब्रह्म, “कृष्णन्वर्तं यनातनम्” ॥ इति
 ८५५ भारतीकैरिति चेन्न, तथात्वे देवब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमां-
 सेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मशामान्यस्वैवान्तरं
 लक्षणीयत्वेन “चोदना लक्षणेऽर्था धर्म” इति विशेष-
 लक्षणायोगाच्च, तत्र चोदनाशब्दश्च वेदमात्रपरत्वे पुन-
 र्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोनिसूत्रवैयर्थ्यम्, “कृष्णन्वर्तमि”ति
 ८६० तु धारणादूर्ध्वं इति वचनाद्यौगिकः, अन्यथा, “पातना-
 त्यापनामासौ पुनातेः पुण्यनामवान्” । “परमं चो मह-
 त्तपः” । इति वचनात् पापत्वाद्यपि स्यात्, देवताकाण्डार्थं
 देवतायाश्च न कश्चिद्दूर्ध्वशब्दो दृष्ट इति . तदेतत्पूर्वमाचार्य-
 सूत्रप्रवणहेतु दौर्भाग्यनिवन्धनम् . तथा हि, “एकशा-
 ८६५ स्त्यञ्च भागदद्यात्मकवेदास्त्रैकप्रबन्धव्याख्यानरूपत्वात्” इत्या-
 दिना व्याख्येयैकमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयाऽनुसृष्टहीतमाचार्यैः .
 “अस्त्रैकशास्त्ररूपत्वौर्वापर्यनियम इति ब्रह्मन्परिहरम्”
 इत्यादिना उपजीव्योपजीवकभावादि क्रमनियामकत्वेनैवानु-
 सृष्टहीतम्, एवं सति विकल्पसम्भ्रम आहोपुत्रविका-
 ८७० माचम् . यदुक्तदूर्ध्वफलागित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो
 निवृत्तमुपपत्तौ कर्मफलागित्यलनिस्ययो नापेक्षित इति,
 तत्र, “साङ्गाध्ययनेन कर्मब्रह्मज्ञानयोर्द्वन्द्वोरप्यापातप्रतीतौ

अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्मणामनित्यफलत्वमित्यथाद्यदि
नित्यफलत्वेन चिह्नवति तदा तन्मयानुष्ठेयमिति ज्ञानवतो

८०५ ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसम्भावनायां तद्विचारे प्रवृत्तिः”

इति ज्ञाचार्यैरनुगृहीतम्, अत्रास्य कुशोद्यत्वावकाशा-
भावात् . यदि कर्मस्यपि नित्यफलसम्भावना, तदा यदि
नित्यफलसिद्धिस्त्याज्यं तदा तन्मयाऽनुष्ठेयमिति बुद्धिमतः

कर्मणो निवृत्त्यसम्भवेन अनित्यफलत्वमित्यस्यैव केवल-

८८० कर्मणो निवर्तकत्वात् . यद्योपजीव्यविकल्पेषु द्वितीय

विकल्पदूषणम् तच्चैकशास्त्र्यहेतुतया विकल्प्य तेन क्रमा-
सम्भवदूषणोक्तेरुपहास्यम् . अस्त्यनेनैकशास्त्र्यं तथापि क्रमो

न सम्भवतीत्यभिप्रायेण तथोक्तमिति . चेन्न, तेनैक्यं यदि

सिध्यति तदा स्वाध्यायाधीति क्रमाज्ञाख्यानमित्यमसिद्धेः .

८८५ यच्च विषयाद्यैकदूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणाभ्यामैकशास्त्र्ये

सिद्धे ग्रन्थोक्तप्रकारेण विषयाद्यैक्यस्य निष्प्रत्यूहत्वान्निरस्तम् .

किञ्च पूर्वोत्तरभागात्त्रिकाया एकैकशास्त्राया एकैकग्रन्थ-

त्वात्तत्र च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्वास्त्यानस्यापि तदेव

विषयादिकमिति कथञ्च विषयाद्यैक्यम् . न च कर्म-

८८० ब्रह्मादिरूपविषयादिभेदादेकशास्त्रायामपि कर्मब्रह्मभागयो-

र्भिन्नग्रन्थता, तथा सत्येकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणाभिन्न-

फलानाम्प्रतिपादनात्तत्रापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्या-

नाज्ञानाग्रन्थत्वप्रसङ्गात् . यदुक्तं व्याकरणाद्यङ्गविचारोऽप्येक-

विध्युत्तरागप्रयुक्त इति, तन्न . स्वाध्यायापातप्रतीतेरेव

- ८८५ व्याकरणविचारसाध्यतया स्वाध्यायापातप्रतीति प्रयुक्तविचाररागस्य व्याकरणविषयत्वासिद्धेः . यदुक्तमेकदेशविचारभावादिति, तन्न . इहैव कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरतया विचारितत्वेऽपि सहस्राधिकरणनिवर्त्यसंग्रह्य निवर्तकविचारस्य ब्रह्मविचारेणासिद्धेः . किञ्चिद्विचारमात्रेणास्य कर्मविचारत्वे वेद प्रामाण्यविचार एव ब्रह्मविचारस्यत्वात् . यदुक्तं वेदार्थविचारत्वोपाधिना अप्रवृत्तेः प्रयोजनभेदमभिसम्बाध्य कर्मब्रह्मविचारत्वोपाधिर्नैव प्रवृत्तेर्नैकग्राह्यतेति, तन्न, अवयवप्रयोजनभेदाभिसम्भेरवयवि प्रयोजनाभिसम्बन्धविरोधित्वात् . अन्यथा षड्भाष्यपादपेटिकाधिकरणभेदेश्चास्त्व-
 ८९५ भेदप्रसङ्गात् . यच्च देवतानिराकरणस्य कर्मस्यश्रद्धावारणार्थत्वे दूषणोद्भावनं तदश्रुत वेदान्तानामित्याचार्यानुमृत्तौतपदाश्रवणनिबन्धनम्, तदनुग्रहस्यायम्भावः, देवतानाश्रयत्वे विनाश्यात् तत्राचीनकर्मणां फलाभावप्रसङ्गात् अनन्तरसर्गेऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्रस्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वस्यैव
 ८९० स्वस्यै फलप्रदत्वविरोधाच्च कर्मस्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धा स्यात्, श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिणः परमात्मन एव फलप्रदत्वाध्यवसायात्कर्मणि नाश्रद्धा स्यात् इति . तस्मादश्रुतवेदान्तानाङ्गमश्रद्धावारणार्थमन्वारुह्यवादेन देवतानिराकरणं युज्यत एवेति . यस्मात्तन्मतन्मतमिति वक्तुमयुक्तमिति,
 ८९५ तदप्याचार्यैरेव परिहृतम्, तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासः तदुक्ततया तच्च तत्त्वबुद्धिर्मन्दमतीनाम्नाभूदिति, अतन्मत-

त्वस्र भारतादेव ज्ञायत इत्याचार्यैरेवोक्तम्, सण्डिक्यस्य च
 जैमिनेर्न भगवद्भाषाचार्यमतिविहङ्गमतिशम्भवः, तस्मादैक-
 ग्राह्यमनङ्गीकुर्वताप्यम्बार्हृद्वादेनैव जैमिनिना देवता-
 ८९० निराकरणमित्यङ्गीकार्यम्, ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थ-
 प्रतिज्ञेत्याचार्यसूक्तितात्पर्यभ्रागेवोपपादितम्, धर्मजिज्ञासा-
 सूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञालं चोपपादितमिति .

इति श्रीवाधूषकुलतिष्णकश्रीनिवासाचार्यपादशेषवासमधिगत-
 परावरतन्त्रयाचाभ्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्र-
 चाद्वयमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 ग्रन्थदूषणीव्याख्यायाश्चण्डमाहताख्यायां ग्राह्यभेदभङ्गो नाम द्वितीय
 स्कन्धः .

श्रीमते महाधार्मिक नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थस्तकान्तः ।

उद्गृह्यन्निगमज्ञानमागरतलस्यर्गीमि तत्त्वान्यथै सासूयप्रति-
वादिदर्शनधिराममर्माणि भिन्दन्निव । वेदान्तार्थवचः प्रमा-
धनपटुव्याख्यानसुद्रः क्रूरचित्ते भातु बधूलसन्ततिपरिष्कारस्य
कस्यापि नः ॥

- ५ विधिचस्तेरिति, विधेयत्वे अदृष्टद्वारा निवर्त्तकत्वप्रसङ्गेन
तद्विवर्त्यस्य सत्यत्वप्रसङ्गो विधिवासहेतुः . अविधेयेति,
अपरिचितश्रुति मार्गेरित्यर्थः, तेन यागादिग्रहार्थेऽपि मौख्यं
व्यज्यते, यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः . नमस्यामस्यस्य
इति, नमस्याम्यञ्ज्जह इत्यर्थः . यदा नमस्याम इति केदः,
१० यतिपरिवृढाय स्यामः, तन्नमस्याम इत्यध्याहारेण योजना .
प्रतिकल्पमिति, दुरर्थप्रलापोद्भूतनदशासु सम्यगर्थोपदेश-
दशासु चेत्यर्थः . तेन तत्कृतोपकार कृतिर्नमस्या हेतुरित्युक्त-
भावति . सविशेषब्रह्मव्यावृत्त्यर्थम् संविन्मात्र इति . “ब्रह्म-
वेद ब्रह्मैव भवति” इत्याद्यभिप्रायेण परस्मिन्ब्रह्मणीति .
१५ केनापि-पुरुषेणेत्यर्थः . अनारोपितत्वाभिमतैति, लौकिका-

- नामभिमतिर्विचिता, तेन व्यावहारिकत्वं विवक्षितम् .
 भ्रान्तेरिति, भ्रान्तिषिद्धार्थस्याप्युपलक्षणम् . न चेति, दोषः
 अविद्या, भ्रान्तिः-जीर्णः . तथाविधत्वेति, व्यावहारिकत्व-
 बोधनाय, मिथ्यात्वे तात्पर्यम् . ज्ञानस्यैव तर्हि विधान-
 १० मस्त्वित्यत्र न च ज्ञानमिति . आज्यावेक्षणादिविधीनान्त-
 त्साधनपरत्वाभिप्रायेणाह स्वरूपेणेति . कथन्तर्हि द्रष्टव्य
 इति विधिरित्यत्राह अतएवेति . ननु तर्हि श्रोतव्यादि-
 वाक्यानामपि ज्ञानविषयाणां विधिपरत्वासम्भवात् वैयर्थ्यमेव
 स्यादित्यत्राह तदर्थतयेति, ज्ञानार्थतयेत्यर्थः, ज्ञानार्थो-
 १५ ऽयमेतौ वृत्तिविशेषः, न तु स्वयं ज्ञानमिति भावः . यदा
 यद्यविधेयात् ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिः, न तु विचितात्, तदा
 अवणादिविधानं व्यर्थमित्यत्राह तदर्थतयेति, दर्शनरूप-
 फलार्थतयेत्यर्थः . वाक्यजन्यज्ञाने वाक्यमेव ज्ञापेक्ष्यते, न पुन-
 ज्ञापणमित्यत्राह तादर्थ्यञ्चेति . ननु अवणादीनां सर्वेषा-
 २० मपि प्रकरणेन मोक्षार्थता अविशिष्टा, वाक्यतस्तु ज्ञानस्यापी-
 त्यत्राह ब्रह्मवेदेति . एवमपि ज्ञानस्य स्वरूपेण विधातुम-
 शक्यत्वकृत इत्यत्राह न चास्येति, प्रमाणपरतन्त्रस्य ज्ञानस्य
 न विधेयता, विध्यभावे तदप्राप्तौ हि विधिः स्यादित्यर्थः .
 विस्रम्भमिति, विस्रम्भयोग्यतानुष्ठत इति भावः . मिथ्या-
 २५ भूतानामिति, ततश्च विश्वमिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तिसम्भवेऽपि
 तन्निवृत्त्यर्थतयान्यस्यपि विधानमकिरुद्धमिति भावः . प्रयो-
 ज्येति, ब्रह्मातिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वोपदेशजन्यज्ञानादेवेत्यर्थः .

- तदभावात्—आभिप्रायिकोदोषस्तच्छब्देन गृह्यते . तत्परि-
ग्रह इति, परिग्रहः—कल्पना . येचेति, अनेन व्यभिचारः
- ४ • स्वप्रवृत्तिविरोधस्योक्तः . बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनेऽपि
अननुवृत्त्यर्थमपि भेषजपानवदविद्याऽननुवृत्त्यर्थमेव साधना-
न्तरविधानं सम्भवतीत्याशयः . न प्रथम इति, भाव्यपदेन
साध्यत्वं विवक्षितम् . कादचित्केत्यत्र पूर्वार्धमिहोपजीव्यम् .
यदा भाव्यत्वं साक्षात्परम्परौदासीन्येन कृतिसाध्यत्वम्
- ४ ५ भव्यत्वञ्च . करणाधीनतयेति, केषाञ्चिज्ज्ञानानां पुरुष-
प्रयत्नाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः . सिद्धे हि
क(का)रणाधीनत्वे तत्रथोजकप्रयत्नाधीनता स्यात्, तदेव नेत्य-
चाह तस्येति . भावार्थतयेति, बुद्धेर्ज्ञाधात्वर्थतया पाणि-
नीय स्मरणादित्यर्थः . वृत्तिरेव भावार्थः . आत्मस्वरूपभूतन्तु
- ५ • ज्ञानमभावार्थत्वादविधेयमेवेत्यचाह आत्मेति, अस्माभिरपि
स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानमेव्यत इत्यर्थः . लोक इति, दृश्यर्थ-
भोजने प्रयतेतेत्यादाविष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शना-
दित्यर्थः . भावा(र्था)न्तराणामिति, पुरुषशब्देनात्मविवक्षा-
याम्रचेपादेर्विधेयता न स्यात्, शरीरपरत्वे तु त्यागादे-
- ५ ५ विधेयता न स्यात् . अनुप्रवेश इति, केनेत्यांशानुप्रवेश
इत्यर्थः . कुतश्चिदिति, प्रमाणादित्यर्थः . ननु श्रवणा-
दीनाञ्च ज्ञानत्वम् परोक्षापरोक्षज्ञाने कुम्भकारणाजन्यत्वात्,
किन्तु ज्ञानाभासः पदार्थान्तरम्, अन्तःकरणसमवेतं ज्ञानं
सुखाद्यष्टगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिन्नम्, पदार्थत्वात्,

- ६० सुखादिवत्, न चाप्रयोजकत्वम्, प्रत्यक्षसिद्धाया दृष्टेः कुप्न-
कारणान्यत्वेन ज्ञानत्वायोगात् . न च तस्मिन्मनःकरण-
मिति वाच्यम्, मनसः प्रमाश्रयत्वेन तदकरणत्वात्, अतः
दृष्ट्यादिवत् ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शक्यते ननु न
तानीति . तदर्थत्व इति, अथभावः अवस्थादीनां ज्ञान-
६५ त्वन्तावदनुभवसिद्धम्, ध्याने तु विद्युपास्थोर्यतिकरेणोपक्रमो-
पसंहारदर्शनेनापि ज्ञानत्वमवगम्यते . न चान्यत्र कुप्नकारण-
विरहादज्ञानत्वम्, ज्ञानत्वे प्रामाण्ये सिद्धे सत्यन्यत्र कुप्न-
कारणभावेऽपि सामर्थ्यन्तरस्यैव कल्प्यत्वात् . अन्यथा प्रत्यक्षे
कुप्नकारणविरहादनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसङ्गात्, स्वभावतस्तु मनस
७० एव (क)कारणत्वान्नान्यत्र कुप्नकारणविरहः . न च मनसः
प्रमाश्रयत्वमेवेति वाच्यम्, आत्मन एव ज्ञानाश्रयतया मनसः
(क)कारणत्वसाधनात् . किञ्च निदिध्यासनन्तावत् अविच्छि-
न्नस्मृतिसन्तानः, ध्यानानन्तरम् एतावन्तस्मृत्तत्त्वभगवन्तमस्मार्ध-
मिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने “ध्रुवा स्मृति”रित्यादिश्रौत-
७५ प्रयोगाच्च, स्मृतेषु ज्ञानत्वन्तवापीष्टम्, अतस्संस्कारादेस्सत्त्वान्ना
न्यत्र कुप्नकारणविरहः . अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्ट्युपा-
सनस्याप्याहार्यारोपसन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वं सिद्धम् . मननमपि
युक्तिभिरेवमेवैतदिति व्यवसायः, तच्च ज्ञानमेव, “मनु अव-
बोधने” इति धातोर्निष्पन्नत्वात् . अवणमपि शाब्दज्ञान-
८० विशेष एव, तत्रैव स्मारत्वात् . अवणमननयोर्निर्दृक्त हेतु-
भूत व्यापारत्वेऽपि व्याप्तिव्यवहारसाधवोपक्रमादिप्रतिसन्धा-

नातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शनात्, तेषाञ्च ज्ञानरूपत्वात्
 ज्ञानविधिसंवायवर्जनौयः . यदप्युच्यते, ज्ञानस्य बहुप्रः
 कृतियव्यभिचारात्कृतिसाध्यत्वाभावात् विधेयत्वमिति, तत्र,
 ८५ वाख्यादिनोदनाधीनक्रियायाः कृतियव्यभिचारेण यागादे-
 रपि कृत्यसाध्यत्वप्रसङ्गात् . किञ्च प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृति-
 साध्यत्वादर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिसाध्यत्वा-
 भावप्रसङ्गः . यद्रुक्ताञ्जीवकर्तृकक्रियायास्तृतीयव्यभिचार इति,
 तत्र . न तावज्जीवकृतिसाध्यत्वकृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकम्,
 ९० ईश्वरकृतिसाध्ये अव्याप्तेः, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेद-
 कम् आत्माश्रयात् . न च जीवकर्तृकक्रियात्वसाचावच्छे-
 दकतयाभिमतम्, किन्तु यागादिक्रियाविशेष उपलक्ष्यते,
 तत्र साख्येवाव्यभिचारः, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकक्रियाप्रसिद्ध-
 मेवेति वाच्यम्, तव मते अवधारणात्मक ब्रह्मसाक्षात्कार-
 ९५ स्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिसन्तरेणासिद्धेः, न च
 कृत्यव्यवधानाभावात् कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यम्, घटादेः
 कृतिसाध्यत्वाभावप्रसङ्गात् . न च निदिध्यासितव्य इति
 निदिध्यासनस्य विहितत्वात् . तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्य-
 भावाच्च दर्शनविधिरर्थ इति वाच्यम्, तर्हि तत एवावि-
 १०० धानमिति स्यात्, न तु कृत्यसाध्यत्वात् . वस्तुतस्तु दर्शन-
 समानाकारध्यानस्य विधेयत्वात्तस्य च कृत्यव्यभिचाराज्ज्ञा-
 नस्य विधेयमित्यनुपपन्नम्, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविच्छेदम्,
 पदज्ञानादिवदिति . दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनात् ब्रह्मदर्शनस्य

- विधेयज्ञेयत्वाद् तथाचेति, यदि कचिद्दर्शने विध्य-
- १०५ भावाद्दर्शनान्तरेऽपि न विधिः, तर्हि “विष्णुहृत्पांशुयष्ट्यः,
प्रजापतिहृत्पांशुयष्ट्यः, अग्नौषोमावुपांशुयष्ट्यौ,” इत्या-
दावनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्योतिष्टोमादावपि विधिर्न
स्यात्, यदि तत्र प्राप्ति तदभावाभ्यां विशेषस्तदा प्रकृतेऽपि
स एव विशेषोपगौकार्थ इत्यर्थः. दर्शन इति. ब्रह्मदर्शने
- ११० विधिप्राधान्यस्यादित्यर्थः. तदेति, अवणमात्राद्यन्तर-
त्यतिरेकेण मननाद्यभिद्वैर्यदि विधेयता तदा दर्शनेऽपि
तुल्यमिति भावः. फलेति, फलोपकारितया अङ्गतया
चेत्यर्थः, फलोपकारित्वञ्च फलकरणत्वं, करणत्वं अवणस्य,
अङ्गत्वमितरयोः. विरोध इति. अयञ्च मनननिदिध्या-
- ११५ मनघोरनुसन्धेयः. एवं सम्यतिपन्नपापध्वंसदृष्टान्तेन
दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेऽपि नित्यत्वमुपपादितम्, वस्तुतस्तु
पापध्वंस एव मोक्षः, तत्र च साध्यत्वेऽपि नित्यत्वं सम्यति-
पन्नमेवेत्याह न चेति. पुनः प्रतिबन्धेति, यद्यपि प्रति-
बन्धकस्य कार्यविनाशकम्, किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि,
- १२० तथाप्यत्र चचुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूत-
कर्मणा निवृत्तिदर्शनादिहापि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छङ्का
स्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तम्, न चैवं चचुरादिजन्य-
ज्ञानस्य द्वितीयक्षण एव निवृत्तिरस्यादिति वाच्यम्,
यादृशप्रतिबन्धकतादृशस्यैव निवर्तकत्वात् चचुरादिसम्य-
- १२५ योगाद्यभावविशिष्टञ्च कर्म प्रतिबन्धकम्, चक्षुस्त्रययोगादि

- च तत्रोत्तेजकम्, न चैतद्वितीयचरणेऽस्ति, न च चक्षुरादे-
रुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, साक्षात्कारत्वानुमिति-
त्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः. न तच्चापीति, विध्यपेक्षेति शेषः. ननु ध्यातव्य-
- १३० गोचरश्रवणमननयोर्माचार्यतया विधानं स्यात्, राग-
प्राप्तस्यापि राजसूयाङ्गतया विदेवनादेर्विधानवदिति
शङ्काम्परिहरणुपसंहरति अत इति, मोक्षसाधनत्वेन
ध्याने विहिते लोकोत्त एव ध्यानोपकारकत्वेन सिद्धयो-
श्श्रवणमननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्तेस्तत एव ध्यानसिद्ध्या
- १३५ मोक्षसिद्धेर्न तत्र मोक्षार्थमपि विध्यपेक्षा, राजसूयम्रति
तु विदेवनादीनां लोकोत्तोऽङ्गत्वेनाप्राप्तेर्निश्चयतानुष्ठानसिद्धये
तदङ्गतया विधानं युक्तमेव, अतः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनु-
वाद एवेति. तत्तदिति, अविच्छिन्नत्वदर्शनरूपत्वप्रीति-
रूपत्वादयो गुणाः. नन्वेवङ्गुणानामप्राप्ततया विधानेऽपि
- १४० स्वरूपस्य विधानञ्च स्यादित्यत्राह फलेति, फलसाधन-
तया प्राप्यभावात् स्वरूपस्यैव विदेवनवद्विधेयतेत्यर्थः.
एतेन यदुक्तमस्ति, उपायत्वदर्शाप्रभृतिभगवज्ज्ञानम्यौति-
रूपमिति वदताम्भवताम्भते ह्यतश्रवणमननम्रतिभगवतो-
ऽत्यन्तानुकूलत्वादनुकूलविषयचिन्तने च रागत एव प्रवृत्तेः
- १४५ तच्चिन्तनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्न स्यात्, तत्र रागप्राप्ते
चिन्तने अविच्छिन्नत्वादिगुणविधानस्येद्रागप्राप्ते श्रवणे गुरु-
मुखपूर्वकत्वादिविधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्ति. तन्निर-

- स्तम् . तथा हि, किमप्याज्ञातज्ञापकत्वसम्भवति, उता-
प्रवृत्तप्रवर्तकत्वम्, नाद्यः, निदिध्यामनस्य मानान्तरेण
- १५० मोक्षसाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानसम्भवात् . न
द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यसम्भवात् .
ननु मोक्षार्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि सुखरूपे तस्मिन्
भगवद्ज्ञाने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्त्वाभाव्यात् मोक्षोऽपि
सेत्स्यतीति चेन्न, न हि भगवद्ज्ञानमात्रस्यैतिरूपमिदा-
- १५५ नीनददर्शनात्, किन्तु अहरहरनुष्ठेयमानानभिसंज्ञित-
फलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनैमित्तिकादिभिः परिशुद्धे
मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य
ध्यानस्य ब्रह्मकाण्डसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमित्यते . न च
निरतिशयनित्यपुरुषार्थेषु विना श्रमदमादि संभवति,
- १६० नापि ध्यानरूपसुखस्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवा-
स्यास्मिरतया चित्तवर्गप्रावण्येन प्रतिबन्धाच्च ब्रह्मायाससाधा
योगकर्मादिप्रवृत्तिर्विषयनिवृत्तिस्य सम्भवति . यच्चोक्तौ-
रेव, भवद्भिरपि “सहकार्यन्तरविधिः” इति सूत्र
“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यस्त्रिविधं” इत्यादिवाक्यैरौपदेशि-
- १६५ कार्याधिगमस्य पुनःपुनः ब्रह्मसंगीजनस्य च विधेरङ्गी-
कृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मन्तव्य इत्याभ्यां विधिरस्तु,
श्रौपदेशिकार्याधिगमादौ श्रवणादिपदप्रयोगादिति .

तदिदमाचार्यैरेवाशङ्क्य निरस्तम् . ननु न्यायोपेत-
वाक्यमात्रानवगम्यकेवलौपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्य

- १७० इत्यत्र विधेयमिति चेन्न, मननपूर्वभावितया श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यज्ञानरूपतावगमाच्छब्दस्वारस्याच्च .
 न च मन्तव्य इत्यात्मनसंग्रीसनरूपमननविधिरिति वाच्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मन्तव्य-
 शब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिप्राप्त्यात्, तस्य चापवादा-
- १७५ भावात्, उभयोरप्राप्तार्थविधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् . ननु दर्शनरूपताविशिष्टज्ञानविधिवदुपदेशगम्यार्थश्रवणशुभाश्रय-
 मननविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किञ्च स्यात्, मैवम्, चतुर्वर्गेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि दयोस्तत्कल्पनस्य लघु-
 त्वात् . न चास्मिन्वाक्ये विधानाभावाद्दौषदेशिकार्थाधि-
- १८० गमात्मनसंग्रीसनयोरसिद्धिश्शङ्कनीया, “तस्माद्वाङ्मणः पाण्डित्यन्निर्विद्यवाक्येन तिष्ठासेत्, वाक्यञ्च पाण्डित्यञ्च निविधाय मुनिः” इत्यनन्यथासिद्धवाक्यान्तरसिद्धत्वात् . किञ्च सर्वत्र निगमाधीनार्थावधारणस्य न्यायानुसन्धाना-
 त्प्रक्रममनस्य च निदिध्यासनसहपाठादिहापि तत्सह-
- १८५ चरितयोस्तथात्वमेव युक्तम्, “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेन च। चिदाप्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥” इति स्मृतौ “श्रुतामत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संग्रयञ्च पराणुद्यलभते ब्रह्मदर्शनम् ॥” इति तदुदाहृत-
 श्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् . साध्यसाधनभावाभावा-
- १९० दिति, निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयोस्तथासाध्यसाधनभावाभावादित्यर्थः . निदिध्यासितव्यो

द्रष्टव्य इत्यनयोरेकार्थ्याभावे द्रष्टव्य इत्यस्य दर्शनसमाना-
कारत्वोपचारहेत्वभावेन न तादर्थ्येन लोकसिद्धसाधने
धाने प्रवृत्तिसंभव इति भावः . किं युगपदनुष्ठितयो-
१८५ स्समुच्चयः, उत क्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यन्वूपयति यौगपद्यस्येति .
क्रमेऽपि किमङ्गाङ्गिनोस्समुच्चयः उत प्रधानयोः, आद्य
आह क्रमेऽपीति . उपकार्योपकारकयोरिति, सतो-
रिति शेषः . द्वितीय आह न च क्रमिकयोरिति,
यथादर्शनपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनात्समुच्चयः, तथेह नास्ती-
२०० त्यर्थः . नन्वेकफलोद्देशेन मास्त्रभयोस्समुच्चयेन विधिः,
किन्तु दर्शनमेव फलार्थं विधीयते, तदङ्गभूतकृतौ तु
तत्फलस्थानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह न चाङ्गेति, स्वतः—
स्वरसतः, स चार्थः साक्षात्साधनत्वम् . न चाचेति, तत्र
हि जीवोपासनस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्य यथा-
२०५ ङ्गत्वमेव, एवमङ्गोपासनस्यापीत्यर्थः . न तथेति, न
भृशप्रव्रवणाभावो नापि निषेध इत्यर्थः . एवं स्थित इति,
ननु दर्शनशब्दलक्षणाभयात् भिन्नार्थत्वमेव वाच्यमिति
चेन्न, वाक्यस्वारस्थानुसारेण पदलक्षणायान्याय्यत्वात्, अत
एव गङ्गायाङ्गोप इत्यत्र लक्षणा . स्मृतिशब्देनेति, कृति-
२१० समानाकारत्वं हि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेव
सिद्धम्, तथा च दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्धान-
विधानार्थक्यम् . दर्शनसमानाकारोपचारे तु वैशद्यस्य
ध्यानविधिमात्रेणास्मात् द्रष्टव्य इत्यस्यापि सार्थं

- कत्वमित्यर्थः. दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्ष-
- २१५ परत्वेऽपि लक्षणेव, अत उभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापि
 मुख्यार्थापरित्यागो न्याय्य इत्यपि द्रष्टव्यम्. एवम्
 “स्मृतिलक्ष्मे सर्वघन्वीनां विप्रमोक्षः;” “तस्मिन् दृष्टेपरा-
 वरे,” इत्यत्र निर्णीतमर्थस्त्रिदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इत्य-
 चातिदिशति अत इति. भिन्नवाक्य एवैतन्न्यायदर्श-
- २२० नात्कथमेकवाक्ये प्रवृत्तिरित्यत्राह तेनेति, विशेषसम-
 र्पकत्वेनेत्यर्थः, न हि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं
 वा प्रयोजकम्, किन्तु सामान्यविशेषभावः, स चेहाय-
 स्तीति भावः. न चेति, विशिष्टविधेरेकेन साभादिति
 भावः. अग्नय इति, तत्रापि विशिष्टस्य देवतात्वमेकेनेव
- २२५ प्रत्ययेन लभ्यते, अत उभयत्रापि प्रत्ययान्तरमनुवाद-
 स्साधुत्वार्थं वेति भावः. एवमिति, एवं रूपचे स्थिते
 परपचे दोष उच्यत इत्यर्थः. नैरर्थक्यमिति, वाक्य-
 अत्रणादेव वाक्यार्थज्ञानसिद्धेरिति भावः. प्रत्यचार्यतया
 सार्थक(त्व)मित्याशङ्क्याह शब्देति. न चेति, प्रतिवन्धक
- २३० इतीत्यनन्तरमितीति शेषः, न चेत्येतदनेन सम्बध्यते.
 विपरीतवासना-भेदभ्रमजन्यसंस्कारः. असम्भावना-अद्वैत-
 कोपपद्यत इति बुद्धिः. विपरीतसम्भावना-भेद उपपन्न
 इति बुद्धिः. कथमिति, उन्मीलनादीनामप्यध्यस्तत्वेन
 संस्कारजन्यत्वादित्यर्थः. अनादौति, यदि विरोधि-
- २३५ गोचरत्वादद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानिवर्तकत्वान्ता एकेनापि

निवृत्तिस्थ्यात्, यदि तावतामेकेन निवृत्तिर्न सम्भवति,
तदा तावत्कास्यथानेनैव तन्निवृत्तिस्थ्यादिति भावः .

अनुत्पन्न इति, ध्यातव्यादिज्ञानन्धानाद्यहेतुरिति भावः .

कथमिति, प्रत्युतविपरीतवासनावर्धकत्वमिति भावः .

२४० तदसिद्धाविति, अभेद एव तात्त्विक इति ज्ञाने सत्येव
तद्विपरीतभेदभ्रमनिरासाभिलाषो भवेत् नान्यथेति
भावः . अभेदस्येति, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपतया तस्य च
निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते, न तु
कदाचित्किञ्चिद्भ्रमविशिष्टतया, अतोऽतिरिक्ताकारप्रकाश-

२४५ रूपवैशेष्यं सम्भवतीत्यर्थः . विशेषेति, तथा च ब्रह्मण-
स्यविशेषत्वं स्यादित्यर्थः . भेदेति, भेदवासनानिरास-
साध्यतेत्यर्थः . ज्ञानमात्रस्येति, मात्राशब्देन अज्ञानस्य
ज्ञानविशेषस्य च निरासात् कश्चिन्नतेऽज्ञानत्वात् कश्चित्
ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यतेत्यर्थः . एवमाचार्य-

२५० स्येति, आरवणासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः . भवत्पक्ष इति, दोष-
स्यापि तयासाध्यतुल्यमिथ्यात्वाङ्गीकारादित्यर्थः . अवि-
द्याविशेषेति, विशदज्ञानात्काश्चिदविद्यानिवृत्ताकाश्चेति
भावः . विशदेति, गुरुमुखश्रवणेनार्थो मे विशद इति
प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः . सिद्धान्तविरोधं विवृणोति,

२५५ विशदाध्यक्षितेति . अविद्याविशेषात्प्रवचनादिपक्षे दूषण-
माह न चेति, त्वमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्योद्बुद्धासि, ते
तु साज्ञानानुमन्यन्त इत्युपासम्भः . अज्ञानानुमतौ

- दोषमाह तथा सतीति, अद्वैतस्याज्ञाने त्वया तद-
साधनात्नावयोर्विवादस्त्यात्, न हि किञ्चिदज्ञानेऽपि
- २६० कस्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्याव्यवहारसम्भवः, पूर्वदिनेऽज्ञान-
निवृत्तौ उत्तरदिनेऽज्ञानान्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गात्,
एकतमो निवृत्तौ तमोऽन्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गाच्चेति
भावः. येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषां ज्ञानमपि न
जातमित्यत्र परेषाम्प्रवचनाद्यसम्भव उक्तः, इदानीन्दोषा-
- २६५ न्तरमाह किञ्चेति. निराश्रयेति, निर्विषयविवादा-
योगादित्यर्थः. तस्येति, ध्यानादिद्वाराभावविशदज्ञा-
नानुपकारकत्वमित्यर्थः. इदानीन्तनस्येति, निवृत्तस्य
पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः. अविशेषात्—सूक्ष्म-
विषयत्वाविशेषादित्यर्थः, अविशदमपि सूक्ष्माज्ञाननिवर्त-
- २७० कन्दृष्टमिति भावः. सविशेषत्वमिति, विशदज्ञानस्य
तत्त्वज्ञानत्वादिति भावः. कथमिति, निर्विशेषज्ञान-
भविष्यतीति कथमवगतमित्यर्थः. श्रुतेरिति, अद्वैत-
श्रुतेर्निर्विशेषबोधनसामर्थ्यपर्याप्तोपनेनेत्यर्थः, इदानीन्तन-
स्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः. व्यवसायः—
- २७५ अप्रामाण्यग्रहाशून्यं ज्ञानम्. वेदप्रामाण्यनिश्चयेऽपि तत्ता-
त्पर्यसन्देहात् व्यवसायाभाव इत्याग्रहस्तथापि श्रवण-
वेक्षायामेव प्रकृतात्पर्यावधारणेन मननादिवैयर्थ्यमित्याह
प्रमाणत्वेति, न्यायतस्तात्पर्यनिर्णयेऽपि बाधकतर्का-
भासोत्थापितसन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति

२८०. शङ्कते, मननवदिति . विषयेति, प्रमाणैक्येन चेति शेषः, एकस्यापि प्रमाणस्य विषयभेदे परोक्षापरोक्षजन-कत्वदृष्टम्, मनस आत्मप्रत्यक्षवज्ज्ञादिस्मृतिजनकत्वदर्शनात्, विषयैक्येऽपि प्रमाणभेदाद्दृष्टं यथैकैव वज्ज्ञौ प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, विषयप्रमाणैक्ये तु न दृष्टमित्यर्थः . ननु
२८५. सहकारिवैशिष्ट्यादात्मस्मृतिजनकत्वदृष्टम्, अत इहापि मननादिसहकारिवैशिष्ट्यादपरोक्षं सम्भवतीत्यत्राह सिद्धा-वपीति . किञ्च किभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानमुत तदनु-वृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, आद्य आह उत्पन्नेति . द्वितीय आह भ्रान्तीति , ननु भ्रान्तिकारणभ्रताज्ञाननिवृत्त्यर्थमिति
२९०. चेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सम्भवस्योपपादयिष्यमाणत्वात् .

इति श्रीवाधूलकुञ्जतिलकश्रीनिवाशाचार्यपादसेवासमधिगत-परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादसम्भ्रमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणौव्याख्यायां चण्डमार्ताख्यायाम् अविधेयज्ञानवादभङ्ग-स्यनुर्यस्कन्धः .

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डभारते

बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ।

इदिविनिहिते दैवाद्यत्यादपङ्कजगोद्युगे
भवति विविधश्रेयःपारम्परीनिरवघहा ।
दुरितनिवहेदुर्नदिष्टभवञ्च समाध्वसै-
र्मनसिकरवैवेदान्तार्यन्तमन्यकथोच्छ्रितः ॥

५ नैव चमाणि दुरितानि सकृद्यदीक्षा-
क्रोडीकृतङ्गमपि तत्क्षणविद्रुतानि ।
भूयस्समीचितुमशेषविधः पुमर्थ-
स्सश्रीनिवासगृहरस्ति कृतम्परैर्नः ॥

बाधितानुवृत्तेति, इत्यभावे तृतीया, तत्त्वज्ञानेन

- १० बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपैवानुवृत्तिः,
न तु प्राग्बदनुवृत्तिरित्यर्थः. भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्य-
बन्धोऽपि स्यादित्यत्राह तदनुवृत्तावपीति, भेदप्रति-
भासानुवृत्तावपि अविद्याया निवृत्तलात्तस्या दग्धपटवस्रकार्य-
वारत्वमित्यर्थः. ननु कथम्बाधानुवृत्त्योर्विरोधः भेदमिथ्यात्व-
१५ बुद्धिरूपबाधस्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेश्चाविरोधात्, दृश्यते
हि एक एव चन्द्रः न दाविति चन्द्रभेदमिथ्यात्वज्ञाने

सत्यपि तिमिरादिवशात्तत्रतिभाषानुवृत्तिरिति हिंस्रमुख-
लोक्तिविरोधमप्यजानानस्य ब्रह्मामनुवदति प्रमाख्यबला-
दिति. अबाधितः—अनिवृत्तः. माभूदविद्यानिवृत्तिः, न

२० च तथा सति बाधितानुवृत्त्यसिद्धिः, मिथ्यात्वबुद्धिरेव
बाध इत्यभिधानादित्यत्र न हीति. मिथ्यात्वबुद्धेर्बाध-
रूपता अविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्यम्, अन्यथा हिंस्र-
मुखलोक्तिविरोधात्, तत्रप्रकरणपाठकानां हिंस्रानामपि

बाधितानुवृत्तिप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्तानामेव हि सेष्यते, अतो-
२५ ऽविद्यानिवृत्तिपर्यवसित एव बाध इत्यर्थः. सेति, तत्त्व-
ज्ञानब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्तमिथ्यात्वज्ञानम्. द्वैतेति, आदि-
पदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य सत्यत्वङ्गुह्यते. ब्रह्मस्वरूपा-
प्रवेशान्नोक्तदोष इत्यत्र न चेति. ब्रह्मण इति,
आदिपदेन विनाशित्वङ्गुह्यते. न चोपादानेति, वाच-

३० नापि भावकार्यतया अविद्योपादानेति भावः. एतेन
संस्कारः कार्योऽपि ध्वंस इव निरुपादान इति निरस्तम्,
किञ्च परमते ध्वंसोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव, यदा
अत्र कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिकं विवक्षितम्. ननु
ध्वंसमात्रस्य प्रतियोगिन्यत्वात् त्रयाघात इत्यत्र न च

३५ सहकार्यन्तरमिति, आगन्तुकहेतुन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वंस-
हेतुत्वस्य एकक्षणाधिककालवृत्तित्वस्य च व्याघातः. अहेतु-
केति, कार्यस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चार्वाकमतप्रवेशः, विना-
शस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चणिकत्वप्रसङ्गेन शौगतमतप्रवेश

- इत्यर्थः . अविद्यायाश्चेति, ततश्च श्रवणाद्यायास वैषय्य-
- ४० मिति भावः . ननु कश्चिद्देतुकनिवृत्तिमात्रात् सर्वत्र तथा प्रसङ्गः, त्वयापि कश्चिद्देतुकनिवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्, यथा दहनेन दाहनाग्रे सति दहननागः स्त एव दृश्यते, तथैव अन्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्य च स्त एव नाग इत्यत्र न चेति, संस्कारादिवदित्यनन्तरम-
- ४५ देतुकनिवृत्तिरिति शेषः . तत्रापि, दहननागो दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाहभक्षीभावावस्था, अन्यशब्दनाशस्य तदातनो गगने यत्किञ्चिद्द्रव्यसंयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्ध एव, संस्कारनाशावस्थानरकानुभवादिः . अतिरिक्ताभावपक्षेऽप्येत एव आगन्तुकहेतवः, उपान्यशब्द-
- ५० सन्नागो वाऽन्यशब्दनाशकः . ईश्वरसङ्कल्पोऽप्यागन्तुककारणमित्याह ईश्वरेति, अतस्त्वतो निवृत्तेरसम्भवाद्वाक्यजन्यमित्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च न भेदप्रतिभासानुवृत्तिसम्भव इति स्थितम् . यद्येवमित्यात्वज्ञाने सति भेदप्रतिभासासम्भवः कथन्तर्हि तस्मिन् सत्यपि चन्द्र-
- ५५ भेदप्रतिभास इत्याशङ्क्य वैषम्यमाह द्विचन्द्रादाविति, द्विचन्द्रादौ तु दोषस्याबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटत इत्यन्वयः . चन्द्रैकत्वश्चाभेदः . तदुभयेति, यथा ताराप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावः तथा दोषप्रकाशांशस्यापि चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादि-
- ६० त्यर्थः . बाधकज्ञाने निषेधत्वेन विषयस्यैव बाधत्वादिति

भावः . कस्यचिद्दोषमिथ्यात्वज्ञानेऽपि चन्द्रभेदप्रतिभासो
दृश्यत इत्यत्राह दोषो मिथ्येति . यौक्तिकेति, तत्कुमति
कल्पितदुर्न्यायमूलदोषमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्यात्वसाधकनिरा-
सादेव भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाध इत्यर्थः .

- ६५ वस्तुतस्त्यचेऽपि दोषस्य यौक्तिकज्ञानादमपाय एवेति
तन्मूलभ्रमो घटत एव . विरोधितत्त्वविषयत्वेन निवर्तकत्वे
अविद्यावदिदानीमेव बाधनाया अपि निवृत्तिप्रसङ्गात्,
बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिथ्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रामाण्य तद-
भावाभ्यामपि विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रति-
७० भासापेक्षयाविशेषेण बलाभावाच्च पश्चादप्यनिवृत्तिप्रसङ्गादेक-
हेत्यैव निवार्थत्वं वाच्यमित्याह कारणभूतेति .

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाक्येन तदेकदेवतेन तत्स्वरूपपरिचरण परायणेन
तत्प्रसादलक्ष्ममहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
ग्रन्तदूषणौघाख्यायां षण्डमाहताख्यायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः
पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

ग्रतदूषणीव्याख्याने षष्ठमाहते

विविदिषासाधनत्वभङ्गः षष्ठस्कन्धः ।

अद्वैतिजालकलिसेनमुदीर्णदर्प-
मीषञ्ज(ऋ)लङ्करमनाहतमर्मणा यैः ।
संवर्मितेन निगमान्तगुरोः प्रबन्धै-
स्ते ब्रह्मतत्त्वमिह्नः प्रतिबोधयन्तु ॥
सकलजनहितेषु शूरी निवाशार्थवर्था-
इदि निहितहितार्थेषु च यीमातुरेषः ।
कुमति(पिच्छि)विहतवाचो न ह्युपादेष्ट्यदस्या
श्चिरतरमतिकष्टातर्ह्यवस्थाऽन्ववक्ष्यन् ॥

दृष्टेति, इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान्. साक्षाद्यदुपास्ति-
१० साधनतयेत्यन्वयः. विविदिषन्तीति हीति, सन्नतप्रकृति-
धात्वर्थेन नान्वयः, उपसर्जनत्वात्. आश्रमाङ्गुतयेति,
आश्रमप्रयोज्यतयेत्यर्थः, अनेन नित्यत्वं विवक्षितम्. शू(डू)क-
धर्मकारणान्तराभावादिवत् क्वचित्त्वस्यैवानिवृत्तेः कार्याभाव
इत्याह सम्भवतीति. चिन्नापशुफलत्वादाविति, चिन्नायाः
१५ पशुफलत्वादौ. तस्या इति, तथा च श्रुतिबलात्साधनत्वे सिद्धे
कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्याद्वा कार्याभाव इत्युच्येत

- इति भावः. अचापीति, तथा च अत्युत्तरपर्यालोचनेन कार्या, नोक्तार्थविरोध इत्यर्थः. अन्यथा—श्रुत्यासमासाभावे. चार्वाकमताप्रवेशेन यच्च कुत्र चिद्यस्य कस्यापि कारणत्व-
- २० मङ्गीकुर्वता कर्मणां वेदन साधनत्वन्न निराकर्तुं प्रकथमित्यभिप्रायेणाह कुर्वदेति. विस्मरणश्रीलस्य व्यभिचारनिमित्ताश्रयासुक्तार्थस्मारणेन परिहरति व्यभिचारस्येति. एतेन—वक्ष्यमाणेन. किङ्कर्मापेक्षयेति, अन्यथा घटमानयेति वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च यागाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति
- २५ भावः. इच्छाया इति, यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावेऽपि प्रमाणवत्त्वादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः. अविशेषे कथं विविदिषासाधनत्वप्रतिषेध इत्यत्राह कषाय इति. अविहितेति, अविहितञ्च तदप्रतिषिद्धस्येत्यर्थः. श्रमादेस्तावन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह विहितस्य चेति.
- ३० ननु फलाभिसन्धिविरहेऽपि तद्योग्यस्य कथन्तदनारम्भकत्वम्, न हि दाहार्थं स्पृष्टव्येन वङ्गिर्दहतीति नियमोऽस्तीत्यत्राह अनेकेति, श्रुत्येकसमधिगम्येऽर्थे तत्तत्कामाधिकारवत्त्वाद्यथा श्रुतिः तथाङ्गीकार इति भावः. अतएवेति, फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेवेत्यर्थः. तदेव विवृणोति तचापीति. हस्त-
- ३५ समालोच इति, हस्तस्यैव समालोचनमित्यर्थः, एकहस्तवदेव हौतरहस्तोऽपि. अथञ्चघञन्तत्वाभियत पुल्लिङ्गः. सोऽन्वेष्टव्य इति, आदिशब्देन “तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादेशङ्गहः, प्रकृत्यर्थस्यैव वाक्यार्थान्वयेऽपीच्छानुवादश्रुतेः शीलम्, तथाचोपसर्जने-

- नापि प्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयवत्करणान्वयो युज्यते हीति भावः .
- ४० तेष्विति, “विजिज्ञासितव्यः, विजिज्ञासितव्यम्, निदिध्यासितव्यः”, इत्यादिव्यत्यर्थः, अत्र वाक्येष्विति विशेष्यमध्याहार्यम् . ग्रहते विधिवत्तेति . अनुवादरूपत्वे हेतुः ध्यायीतेत्यादीति . शाब्दम्प्रत्ययार्थप्राधान्यमनादृत्येति, अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम् . स्वीक्रियत इति, प्रकृत्यर्थेनैव विध्यन्वय-
- ४५ हेतुतयाद्रियत इत्यर्थः . उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्ट इत्याह लोकेचेति . ग्रहते अत्रासेरिति . अनन्यपरत्वत्तेति, “क्रियावानेष ब्रह्मविदांवरिष्ठः”, इत्यादि वेदनसाधनत्वप्रतिपादकश्रुतिबलादिति भावः . अयोगत्वेति, इच्छान्वयायोगत्वेत्यर्थः . तथेति, तथात्वे-यज्ञादिमाधत्व
- ५० इत्यर्थः . वेदनेच्छायामिति, विविदिषायास्त्वतः प्रयोजनत्वाभावेन वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भावः . तद्विषयत्वादिति, तस्याः—विविदिषायाः . ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असम्भव इत्याकाङ्क्षायाम् तद्विषयेच्छायास्त्वयस्ययोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्देश्यत्वादित्याह विविदिषाहीति .
- ५५ अपवर्गः—अविद्यानिवृत्तिः, आदिशब्देनागवच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभव उच्यते . तदर्थेति, वेदनार्थश्रवणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थः . प्रागुक्तेति, तीव्रविविदिषाहेतुभूतयज्ञाद्यधिका-रिणः तीव्रवेदनेच्छाभावे वेदनौमुख्यमात्राद्देदनसाधनश्रवणादाविव ततोऽपि व्यवहृतायां श्रवणादिहेतुतीव्रविविदिषाया-
- ६० मिच्छा न स्यात्, तीव्रविविदिषाङ्गीकारे तु यज्ञाद्यसाधत्व-

- चक्रकयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः. तथापीति, प्रातिकूल्यशब्दः
 प्रतिकूलपरः, भोजनप्रतिकूलमित्यर्थः, प्रातिकूल्यहेतुपरो
 वा, भोजनस्य प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थः. तत्प्रातिकूल्येति,
 वेदनेच्छायां सत्यामपि रजस्तमोऽभिभूतत्वान्तत्साधनश्रवणादौ
 ६५ दुःखसाध्यगुरुशुश्रूषादिसाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्त-
 मोनिवर्हणार्थं कर्ममित्यर्थः. तर्हीति, विविदिषायाः पूर्वं सिद्ध-
 त्वाद् रजस्तमोनिवर्हणार्थमेव कर्मानुष्ठानमिति विविदिषार्थतया
 यागादिकं श्रुतिप्रतिपाद्यञ्च स्यादित्यर्थः. गुरुशुश्रूषादिदुःख-
 साध्येऽपि श्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो-
 ७० निवर्हणमन्तरेण न भवतीति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाश्चन-
 नीयायां रजस्तमोनिवर्हणस्यावान्तरव्यापारत्वान् यज्ञादे-
 र्विविदिषार्थतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमविरुद्धमिति शक्यते
 श्रवान्तरेति. यद्यप्येवं सति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः स्थिरएव,
 तथापि दूषणान्तरमाह तर्हि वेदनेति. एवं व्यापारस्या-
 ७५ व्यवधायकत्वेन विविदिषाकारणत्वाङ्गीकारे रजस्तमोनिवर्हण-
 श्रान्तिकूल्यनिवृत्तिं विविदिषां श्रवणादिकञ्च द्वारमङ्गीकृत्य
 वेदनसाधनत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमेव, बाधकाभावान्, एवञ्च
 श्रुत्यन्तरानुसाराद्देदनसाधनपरत्वमेवास्य वाक्यस्याङ्गीक्रियता-
 मिति भावः. तद्भक्तावपीति, तस्मिन्निवेति भावः. भक्ति-
 ८० विधुरस्यापि भक्तेर्मोक्षसाधनत्वं ज्ञातवतोभक्तीच्छा सम्भवत्येव,
 तथापि प्रथमं कोटिमभ्युपेत्याह तन्न प्रीतिरूपेति. मेघ-
 जादिभिरिति, आदिशब्देन मणिमन्त्रादिषुः. काम-

- शास्त्रादिव्यति, आदिग्रन्थेन “रोचनालक्षणामूलकक-
 लिप्ततनूर्वधूः । अतौ प्राप्नोति सौभाग्यन्दयितप्रियतामपि ॥”
- ८५ इत्याद्युक्तायुर्वेदसङ्ग्रहः. सञ्जातमात्रादिति, प्रेम्ण इति
 विशेषाध्याहारः. ज्ञानवदिति, विशेषतो ज्ञानेच्छायां
 सत्यामपि विशेषतो ज्ञानाभावादित्यर्थः. व्याप्रियत इत्य-
 नन्तरं न तु विशेषतो ज्ञात इत्यध्याहारः. अन्यथेति,
 विशेषतो ज्ञातेचेदित्यर्थः, सिद्धइच्छाविरहादितिभावः.
- ९० विविदिषायामप्येवमिति, यथा जिज्ञासाकारणतया पूर्वं
 ज्ञानसत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरविषयिणी जिज्ञासा, तथा वेदने-
 च्छाया विविदिषेच्छाकारणतया पूर्वं सत्त्वेऽपि विविदि-
 षान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थः. कारणीभूताया अपि वेदने-
 च्छाया इत्यमाणतयाऽभिमतेच्छासजातीयत्वाद्विषमोद्गृह्यन्त
- ९५ इत्याह न विशेषेच्छाया इति, विशेषविषयाया इच्छाया
 इत्यर्थः. ननु विशेषविषयेच्छासिद्धावपि स्वरूपतएव तद्वि-
 जातीया तद्विषयेच्छैवेत्यतामित्यत्राह न च विषयेति,
 यद्यप्येकस्मिन्नेव विषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटत्वरूपजाति-
 विशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वाङ्गरीत्या उत्कटेच्छायत्रा-
- १०० स्तीति तात्पर्यम्. यदा जिज्ञासाविषयीभूत विशेष ज्ञानस्य
 कारणीभूत सामान्यज्ञानादिवाच इत्यमाण विविदिषाया
 विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदात् वैलक्ष-
 ण्यमन्वमः, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशङ्कतदपि
 प्रकृते न सम्भवतीत्याह न च विषयेति, विषयविशेषाव-

- १०५ ष्चेदातिरिक्तो यो जातिविशेषः श्रौतकथादिरूपस्य प्रकृते न सम्भवतीत्यर्थः . तादृशोत्कटवेदनेच्छाया असिद्धाबुत्कट-
विविदिषाविषयनेच्छाया असम्भवादित्यर्थः . ननु इत्थमापि
भक्तावपि कथम्रकृते जातिविशेषसम्भव इत्याकाङ्क्षाया-
श्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति भक्तौ
- ११० त्विति, भोग्यस्य आकारः-भोग्याकारः प्रियत्वमिति
यावत्, आविर्भावो-निष्पत्तिः, प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितार-
तम्याधीनत्वात्प्रीतितारतम्येतात्पर्यम्, तथाच प्रीतिरूप-
भक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये कामनायां हेतुरित्यर्थः . ननु
यादृशी भक्तिस्त्वयेश्यमाणत्वेनाभिमता तद्रूपवेदनविषयत्वमे-
- ११५ वेद्यमाणायां विविदिषायां विशेषोऽस्त्वित्याग्रकृते इहा-
पीति, विविदिषायामित्यर्थः . काम्यत्वमिति, विविदि-
षाया इति शेषः . तथाविधेति, अतिग्रथित प्रीतिरूप-
त्वात्मकोऽय इत्थमाणविविदिषायाः प्रकारतया विषयः
तद्विशेषितं यद्देदनं तत्कामनामन्तरेण तद्विषयविविदिषा-
- १२० कामनापि न सम्भवतीत्यर्थः . नन्विच्छार्थङ्कर्मानुष्ठानस्या-
त्माश्रयणत्वात् कश्चिदपीच्छा न सम्भवेत्, इच्छाहेतुभूत-
कर्मानुष्ठानायोगात्, न चेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्रा-
धीनत्वम्, वैलक्षण्ये ज्ञातेपि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिर्दुर्ग-
मात्, अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणी-
- १२५ यम्, तच्चैवं सत्यनुपपन्नमित्यत आह अतस्सिद्धमिति .
अस्माकंमते इच्छार्थङ्कर्मानुष्ठानसाध्यैव, भोगादृष्टोद्बोधित

पूर्ववासनासचिवादिषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्तेः . न चाज्ञात सुकृतवग्राह्यमर्षचिवद्यज्ञादिनावेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम्, बह्वर्थव्ययायाससाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसुकृतहेतु-

- १३० रूपत्वासम्भवात्, यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य ह्यर्थ-
स्मिन्व्यते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतद्वाक्यविहित यज्ञा-
द्यनुष्ठानम्, तदिदमुक्तम् यज्ञादिकर्मिति, विविदिषा-
साधनत्वेन न विहितमिति च . अत्र विविदिषन्तीत्यस्य
सन्निधौ मनसैवानुद्गृह्यमिति विग्रहवेदनं विहितम्,
१३५ “एतमेवविदित्वा मुनिर्भवति” इति स्मृतम्, अतो
विविदिषुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्र विध्यन्तराकाङ्क्षा, न तु
तदुभयरहितायाविविदिषायाः” इति तत्त्वटीकोक्तमप्यनु-
सन्धेयम् .

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाग्येन तदेकदेवतेन तत्त्वरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादसम्भवाच्चाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
ग्रन्थदूषणीव्याख्यायां चण्डमास्ताख्यायां विविदिषासाधनत्वभङ्ग-
व्यष्टस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमाहते ।

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गो नाम सप्तमस्त्वन्यः ।

सर्वाध्यचोऽप्यनध्यचोदेहिनां यस्य सूक्तिभिः ।

अध्यचति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसूत्रये ॥

अतिदृग्मखिलस्य तन्पुराणं

निगमगुहाहितमध्ययोगगम्यम् ।

५ मम इदि भव हर्षशोकमुक्तौ

दधतु रमानिधिदेशिकेन्द्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमते ब्रह्मापरोक्ष्ये किमचाणामेव
कारणता, उतशब्दस्य, आद्ये दोषमाह विभूत्यंश इति,
अचयोग्येविभूत्येकदेशेऽपि (मनः) चक्षुः प्रभृतीन्यचाणि
१० प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मणीति भावः. द्वितीये दोषमाह
श्रुतिरिति, जात्यन्धानाङ्कृत इति शेषः, लोके उपदेष्टारः
जात्यन्धानाङ्कृते यथारूपमुपदिशन्ति तथा श्रुतिरपि नः कृते
यमुपदिशतीत्यर्थः. इवेत्यनेनोपदेशद्वयस्यापि परोक्षत्वेन
सादृश्यं विवक्षितम्. अनेन वादार्थसङ्ग्रहः. निजाध्यचेत्यादि,
१५ स्वतस्त्रिद्व सर्वसाक्षात्कारो भगवान् परोक्षदुरर्थमस्मदुक्त-

- सदर्थञ्च जानन् तत्पारितोषिकतया स्वस्य ह्यपीकेशतया स्वविषयस्मानमप्रकाशन्दालित्यर्थः . अस्वपरोक्षप्रकाशः, स इन्द्रियकरणक एव स्यात् न वाक्यकरणक इत्यत्राह न चेति, इन्द्रियजन्यः इन्द्रियकरणक इत्यर्थः . वाक्यस्येति, इन्द्रियस्य
- २० वाक्यनिरपेक्षत्वादिति भावः . अन्यतरेणेति, इन्द्रियवाक्ययोः पृथक्कारणत्वेन क्लृप्तयोरन्यतरेण कार्योपपत्तावन्यतरस्मिन्नन्यतर सहकारित्वकल्पनायाम्मानाभावादित्यर्थः, रत्नतत्त्वाधिगमेऽपि शब्दज्ञान संस्कार सचिवेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमिति भावः . किन्नामेति, यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य यदिन्द्रियमप्रति सह-
- २५ कारित्वमुच्यते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्दमप्रति सहकारित्वस्थाने-नाभिधानाच्चैतच्छब्दावकाशः, अथापि तटस्थस्येयमाशङ्केति न दोषः . यदा चक्षुरादीनामत्येकं व्यभिचाराच्छब्दज्ञाने च वैजात्यस्थाक्लृप्तत्वात् नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्वं सम्भवति, करणत्वन्तु सम्भवति, प्रत्यक्षे चाक्षुषस्पर्शनादि वैजात्यस्य क्लृप्त-
- ३० त्वात्, मनु शब्दस्य सहकारित्वेऽपि शब्द जन्यतावच्छेदक-मिन्द्रियजन्य ज्ञानविशेषे कल्पनीयमिति चेत्, न, तथापि शब्दजन्यतावच्छेदकस्य एकस्यैव कल्पनाच्चक्षुरादीनामन्वनुगमात् जन्यतावच्छेदकमनेककल्पनीयमिति वादिन एवाशङ्केति . मनस इति, तथाच तस्यास्य पूर्वीक्त गौरवमिति भावः .
- ३५ विपरिवर्तापादनेऽपि शब्दकरणकत्वनिर्धारणकथमिति पृच्छ-ति तथापीति . अन्यस्येति, तत्र चक्षुरादेरव्यापारात् मनसस्य कापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र करणत्वं

- वाच्यमिति भावः. प्रत्यक्षप्रत्ययादिति, प्रत्यक्षमानुभविकमिति भावः. यद्यपि नेदं रजतमितिवन्न प्रत्यक्षबाधः,
- ४० तथापि यौक्तिकबाधोऽस्त्येव, मनस्संवलितसामग्र्याशब्दसंवलितसामग्र्याश्च विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूपकार्यद्वयस्यावश्यकत्वात्, अतो दशमोऽस्मौत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरिति बुद्धेर्भ्रमत्वमवर्जनीयमेवेति शङ्कान्परिहरति न च संशय इति. भेदाग्रहादिति, भ्रमस्याप्युपलक्षणम्. कदाचिदिति,
- ४५ तत्र—तादृशस्थले, करणान्तरसन्निधानस्थले धीभेदानुपलक्षेण मनसः करणान्तरसहकारित्वमेव न पृथक्करणत्वमित्यर्थः. यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुत्रापि नास्त्येव, तथापि परेण स्वमतेन शङ्किते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयम्. क्वेति, शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वन्न विरुद्धमित्यर्थः. अस्तीति,
- ५० स्वीत्वविशेषितज्ञोत्वमित्यर्थः. नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न दोषः, तथाप्यत्यन्ताज्ञातत्वे वस्तुसत्तैव न स्यादित्यत आह न चास्येति. निवर्त्येति, तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षात्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनायं निवर्त्यपदम्, प्रपञ्चरूपस्य निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्त्वमस्यादिवाक्य-
- ५५ स्थापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः. मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चस्योपपादयति स्वत इत्यादिना. ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमथाह मिथ्याभूतस्येति, मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तञ्चेत्यन्वयः. मनसोऽपीति, सहकारिविशेषमनासाद्यसोऽहमिति ज्ञानस्य मनसा असम्भवादित्यर्थः.

- ६० तत्सहकृत मनस एव करणत्वङ्गतो न स्यादित्यत्राह मनस-
 श्चेति, यद्यपि शब्दस्यापि तादृश साक्षात्कारकरणत्वमधिद्वम्,
 तथापि तादृश ज्ञानकरणत्वे न विवादः, अतस्तज्जन्यज्ञानस्य
 साक्षात्त्वमात्ररूपनीयम्, मनसस्तु तादृशज्ञानकरणत्वन्तज्जन्य-
 ज्ञानस्य साक्षात्त्वञ्च कल्प्यम्, अतो साधवाच्छब्दस्यैव साक्षात्-
 ६५ कारकरणत्वकल्पनं युक्तमिति भावः. तथात्व इति, मनस-
 स्तादृश साक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे श्रवणादिषापेक्षापरो-
 चज्ञानेऽप्यन्यत्र क्लृप्तस्य मनस एव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वा-
 भावाच्छ्रवणादिनिरपेक्षपरोचज्ञाने शब्दस्य करणत्वङ्गाहम्,
 तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमिति भावः. अतएवेति, मनोया-
 ७० ह्यत्वाभावे श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थादुक्तम् भवति. भावनेति,
 भावनासहकृतमनोजन्यत्वेन पराभिमतस्येत्यर्थः. पथिकेति,
 प्रोषितचिन्तितायाः प्रियतमायाः साक्षात्कारवदित्यर्थः. पूर्व-
 म्परोचज्ञानस्य निवर्तकत्वाददर्शनादपरोचपरिशेषः, प्रमाणान्त-
 राणाम्प्रवृत्तेर्वाक्यपरिशेषश्चोक्तः, इदानीम्परोचस्याञ्जस्य च
 ७५ निवर्तकत्वा (दर्शनात्) सम्भवात् अपरोचत्वं शब्दजन्यत्वञ्च परि-
 शेषयति किञ्चेति. न्यूनत्वाच्चेति, परोचभ्रमस्यापरोच-
 ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्ततो न्यूनवृत्तत्वादित्यर्थः, न्यूनत्वात्परोच-
 ञ्चमम् समत्वादञ्जस्य न चममित्यर्थः. न केवलम्परिशेषात्
 साक्षात्त्वशब्दकरणत्वयोस्सिद्धिः, किन्तु श्रुत्यापीत्याह साक्षा-
 ८० त्कारस्य चेति. निश्चाय्येति, चायुधात्तुदर्शनार्थः. तस्मा
 इति, करिष्यमाणोपदेश एव तत्र दर्शयतिनोक्त इति

- भावः . वेदान्तेति, सूपसर्गः प्रत्यक्षपर इति भावः . न
मांसेति, मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमतमिति भावः .
विगीतमिति . नन्वयमसिद्धो हेतुः, वाक्यार्थज्ञाने
८५ वाक्यस्थातीतादिहृपत्वेनाजनकत्वात्तज्ज्ञानस्यैव जनकत्वात्,
प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षायान्तलिङ्गिकायान्तत्पक्षिकायाश्च व्यभि-
चार इति चेन्न, अनुमित्याद्यन्यत्वेन विशेषणत्वात्, यदा,
तत्त्वमसिवाक्यप्रत्युच्चारणं भिन्नमेव, तथा च यस्य तत्त्व-
मसिवाक्यस्य न लिङ्गत्वं नापि पक्षत्वमपि स्यतिः तच्छ्र-
९० वणजन्यं वाक्यार्थज्ञानं पक्षः, तदाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतु-
रिति . तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यकिञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोष-
माह सिद्धसाधनादिति . तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यथाव-
ज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोषमाह पूर्वोक्तेति . न चेति,
अपरोक्षत्वमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तौत्यपि प्रयोक्तुं
९५ शक्यमित्यर्थः . फलकामनाया इति, अनेनेदम्फलस्यै
भूयादिति कामनाया इत्यर्थः . फलेति, फलसम्बन्धः
फलजननयोग्यता . अत एवेति, पूर्वमनुष्ठानमित्यग्नि-
होत्रादिक्रियाविवक्षिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरिति
भेदः . इह त्विति, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्तिरि-
१०० त्यर्थः . प्रतिबन्धो— व्याप्तिः . ननु महाविद्यानां स्वपरपक्ष-
साधारण्यात् स्वैव सत्प्रतिपक्षितत्वात् कथन्तस्माद्यसिद्धि-
रित्यत्राह स्वपरेति, यद्यपि स्वपरपक्षसाधारण्यमहा-
विद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुकूलतर्कतद्भावाभ्यां साध-

- सिद्धितदभाववित्यर्थः. योगीति, बाह्यविषयत्वत्वाच्च-
 १०५ विशेष्यकत्वम्, ज्ञानाप्रत्यासत्तिकत्वे सतीति वा विशेष-
 षीयम्. ननु कथमिष्टत्वम्, “निर्विशेषज्ञसामान्य”-
 मिति न्यायेन चचुरादिविशेषागन्तर्भावे प्रत्यक्षजनक-
 सामान्यान्तर्भावस्यापि बाधादित्याशङ्क्यसामान्यतः प्रत्य-
 क्षान्तर्भावे सति चचुराद्यवान्तरभेदाश्रयणवच्छब्दरूपावा-
 ११० न्तरभेदाश्रयणमपि सम्भवतीत्याशयेनाह ऐकराश्व इति.
 तदेवत्विति, ऐकराश्वमित्यर्थः. तद्दर्शनस्य— साक्षात्कार-
 जनकत्वदर्शनस्येत्यर्थः. यत्तावदिति, नरप्रकृतत्वसाभार्य-
 मङ्कुरशब्दप्रयोगः. यत इति, अपरोक्षार्थविषयत्वप्रयुक्त-
 त्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्षस्येति भावः, न च सर्वसंविदा-
 ११५ ङ्ङादिदापरोक्ष्यात् तद्विषयापरोक्ष्यं स्यादिति वाच्यम्,
 वज्रानुमितेरप्यापरोक्ष्यापातात्. न चेति, वस्तुतो ज्ञानस्य
 स्वप्रकाशत्वेऽपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनायाच्चात्माच्च
 तदापरोक्ष्यमिति भावः. तदैक्येऽपीति, उपहितसंवि-
 दाङ्गासाञ्चित् अन्यकालीनत्वात्कासाञ्चिद्भ्रुधिकरणत्वाच्च
 १२० पारोक्ष्यमिति भावः. ननु संवित्स्वप्रकाशेति वाक्यजन्य-
 ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वात्तज्जनकत्वेनापरोक्षहेतुत्वं
 सिद्धमेव, न च प्रत्यक्षाग्ने जनकत्वमेव साध्यम्, अन्यथा
 सिद्धसाधनात्, वाक्यञ्च विषयांश एव हेतुः न स्वजन्य-
 ज्ञानांशेऽपि, अतः प्रत्यक्षजनकत्वसाख्येवेति वाच्यम्, तद्ग्रे-
 १२५ ऽपि वाक्यातिरिक्तकारणादर्शनेन तस्यैव कारणत्वादिति

- ग्रह्यते वाक्येति . तर्हीति, तथा च सिद्धसाधनं हेतु-
 विशेषणवैयर्थ्येति भावः . ननु विषयप्रकाशांशा-
 भिन्नप्रत्यक्षांशजनकत्वं साध्यम्, अनुमानादिषु वज्जिमा-
 निति जानामीत्यत्र वज्जिमानित्यंशो विषयांशः, जाना-
 १३० मीत्यंशस्त्वप्रकाशांशः, संवित्त्वप्रकाशेत्यत्र तु तच्चान्यज्ञान-
 स्थापि संवित्त्वेन विषयान्तर्भावान्तत्प्रकाशेनैव स्वयवहा-
 रोपपत्तौ जानामीत्यंशान्तरकल्पकाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप-
 स्थात्मप्रकाशांशो विषयप्रकाशांशश्चाभिन्न एवेत्यदोष इति
 ग्रह्यते सत्यमिति . नेति, संविदित्यतीतानागतस्वपर-
 १३५ साधारणसंविन्मात्रगोचरविषयप्रकाशांशमात्रेण जानामीति
 तदातन व्यक्तिमात्रगोचर तदाश्रयपुरुषविशेषसम्बन्धित्वादि-
 विशिष्टव्यवहारस्य जानामीत्यंशान्तरमन्तरेणसम्भवात्,
 ततश्च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः . यद्यपि विषयांशेऽपि
 स्वस्थान्तर्भावोऽस्त्येव, तथापि विषयप्रकाशांशसंविदन्तर-
 १४० वत् एतत्संविदंशेऽपि परोक्ष एवेति भावः, स्वप्रकाशतया
 प्रत्यक्षत्वावश्यभावेन विषयप्रकाशांशस्यैव तत्संविदंशे प्रत्यक्ष-
 त्वमित्याशङ्कितुर्भावः . यदा, ननु विषयप्रकाशांशे यत्प्र-
 त्यक्षन्तञ्जनकत्वं साध्यं, विषयप्रकाशांशस्य न पूर्ववदेक्षांशो
 विवक्षितः, किन्तु विषयावगाह्यंशः, इदञ्च साध्यज्ञानु-
 १४५ मानादिस्वप्ति, इह त्वप्ति, स्वस्थापि विषयतया स्वप्रका-
 शांशस्यैव विषयावगाहितया विषयप्रकाशांशत्वादिति
 ग्रह्यते सत्यमिति . नेति, किं सर्वविषयावगाह्यंशे

- यत्प्रत्यक्षन्तज्जनकत्वं साध्यम्, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं
 प्रत्यक्षजनकत्वं वा, नाद्यः वाक्यस्य स्वप्रकाशाग्रस्य च
- १५० सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन सर्वविषयाव-
 गाह्यं प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः. न द्वितीयः,
 अतीन्द्रियत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्व-
 व्यापकस्य वेद्यां गान्तर्भूतज्ञानजनकत्वे सोपाधिकत्वादिति
 भावः. प्रमैव कुतो न स्यादित्यचाह परोक्षेति. प्राग-
- १५५ विदितस्वात्मदृशमत्वस्य यदि कश्चिद्विशिष्टेऽपि प्रत्य-
 क्षताधीः, तदा भ्रान्तिरेव स्यात् उद्देशे(श्ये)ति, अतः
 प्राचीनप्रत्यक्षाभेदभ्रमस्तत्रेति भावः. एतेन कदाचिदपि
 तत्र धीभेदानुपलम्भादिति पूर्ववाद्युक्तं निरस्तम्, करणा-
 न्तरसन्निधानात् प्राञ्जनस्य प्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम-
- १६० सम्भवात्. आपरोक्ष्यादेरिति, परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः
 ज्ञानभेदेनाविरोधात् तन्निबन्धनः प्रत्यक्षे विषये परोक्ष-
 प्रकाशव्याघातविरह इति भावः. विषयधर्मत्वेऽपीति,
 विषयधर्मत्वेऽपि तदनिबन्धने एव पारोक्ष्यापारोक्ष्ये
 ज्ञानेऽपिवाच्ये, इन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानेषु वैकल्यस्थानु-
- १६५ भवात्, तथा च एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्षा-
 परोक्षरूपज्ञानद्वयमविदुर्मिति भावः. काश्चभेदेनेति,
 परोक्षे विषये सत्यपि अवगणापरोक्षज्ञानस्य अवगणान्तर-
 परोक्षज्ञानस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वङ्गीकारादिति भावः.
 विपरीतवासनायां कथं परोक्षमपि ज्ञानमित्यचाह

- १७० विपरौतेति, मननादिभिः विपरौतवासनायामनिष्ट-
त्तायामपि वाक्यात्प्रथमतः परोक्षज्ञानस्य त्वयोक्तत्वादि-
त्यर्थः. (व्याख्यानान्तरम्, यदि प्रत्यक्षेति, शुक्तिप्रकाशो-
ऽपि परोक्ष एव स्यादिति भावः). ननु न वक्ष्यमपरोक्षे
परोक्षप्रकाशे शुक्तित्वेनापरोक्षे परोक्षरजतप्रकाशमापाद-
१७५ यामः, किन्तु विद्वद्भयोरविरोधाङ्गीकारे शुक्तित्वे भास-
मानेऽपि रजतभ्रमस्थादिति ब्रूमः इति शङ्कामनूय
परिहरति अथ पुनरिति. शुक्तित्वादीति, प्रति-
बन्धकाभावस्याकारणत्वमतेन, कारणत्वमतेनाह विशेषेति.
दृष्टत्विति, विषयगतमपरोक्षत्वमपरोक्षज्ञाने न प्रतिबन्धकं
१८० नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः मानाभावादिति भावः.
तथाविधेति, परोक्षविषयप्रयोग इवापरोक्षविषयप्रयोगे-
ऽपि तच्छक्तैस्तदवस्थत्वादिति शब्दरूपा सामग्री दर्शितेत्यर्थः.
अत एवेति, अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्याङ्गी-
कारात् व्याप्तभावात् प्रशिक्षितमूलकार्क इत्यर्थः.
१८५ विपर्यय इति, विपर्यये पर्यवसाने तु पराभीष्टं
स्वाभीष्टं साधयति, यथा दृश्यते च धूमस्तस्मादङ्गिमा-
निति. स्वानिष्टप्रसञ्जकमित्यत्र हेतुमाह प्रसञ्जने त्विति,
प्रसञ्जकविपर्यये पर्यवसानात् प्रसञ्जकखेष्टत्वे तदभावस्या-
निष्टत्वात् अनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः. परानिष्टमेव प्रसञ्ज-
१९० नीयमित्यत्र हेतुमाह स्वाभीष्टस्येति, आपाद्यविपर्ययस्य
खेष्टसाधनत्वादापाद्यस्य खेष्टत्वे तदभावादिद्वेः न खेष्टसिद्धि-

- रित्यर्थः. उभयमिति, प्रसञ्जकं खेष्टमसञ्ज्यञ्च परेष्ट-
मित्यर्थः. प्रसञ्जकस्य खेष्टत्वमुपपादयति स्वत इति.
मिथ्यैतदिति, परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य पर-
१८५ मार्यत्वेन दृष्टत्वात् परमार्थत्वेन दृश्यमाणाभावप्रतियोगि-
त्वेनानिष्टत्वमुपपद्यत इति भावः. पश्चात्तनेति, अव-
णाद्यनन्तरभाविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमि-
त्यनेन तर्कानिष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः. किञ्चाभावस्य
सत्त्वादेव हि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं वाच्यम्,
२०० अभावस्य सत्त्वञ्च मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयोरिवाविरोधा-
पादकत्वाद्वाच्यम्, तच्च न सम्भवति सत्यमिथ्यार्थयोर्विरुद्ध-
त्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः. तस्मात्परोक्ष-
तदभावयोरविरोधासिद्धेः परोक्षाभावासंभवाच्च प्रसञ्जक-
स्यानिष्टत्वमित्याह शुक्तावित्यादिना तवाविरोधापादकञ्च
२०५ भवतीत्यन्तेन. स्मर्तुमर्हसीत्यनन्तरं तच्च सम्भवतीति शेषः.
सत्यमिति, सत्यं शुक्लमित्यन्वयः. बाध्यत्वेनाभिधीयत
इत्यञ्च विरोधादित्यनुषञ्जनीयम्. अविरोधापादकञ्च
भवतीति, परोक्षतदभावयोरिति शेषः. परोक्षज्ञानस्या-
परोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेऽपि शाब्दज्ञानसचिवेन्द्रियेणापरोक्ष-
२१० ज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिस्थादित्यत्राह दुष्टेन्द्रियेति, दोष-
माहात्म्यादाप्तोपदेशे सत्यपि कश्चिन्न तत्त्वापरोक्षमुत्पद्यते,
किन्तु भ्रम एवेत्यर्थः. एवं विरुद्धयोस्त्वन्निपाते शुक्ति-
तत्त्वज्ञाने सत्यपि रजतभ्रमस्थादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तच्च

- दोष उक्तः, इदानीन्त्वपरोचेऽपि परोचप्रकाशोऽस्ति
 २१५ चेच्छुक्त्वलेनापरोचेऽपि रजतत्वेन परोचं स्यादित्यापाद-
 नार्थमभिप्रेत्य दोषमाह तथेति, अथोग्यताज्ञानअति-
 बन्धकचेति भावः. यदा अप्रामाण्यशङ्कादशा विवक्षिता.
 उद्देत्येवेति, तत्रानुभव एव मानमिति भावः. विशेषत
 इति, प्रत्यक्षयोग्यार्थं विशेषतो दृष्टान्तदयोग्यार्थं सामा-
 २२० न्यतो दृष्टमिति विभागाभिप्रायेणोक्तम्. तत्राविधेति,
 अग्न्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः. तदानीन्प्रत्यक्षे परोच-
 प्रकाशो व्याहृतः, अग्न्यादिर्न तथा, ब्रह्म तु तथैव, नित्या-
 परोचत्वादिति शङ्कते योग्यतेति. अग्निरपि तदानी-
 मारण्यकानां योगिनामीश्वरस्य हिरण्यगर्भादेश्च प्रत्यक्ष
 २२५ इत्याह यस्य कस्यचिदिति. तत्रप्रत्यक्षपरोचे तस्य परोचं
 व्याहृतमिति शङ्कते तथापीति. तर्हीति, तत्र परोच-
 ज्ञानस्य व्याघाताभावात् साक्षात्कारसमर्थनमित्यर्थः.
 यत्पुनरिति, यदि प्रत्यक्षे परोचव्याघात इत्येवोच्यते,
 प्रत्यक्ष इति च प्रत्यक्षयोग्यत्वं वा व्याहृतत्वेनाभिमत-
 २३० परोचज्ञानानन्तरमपरोच इति वा विवक्षितम्, तथा च
 दशमत्वस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वात् अनन्तरप्रत्यक्षदर्शनाद्वा परोच-
 व्याघातात् अपरोचसम्भव इत्यत इत्यर्थः. ननु तदा प्रत्यक्षे
 परोचप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दशमत्वप्रत्यक्षान्तदा
 तत्रापरोचज्ञानसमर्थनमिति स एव दृष्टान्त इत्येवाह
 २३५ यदा चेति. ततश्चेति, शूद्राणामप्येवर्णिकत्वेऽपि अनु-

- मानाधिकारस्थानपाद्यात् आनुमानिकापरोक्षज्ञानस(व)त्वा-
 न्नेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्थादिति भावः, आदिग्रन्धेन
 श्रवणादिवैद्यर्थं विवक्षितम्. किञ्चेति, न च साक्षिण-
 स्तदीयत्वाभावात् तन्मत्यपरोक्षत्वमेति वाच्यम्, शास्त्रार्थञ्च
- २४० जानामीत्यादिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थव्यवहारजनकस्य सा-
 क्षिणोऽपि तदीयत्वादिति भावः, न च वृत्त्याऽपरोक्षत्वं
 विवक्षितम्, ब्रह्मणस्त्वतोपरोक्षत्वेनातथात्वादिति भावः.
 दृष्टान्तासिद्धिरिति, ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्वञ्च
 हेतुः, तादृशार्थविषयत्वमात्रत्वात्प्रत्यक्षरूपमादायास्येवेति
- २४५ चेत्, किमयं हेतुस्त्वतोऽपरोक्षार्थांग्रे अपरोक्षजनकत्व-
 साधकः, उत तदर्थमात्रे, न द्वितीयः, लङ्घ्येति तिष्ठथ
 इत्यत्र घटांग्रेऽप्यपरोक्षतापत्तेः, नाद्यः, दग्धमस्त्वमसौत्यादि-
 वाक्योदाहरणयोगात्. अत एवेति, वाक्यस्यापरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वासिद्धेः अपरोक्षार्थगोचरत्वङ्कारणतावच्छेदक-
- २५० मित्यपि निरस्तमित्यर्थः. सत्यमेव हीति, संसारस्य
 सत्यत्वभगवत्सङ्कल्पनिवर्त्यत्वञ्च साधयित्वा इत्यर्थः, सत्य-
 त्वसाधनान्निव्यात्वस्यासिद्धिसिद्ध्या, सत्यत्वे वा मित्यात्वे
 वा प्रमाणवत्त्वादौश्वरसङ्कल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वादन्यथा-
 सिद्धिसिद्ध्या. “तरति शोकमात्मविदि”त्यादि, ननुपा-
- २५५ मनस्यापि ज्ञानत्वात्कथं ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरास इति
 चेन्न, ध्यानादिभिन्नस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारात्तन्निवर्त्य-
 त्वस्यैव तदिष्टत्वात्तस्यैवेहनिरस्तताभिधानेन दोषाभावात्,

किञ्च उपासनादिना निवृत्तौ सुसुखादिष्वकारिणोऽपे-
 क्षितत्वाच्च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तस्मै तु उपासनादि
 १६० सर्वं ज्ञानार्थमपेक्ष्यते, ज्ञानेन तु बन्धनिवृत्तौ न किञ्चिदपे-
 क्ष्यत इति . युक्तिः—युक्तता . व्यावहारिकमिति, तथा च
 हेत्वसिद्धेः न मिथ्यात्वसाधनमिति भावः . किञ्चिद्व्यार्थोऽस्ति
 उत न, द्वितीय आह प्रध्वंसो ह्येति, विद्यमानतामात्रं
 सत्यत्वसातिरिक्तम् अनिरूपणादिति भावः . आद्य आह
 १६५ सत्यपीति, तेन—ज्ञानेनेत्यर्थः . अन्यथेति, न चेष्टा-
 पत्तिः, सुषुप्तिकाले सुद्वरादिना शुक्तिनिवृत्तौ यदि
 रजतस्यापि निवृत्तिः, तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्,
 अनिवृत्तौ निरधिष्ठानात्थासप्रसङ्गात् . दूषणान्तरमाह
 संविदिति, भ्रान्तिज्ञानेत्यादिदोषस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 १७० कत्वादिति भावः . सम्भवे वेति, तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं हि
 भ्रान्तिसामग्र्यच्छेदकल्पनम्, तस्यां सत्यामपि तत्त्वज्ञानो-
 त्पत्तौ किन्तदुच्छेदकल्पनेनेत्यर्थः . द्वितीयप्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तेः
 प्राक् तत्त्वसामग्र्यनुवर्त्तते, न वा, द्वितीये दोषमाह
 तत्त्वसामग्रीति, साक्षात्कारसामग्र्यभावे भ्रमसामग्र्यच्छेदे-
 १७५ ऽपि तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः . आद्ये दोषमाह
 तस्याच्चेति, तत्त्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वे भ्रमसामग्री-
 सत्त्वेऽपि प्राथमिकतत्त्वापरोक्षवत् द्वितीयादेरप्युत्पत्ति-
 सम्भवादित्यर्थः . नित्येति, नित्यत्वात्प्रकक्षाभाविकत्व-
 मित्यर्थः . किञ्चित्प्रतिबन्धकनिवर्त्तकमित्यज्ञानमेव, उत

- २८० स्वरसवाहि, आद्ये दोषमाह अन्योऽन्येति. द्वितीये
दोषमाह नित्येति, नित्ये प्रतिबन्धकस्वाभावात् तन्नि-
वर्त्तकत्वस्यस्वारसिकप्रत्यक्षस्य कस्यमित्यर्थः. ननु भ्रान्तेः
पुनरप्यननुत्यादायं तस्मामयुच्छेदकत्वस्याथमिकप्रत्यक्षस्य
कल्पनीयमिति चेन्न, सामर्थ्या मिथ्यात्वे तस्या अपि
- २८५ स्वरूपतः सत्त्वाभावेन प्रच्युत्यसम्भवात् तस्या अपि निवृ-
त्तिसाद्भ्रान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम्, तथाप्येवमि-
त्यनवस्था, सत्यत्वेनापरोक्षज्ञाननिवर्त्तत्वमेष्टमिति भावः.
स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पनमित्यत्र
प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह प्रतिबन्धेति.
- २९० द्वितीयेऽपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्यप्रथमशिरसि दोषमाह
प्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षभ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम्,
तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतोक्तेः, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण
स्यात् तदान्योऽन्याश्रय इत्यर्थः. द्वितीय आह प्रतिबन्ध
इति, आत्मरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थः.
- २९५ कश्चित्तु न द्वितीय इत्यतः प्रागेवान्योऽन्याश्रयणादिति
पाठः, स तु सुगमः, सङ्ग्रहोऽपि तदनुसारेण धोष्यः.
तदनुवर्त्तनस्येति, प्रागभावपरि(कल्पनं) पाषण्डं हि सत्यां
सामर्थ्यां कार्यविज्ञानायोगात् प्रतियोगिकारणविघटनेनैव
वाच्यम्, तच्च निरस्तमित्यर्थः. भ्रमाननुवृत्तिरेव सत्यताथ-
- ३०० वसायग्रैचिख्यन्तश्च परोक्षज्ञानाच्चेति शङ्कते परोक्षेति.
उक्तत्वादिति, प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शङ्कसात्त्वे विप्रसम्भक-

वाक्याद्गतधीरदेतीत्युक्तत्वादित्यर्थः . अपरोक्षेऽपीति,
आन्तरिपीत्यन्वयः . एतदिति, अपरोक्षज्ञानद्वारा एत-
दर्थस्य अवणाद्युपायस्योपदेशायोगात् . प्रत्यक्षपरिग्रहम-

३०५ भ्युपगम्य वाक्यपरिग्रहेष्वन्वययति अस्तु वेति . प्रत्यगिति,
आदिशब्देन मनस्सागहेतुस्योपमस्यौत्थित्यस्मिन्नर्थे स्नातन्मर-
मनुमानपरित्यागहेतुरापरोक्षविदेषिलस्य गृह्यते, प्रत्यक्ष-
पराङ्मुखत्वादिसंश्लेषेण साध्यविद्वेजेन व्याप्तेत्यर्थः . तुल्येति,
वाक्यस्यापरोक्षविदेषशीलत्वादित्यर्थः . दर्शनेति, दृश्य-

३१० मस्त्वमसीत्यत्र दृश्यत इति भावः . तदिति, तथाप्यपरोक्ष-
जनकत्वदर्शनस्याधिदेरिति भावः . तदिति, दर्शन-
सन्देहेऽपीत्यर्थः . इन्द्रियेति, मनसि प्रत्यक्षपराङ्मुखत्व-
सन्देहात् विद्वद्बुद्ध्याप्तिनिस्यः, प्रत्यक्षविषयस्य शब्दस्याप-
रोक्षजनकत्वसन्देहद्वारापानुसन्धान्यायस्य तद्विषयस्यानुमान-

३१५ स्यापि तथेत्यभिप्रायेणादिशब्दप्रयोगः . इन्द्रियादिष्वे-
वेति, वस्तुतः अपरोक्षधीसामर्थ्यस्य इन्द्रिये कुप्लत्वान्तस्यैव
प्रत्यक्षविषयत्वकल्पनं युक्तमिति भावः . दृश्यमोऽहमिति ज्ञाने
अपरोक्षत्वानुभवः कथमित्यत्राह सामग्रीति, शब्दोप-
नीतन्दृश्यमत्वानुभवैव गृह्यत इति भावः . तेषामिति,

३२० भेदवासनानिरासे यथावाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वकल्पयते,
एवमिन्द्रियस्यैव कल्प्यतामित्यर्थः . तदपीति, परिभवो
हि नार्थनिवृत्तिर्नापि प्रतीतिनिवृत्तिरित्युक्तम्, अतो-
ऽप्रामाण्यबुद्धिः परिभवः पर्यवस्यति, प्रकृते ज्ञासाभेदानु-

- मानेन ऐक्यप्रतीतेरप्रामाण्यबुद्धिरस्येवेत्यर्थः . ध्रमान्तर-
 ३२५ प्रतिबन्धः परिभव इति चेन्न, सञ्जातेऽप्यपरोक्षेऽपीत्यादिना
 अपरोक्षबाधेऽपि ध्रमानुत्पत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् . कश्च-
 द्विषति, दैतविषयत्वादविरोधाद्वावक्ष्यन्मैव कुत इति
 भावः . निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुविशेषणं
 विशेषविषयत्वात् स्यादित्यत्राह विज्ञानमिति विशेष-
 ३३० षेन विशेषविषयत्वसिद्धेति . तज्जन्येति, अवर्णं श्रोतव्य
 इति विहितं विवक्षितम्, ततो जातं आवरणम्, प्राथमिक-
 परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः . अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो-
 प्रयोजक इत्यत्राह परिहारस्य चेति, मिथ्यार्थनिवृत्त्या
 ३३५ अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरासादिति भावः . योगज-
 धर्माद्यजन्यजन्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्व-
 मुपाधिसेत्याह विषयेति . न वाक्येति, प्रत्यक्षत्वे तु
 न वाक्यजन्यताहेतुः प्रयोजकः, किन्त्वर्थजन्यत्वमेव हेतु-
 स्यात्, ततश्चाद्यं शोपाधिक इत्यर्थः . किं यावत्तत्त्वम-
 ३४० स्याद्विवाक्यव्यक्तयः पक्षः, उत अवषाद्यन्तरभाविच्छि-
 माक्षम्, चाद्ये मननात् प्राथमिकव्यक्तावंगतो बाधमभि-
 प्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह सोऽपीति . दृष्टान्त-
 स्येति सप्रकाशत्वस्य दृशमत्वस्य चाक्षप्रकाशत्वात्कृतः प्रत्य-
 क्षत्वाभावाच्चेति भावः . विगीतमिति, ननु बाधे
 ३४५ सप्रकाशत्वस्य भिन्न(जन्य)परत्वे तत्त्वमसिवाक्यार्थविषयप्रत्य-
 क्षत्वाप्रसिद्धेः, तज्जनकस्याप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्,

- जनकपरत्वे कस्यापि वाक्यस्य स्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वा-
भावात् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्, स्वार्थ-
ग्रहणेन स्वजन्यज्ञानविषयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रिये प्रतियोगि-
- ३५० प्रसिद्ध्युपपादने बाधः, स्वस्यैव स्वजन्यश्रावणज्ञानविषयतया
स्वार्थत्वात् विषयतया स्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च स्वार्थ-
ग्रहणेन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्व
भवतीत्युक्तौ बाधो दृष्टान्तासिद्धिस्त, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य
तत्कारत्वादिविषयत्वात्, नन्वस्य स्वग्रहो भिन्नपर एव, न
- ३५५ च तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रत्यक्षाप्रसिद्धिः, घटादिगोचरप्रत्यक्ष-
स्यैव प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यस्य तत्त्वमसि-
वाक्यार्थगोचरत्वादिति चेन्न, बाधादेव तत्त्वमसिवाक्य-
गोचरसामान्यलक्षण(णा)प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसि-
वाक्यगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात्, न च सामान्य-
- ३६० प्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने सन्निहितविषयप्रतियोगिकसौक्तिक-
प्रत्यासत्तेर्जनकत्वाभावाच्च तस्य प्रत्यासत्तिद्वारकञ्जनकत्व-
मिति वाच्यम्, सन्निकृष्टविषयांशे सौक्तिकप्रत्यासत्ते-
र्विद्यमानतया तस्या जनकत्वस्यावर्जनीयत्वात्, न ह्यप्रति-
बद्धा सामग्री कार्यञ्च जनयतीति केनापि वक्तुं शक्यम्,
- ३६५ कस्य चित्प्रतिबन्धकत्वकल्पने च न किञ्चित्प्रमाणमस्ति,
अस्य तर्हि जनकपरमेव, न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्या-
प्रसिद्धिः, ग्रहो वर्त्तत इति वाक्ये स्वार्थविषयप्रत्यक्ष-
जनकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न, तत्रैव व्यभिचारात्, अस्य

- तर्हि स्त्रजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्माध्यः, इन्द्रिये
- ३७० च प्रतियोगिप्रसिद्धिः, न च बाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण स्त्रजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव तद्व्यन्यत्वात् स्त्रकरणकत्वं वा स्त्रजन्यत्वमिह विवक्षितमिति चेन्न, शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारात्, अस्य तर्हि स्त्रभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, न च तकारत्वादिप्रत्यक्ष-
- ३७५ जनकत्वाद्बाधः, स्त्रगोचरप्रत्यक्षप्रत्यविषयत्वस्य स्त्रभिन्न-विशेषणत्वात्, यद्यप्येवमेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि शब्दस्यर्गादिप्रत्यक्षजनके शरीरे प्रसिद्धिरिति चेन्न, सर्व-स्यापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धे-रिति. उच्यते, साध्ये स्त्रपदभिन्नपरमस्य, साध्यप्रसिद्धिस्य
- ३८० सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषयप्रत्यक्षजनकेन्द्रिये, न चोक्तबाधः, स्त्रार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य साध्यत्वादिन्द्रि-यस्य प्रत्यासत्तिभूतसामान्याश्रयसर्वविषयावच्छेदेन प्रत्यक्ष-जनकत्वात्, विषयस्य च स्त्रविषयकतावच्छेदेनैव विषयतया जनकत्वात्, न च शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारः,
- ३८५ स्त्रागोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दो वर्तत इत्यस्य स्त्रगोचरवृत्तिकत्वात्, अस्य वा स्त्रपदस्त्रजनकपरम, न चोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेव हेतुविशेषणात्, अस्य वा विष-यतानवच्छिन्नस्त्रवृत्तिकारणतामिरूपितजन्यताश्रयज्ञानविष-यप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्माध्यः, प्राग्वदेव हेतुविशेषणाच्च न
- ३९० पूर्वोक्तव्यभिचारः. अस्य वा स्त्रकरणकत्वं स्त्रजन्यत्वम्, न

- च पूर्वोक्तव्यभिचारः, ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वरूपक-
प्रत्यक्षविषयज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् . अस्तु वा स्वगो-
चरप्रत्यक्षाविषयस्य भिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, शरीरादौ
च प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, न च सर्वस्य शरीरादिविषय-
३८५ योगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साध्याप्रसिद्धिः, योगजधर्माद्य-
जन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात्, अथ च साध्ये वाक्य-
त्वादित्येव हेतुरिति प्रत्यक्षकरणञ्च भवतीति वा विष-
यतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षजनकं न भवतीति वा प्रत्य-
क्षजनकतानवच्छेदकविषयतातिरिक्त्यावत्स्वरूपनिधर्मकमिति
४०० वा साध्यम्, अथ चरमसाध्ये विषयतातिरिक्तपदव्याध-
व्यभिचारवारणाय, एवञ्च स्वतोऽपरोक्षविषयत्वादेरनव-
च्छेदकत्वसिद्ध्या दृष्टसिद्धिः, एतेषु चिद्वपि साध्येषु
वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति . विगौतेति, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्या तद्गोचरा धीः पक्षः. स्वप्रकाशतया स्वाग्ने प्रत्यक्ष-
४०५ त्वात् बाधवारणाय साध्ये स्वविषय इत्युक्तम् . वाक्येति,
घटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषणं, वाक्यप्रत्यक्षवारणाय
विशेष्यं, वाक्येतरपदं वाक्येतरमात्रपरम्, तेन वाक्य-
जन्यत्वे सति वाक्याविषयत्वं पर्यवस्यति . अनतिप्रसञ्ज-
केति, अग्निहोत्रादिवाक्येष्वपरोक्षधीजनकत्वस्य तद्व्यायेन
४१० साधनसम्भवात्, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनाप-
रोक्षधीजनकत्वसाधनेऽतिप्रसङ्गः, न तथाऽस्मदुक्त्याप्ताविति
बलवत्त्वमिति भावः . समत्वेऽपीति, आपनाऽनुमानस्य

- हि प्रतिरोधो दोषः, प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिषन्धैक-
फलत्वात् प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः . वस्तुतोऽख्येव विवक्षो-
- ४१५ बांधकमित्याह न चेति . अविशेषादिति, ज्योति-
ष्टोमादिवाक्यव्यावृत्तावान्तरोपाधेरभावादित्यर्थः . प्रत्य-
क्षार्थविषयत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्ये विशेषः, ज्योतिष्टोमादि-
वाक्ये तु तदभावात्प्रतिप्रसङ्ग इत्येवाह न चेति . ननु
कथं ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तत्प्रसङ्गः, अपरोक्षार्थविषयत्व-
- ४१० रूपप्रयोजकस्य तत्राभावादित्येवाह तत्रापीति, अप-
रोक्षार्थविषयत्वं हि अपरोक्षज्ञानविषयार्थविषयकत्वम्,
तथा च अपरोक्षज्ञाने आपाद्यमाने अपरोक्षार्थविषयत्वमपि
सहेवापादितम्भवतीति नावान्तर विशेष इत्यर्थः . पूर्वेषा-
न्वदनुमानानामिह तु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षे बाधि-
- ४१५ केत्युक्तमुत्थाप्य गिराकरोति नन्वित्यादिना . वाक्यार्थ-
ज्ञानादिति, वाक्यार्था ब्रह्म, तज्ज्ञानादित्यर्थः, न तु
वाक्यजन्यं ज्ञानं विवक्षितम् . उत्तरत्र ब्रह्मणि चेत्यादिना
करणपरिशेषात्प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वमुपपादयति प्रत्य-
क्षेति . अयेति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व-
- ४३० रूपोद्देश्यसिद्धार्थमीश्वरयोगिप्रत्यक्षवृत्तितया सिद्धसाधन-
वारणार्थञ्च साध्ये तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येति . अयेति,
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्तीत्यर्थः, सि-
द्धान्ते तत्त्वमसिवाक्यजन्यशब्दानुभवसंस्कारसहकृतमनो
जन्ये सोऽहमिति प्रत्यक्षे सत्त्वेन सिद्धसाधनवारणार्थम्पूर्व-

- ४३५ ब्रह्मदेवविद्यार्थं च तत्त्वमसिवास्त्वजन्वेति विज्ञेयम्. तथा-
 पीति, ब्रह्मेतरविषयत्वे साध्याभावस्य निश्चितत्वाद्देतो-
 स्तन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धानैकान्यभिरर्थः, न चानुपदोक्ते मानसे
 कोऽहमस्मीति प्रत्यक्षे अतिरेकनिश्चयात् सन्दिग्धानैकान्य-
 मिति वाच्यम्, परमते मनसोऽप्रमाणत्वात्तन्मतेनैवास्त्वोक्तत्वात् .
- ४४० कदा तत्त्वमस्मादिवास्त्वजन्वज्ञानान्यज्ञानत्वं वा क्वचित्तम् .
 तत्त्वमस्यादिवाक्वेति, वाक्यातिरिक्तजन्वस्यापि ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारस्य सत्त्वात् ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तत्राभावाद्देवभावादेव
 न अविचार इत्यर्थः . अद्यापीति, अतरेत्यन्वयस्योक्तत्वे-
 ऽपीत्यर्थः . श्रूयते हीति, दर्शयति भगवान्त्सगत्कुम्भार इत्यत्र
- ४४५ वाक्यरूपकरणस्य विवक्षितत्वाच्चानुपज्ञानसुखस्य दृशेत्सा-
 सुखत्वात् कुम्भशब्दप्रमाणत्वाच्चानुरोधेन परोक्षज्ञान
 एवं दर्शनवदनेकविशेषविशिष्टावगाहनरूपगुणयुगादृप्तिः,
 इह तु करणान्तरासम्भावात् धर्मवीर्यस्य च श्रुत्यकरणत्वे
 गौरवान्मनसद्भकारित्वेनोपपत्तेस्तुङ्कारान्यत्वेन कृतिला-
- ४५० भावात्, पश्यते च दर्शनवाचिनस्मादृश्यातिशयेन प्रत्यक्षत्व-
 सुखेन लक्षणौचित्याच्च सम्प्रपश्यतीत्यनेन प्रत्यक्षत्वसिद्धिरि-
 त्यर्थः . मोक्षसाधनेति, “कृतिसम्भे सर्वसन्धीनां विप्र-
 मोक्ष” इति श्रुत्यनुसारात्तथोक्तमिति भावः, “तस्मिन्नु-
 छेपरावर” इत्यपि श्रूयते इति चेन्न, प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणाया
- ४५५ वाच्यत्वेन कृतिसम्भे इत्यव्यवहितसाधनत्वस्वारस्यानुरोधेन दृशे-
 र्दर्शनसमानाकारपरत्वौचित्यात् . ननु त्वन्मते योगिप्रत्यक्षस्य

बन्धनिवर्तकत्वाभावात् कथं तेनान्यथासिद्धिरित्यथाह
यद्यपीति, तस्मतेभिष्या(र्थं) भूतबन्धस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्त-
त्वाद्योगिप्रत्यक्षमादाद्यान्यथा सिद्धिस्थ्यादेहेत्यर्थः . नन्वसौ-

- ४६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वाच्च योगिप्रत्यक्षेष्टान्यथा-
सिद्धिरिति चेत्तर्हि सौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः असौकिकसन्निकर्षाज-
न्यप्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात् . तन्निति, अन्यत्र प्रत्य-
क्षान्तर्भाव प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शब्देऽपिसत्त्वात्
- ४६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्यात्, न चान्यत्र ब्रह्मात्मकविषयशब्दान्य-
त्वन्तप्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षधीज-
कत्वस्याद्यायसिद्धेरित्यर्थः, यदाह नवीनः, आत्मा तावत्सतो-
ऽपरोक्षः “यत्सात्त्वादपरोक्षा”दिति श्रुतेः, तत्र साक्षादिति
ज्ञानक्रियाव्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकञ्चापरोक्षात्मन्य-
- ४७० ध्यस्तमिति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्सत्तानु-
भवस्यैव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि सत्त्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेन्न, प्रमादृष्टैतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा असत्त्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशायां
सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षस्यादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-
- ४७५ तन्यस्थान्यम्रति भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदृशायां रस-
गुणत्वादिकञ्चापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, चतुर्जन्यवृत्तेरसा-
द्यवच्छिन्नचैतन्यानभिव्यञ्जकत्वान्तञ्जन्यायाएव वृत्तेस्तदपरो-
क्षतावच्छिन्नकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- ब्रह्मम्, तस्मान्नादृतसाध्यध्यासात्, तर्हि धर्मादिकमप्यपरोक्षं
४८०. स्यादिति चेत् न, तस्यानुद्भूततया अप्रत्यक्षत्वात्, स्वरूपविशेषस्य परमत इव तच्चाप्यपेक्षितत्वात्, यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि न धर्मादिरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्मत्काले तस्यापरोक्षता- नभिव्यञ्जकत्वात्, तस्माद्यज्जडमुद्भूतं यदा यदभिव्यञ्जैतन्वा- भिव्यञ्जम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाभ्यात् भवत्यपरोक्षम्, ज्ञा-
४८५. नापरोक्षत्वन्तु चैतन्यस्य स्वरूपेणैव वृत्तेस्वपरोक्षार्थं विषयत्वम्, न चापरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वचैतन्यवृत्तिसाधा- रणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्वात्(कारत्वा- भाव) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, सिद्धादिज- न्यवृत्त्यभिव्यञ्जचैतन्यस्यार्थभिव्यञ्जत्वात्, न च योगिप्रत्यक्षस्या-
४९०. प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्यायुद्भूतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षु- रादिष्वप्रयोगसम्भवेन विषयचैतन्याभिव्यञ्जेस्मत्त्वात्, अवि- द्यमानेऽनुद्भूते न तज्ज्ञानप्रत्यक्षम्, किन्तु योगाराधितप- रमेश्वरोपदेशजन्यस्वपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नन्वे-
४९५. स्वपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वं स्यादिति चेत्, सत्यम्, ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिस्था अपरोक्षत्वान्, अतएव पर्व- तांशे अनुमितिस्मात्कारोमीत्यनुभूयते . नन्वेवमहङ्काराद्य- तिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा स्यादिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थ- विषयत्वमाप(पा)द्यते, तर्ह्यसिद्धिः, अथानुमितिविषयस्य तस्य
५००. साक्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वन्तदस्यैव चैतन्यं, साक्षात्कारो-

मीत्यानुभवात्, न चैवमनुमितिरेरपि साक्षात्कारतद्वानुभवप्र-
सङ्गः, अपरोक्षार्थविषयज्ञानत्वस्याप्यनुभवसमानत्वात्, घटादि-
विषयेन्द्रियजन्यज्ञानेऽप्यतोऽतिरिक्तसाक्षात्कारताऽननु भवात् .

४०५ न चैवमनुमित्याप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः, हेहातिरिक्तात्मानु-
मितिगोचरसाचिविषयाज्ञानाभावात्, पूर्वप्रज्ञाविषया-

ज्ञानज्ञ भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात्, इदं सत्य-
ज्ञानानन्दात्मके प्रज्ञाणि नियमेन पक्षसाक्षाद्दिवैशिशिष्यविष-
यानुमितिर्न सम्भवत्येष, तन्ममस्याद्दिवाक्यसङ्गिभावेव "तस्य
तावदेवचिरं, चात्म विमोक्ष्य"इति श्रवणेन "वेदान्तवि-

५१० ज्ञानसुनिश्चितार्था"इति वचनेन च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्ति-
साधनत्वावगमात्, न चैवमात्मानुमितेरेरपि प्रज्ञाप्रमत्वेन

व्यवहारप्रसङ्गः, प्रत्यक्षव्यवहारलोचिप्रत्यक्षज्ञानोचरत्वात्, न
च चक्षुरादाविनामरोक्षप्रज्ञाणव्यवहारामितिः, आत्मानुमानं
अन्यतस्मिद्धापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया दैवद्वैतपरोक्षम्,

५१५ न त्वर्थस्यापरोक्षतायां निमित्तम्, चक्षुरादिकत्वार्थापरोक्ष-
तासाध्योजकमित्यनेनैव विशेषेण तन्मात्रगोचरोऽपरोक्ष-

व्यवहारः, तस्मात्तन्मन्त्रादिवाक्यजन्यज्ञानज्ञ परोक्षम्,
अपरोक्षार्थविषयत्वाच्चुषज्ञानवत्, तन्ममचिवाक्यार्थविषय-
ज्ञानमपरोक्षम्, अविद्यानिवर्तकत्वात्, सम्यतिपक्षवत्, न

५२० चेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, नदभिमतजन्यप्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे
दृग्मस्त्वमसीति ज्ञाने च साध्याव्यापकत्वात्, न च जन्यज्ञा-

नस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, जन्यज्ञानपरोक्षत्वे

- स्मिन्मन्वन्वक्तव्याद्यप्रयोजकत्वात्, अपरोच्चार्यविषयत्वस्यैव
 दत्तावपरोक्षता(सार्थ)रूपत्वेन तस्य परोक्षत्वाभावात्प्रतिषेध,
 ५२५ अतएव न शब्दाजन्यत्वमुपाधिः, अन्यथा तत्त्वमन्विवाक्याद्-
 परोक्षज्ञानाभावे अविद्यानिवृत्त्यभावाद्भिर्बोधाप्रसङ्गाच्चेति .
 अत्रोच्यते, अक्षितावज्ञोक्ते ज्ञानार्थयोरपरोक्षत्वव्यवहारः, तत्र
 यद्यर्थगतमपरोक्षत्वं तद्विषयत्वनिवन्धन एव ज्ञानै तद्भावहार-
 इत्युच्येत, तदा देवदत्तेन साक्षात्कृतमाशुषट्त्रिविधकशाब्द-
 ५२६ ज्ञाने यद्वदन्तस्य जाते तदुभयवेदिनस्यान्वयज्ञाने अपरोक्ष-
 व्यवहारप्रसङ्गः, साशब्दं प्रत्यपरोक्षार्थविषयत्वनिवन्धनोज्ञाने
 प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्, साशब्दस्यतीत्यत्र विवक्षितम्
 साशब्दप्रतिसम्बन्धिनिर्दिष्टं साशब्दाभिज्ञत्वमन्वयत्, नाद्यः,
 शैकिकानाम्प्रमाचर्षयोर्भेदप्रतीतावपि ज्ञाने अपरोक्ष-
 ५२७ व्यवहारान्, न द्वितीयः, अनिर्वक्तव्यात् साशब्दसम्बन्ध-
 परोक्षाभिज्ञत्वन्नदिति चेत् न, ज्ञदीयत्वेन भावमानस्य
 इत्यवच्छिन्नापरोक्षचैतन्यस्य विषयात् भेदस्यैव प्रतीतेः,
 तस्मात्साशब्दसम्बन्ध्यापरोक्षप्रतीतिविषयत्वमेव तदिति वाच्यम्,
 नसाशब्दं ज्ञानगतमापरोक्षम्, अर्थं तु तद्विषयत्वं वाच्यम्,
 ५२८ किञ्च ज्ञानापरोक्षपक्षे तद्विषयत्वमाशब्देवार्थापरोक्ष्यम्,
 अर्थापरोक्ष्यपक्षे तद्विषयत्वमाशब्देवार्थापरोक्ष्यमित्यमिति गौर-
 वम्, यदुक्तमपरोक्षत्वं ज्ञानगतस्यात्वादिरूपं वक्तुमशक्य-
 मित्यर्थमुच्यते ज्ञाने तदाश्रयमिति तत्र, अर्थेपि निर्वक्तुम-
 शक्यत्वात्, नहि प्रत्यक्षि संविद्यातिरिक्तमपरोक्षत्वं किञ्चि-
 ५२९ दुक्तुमशक्यम्, प्रत्यक्षमिव तस्मादात्मत्वाद्भव्यं प्रतीयेत, संविद्यन्तु

- नापरोक्षत्वम् घटो न संविदिति भेदप्रतीतावपि घटोऽपरोक्ष इति व्यवहारात्, यदि च व्यवहारवत्त्वादिशिष्याभिरुक्तमपि किञ्चिदर्थेऽङ्गीक्रियते, तर्हि ज्ञान एव तद्विद्यताम् . ननु यदि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वाद्विषये प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, तदा सामान्य-
५५०. प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानविषयत्वात्परमाणुरपरोक्ष इति व्यवहारापत्तिः, शब्देन काशीस्यपदार्थज्ञानतः काशीस्यपदार्थज्ञानामीत्यनुभवतः काशीस्यः पदार्थोऽपरोक्षइत्यनुभवप्रसङ्गः, अन्वस्य शब्दं श्रौकस्यानुभवमनुभवतश्श्रौक्यमपरोक्षमित्यनुभवापातः, तथा दण्डप्रथमासीदित्यनुभवे देवदत्ते दण्डो-
५५५. ममेदानी(मप)परोक्ष इति व्यवहारप्रसङ्ग इति चेत्, न तावत्परमाणावापरोक्ष्य व्यवहारापत्तिः, लौकिकैस्तज्ज्ञानस्य सन्निहितव्यक्ततिरिक्तपरमाणादिविषयत्वापरिज्ञानात्, तत्परिज्ञादृष्टान्तु विदुषाम्भवत्येव व्यवहारः, नापि काशीस्य पदार्थः (अ)परोक्ष इति वा श्रौक्यमपरोक्षमिति
५६०. वाऽनुभवप्रसङ्गः, ज्ञानस्य स्वयम्भकाग्रतया तदनुव्यवसायाभावेन ज्ञानस्य तत्राप्रत्यासत्तित्वात्, प्रत्यासत्तिपक्षेपि तदंगे प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकस्य तदंगे प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्याज्ञानात्, अतएव दण्डांगेपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, किञ्च तवापि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वाद्दण्डञ्चक्षुषा जानामि प्रत्यक्षेण जाना-
५६५. मीत्यनुभवत्वात्, यदि चेष्टापत्तिस्तदाऽस्माकमपि तुल्यम्, देवदत्तः प्रत्यक्षः दण्डस्तु नेति व्यवहारोपि तदंगे प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य व्यञ्जकस्याज्ञानाद्देवदत्तवत् स्वतन्त्रप्रत्यक्षविषयत्वाभावाद्वा देवदत्तं विहाय दण्डस्याप्रत्यक्षत्वात्, किञ्च

- सचुषलं यदि सचुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यात् तदा दृष्टेऽपि
- ५७० तत्सत्त्वाद्दृष्टोमनेदानीञ्चाचुष इति व्यवहारापत्तेश्चाचुषल-
मयपरोक्षत्ववत् ज्ञानानिबन्धनमेवार्थगतं स्वीकार्यं स्यात्,
किञ्च वज्रिमनुमिनेामीतिवत्पर्वतमनुमिनेामीत्यव्यवहारा-
दनुमेयत्वमप्यनुमिति विषयत्वादन्यस्यात्, तस्माज्ज्ञानगत-
मेवापरोक्ष्यम्, “वत्साचा”दिति श्रुतिस्तु स्वप्रकाशतादि-
- ५७५ परत्वेनाप्युपपन्ना, साचादिति घटादाविव ज्ञानान्तराधीन-
साचात्वस्य निषेधमन्भवात्, किञ्च यदि सत्तानुभव इवा
परोक्षत्वानुभवोपि तदधिष्ठानात्म(क)गोचरस्यात्, तदा सत्त्व-
वदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात्, अतः कश्चिन्नति
कदाचिदपरोक्ष इच्छिन्नति कदाचिन्नेति न स्यात्, यदप्युक्तम-
- ५८० परोक्षार्थविषयत्वं वृत्तेरपरोक्षत्वमिति, तथा परोक्षत्वमित्य-
स्यापरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः, तथाच प्रत्यक्षव्यवहारस्य
इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति स्ववचनविरोधः, न च नेदं
शौकिकव्यवहारनिबन्धनम्, किन्तु परीक्षकव्यवहारनिबन्ध-
नमिति वाच्यम्, एतस्य नैद्यायिकाद्यपरोक्षव्यवहारनिबन्धन-
- ५८५ त्वाभावात्, न च तत्समयपरीक्षकव्यवहारनिबन्धनम्, त्वदभि-
मतपारिभाषिकप्रत्यक्षत्वसाधनेपि उभयसम्प्रतिपक्षापरोक्ष्य-
निष्ठस्य असदभिमतस्यापरोक्षव्यवहारनिबन्धनस्य शाब्दज्ञाने
असाधनेनार्थान्तरत्वात्, न च सर्वत्रापीदमेव व्यवहारनिबन्ध-
नम् तु त्वदभिमतमिदन्वशाब्दज्ञानेऽप्यस्तीति साध्यत इति
- ५९० वाच्यम्, श्लोक्तिविरोधादेर्दृष्टितत्वात्, किञ्च किमचापरो-
क्षार्थविषयत्वं साध्यते, उतापरोक्षतादात्म्येनाध्यस्तार्थविषय-

लम्, चाद्येपि ब्रह्मणी परोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वं साध्यते, अता-
 सिद्धे, नाद्यः, सिद्धसाधनात्, न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य
 ब्रह्मविषयत्वे कश्चिद्विप्रतिपद्यते, नन्वस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्र
 ५६५ ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वादपरोक्षत्व साधने पर्यवस्यतीति चेन्न,
 स्वप्रकाशत्वादिन्यप्रति तस्यापि सिद्धत्वात्, अन्यप्रति साध-
 नेपि सिद्धसाधनमेव, नैयायिकादिभिरपीश्वरस्यापरोक्ष-
 त्वाङ्गीकारात्. ननु तैस्त्वकीयापरोक्षज्ञानविषयत्वेनाप-
 रोक्षत्वाङ्गीकारेपि स्वरूपत आपरोक्षत्वाङ्गीकृतमिति चेत्,
 ६०० तत्किञ्चिदादावापरोक्षत्वाद्ग्रन्थैरङ्गीकृतम्, अतस्माद्यविक-
 लोद्दृष्टान्तः, अटाद्यधिष्ठानचैतन्याग्रमादाय साध्योपपादने
 चैतन्ये अपरोक्षत्वसिद्धनिश्चिन्त्यां सिद्धसाधनसाध्यवैकल्ये. न
 द्वितीयः, साधात्, किञ्चानावृतसाधि चैतन्यमिच्छत्वं अस्त-
 परोक्षम्, तदा कश्चिद् इति प्रश्नस्थले चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वेपि
 ६०५ तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति लयाभिधा-
 नात्, तत्र चन्द्रस्थानावृतसाध्यभेदाभावेनापरोक्षभावात्त-
 दिषयकज्ञानस्यापरोक्ष्यमनुभूयमानमज्येत, अनन्यासदशा-
 चाञ्चलज्ञानस्य उत्तरकाखे संग्रहदर्शनेन लयाऽनवधारणस्वा-
 ङ्गीकारात्, तस्मादावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वस्यसादिति .
 इति श्रीवाधूलकुलतिसक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादलक्ष्मशाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 ग्रन्थदूषणीयाख्यायाश्चष्टमाहताख्यायां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गस्तप्तमस्त्वन्धः ॥

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	Rs.	8	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ 6/ each	...	1	14
Prākṛita-Pāṅgalan, Fasc. 1-7 @ 6/ each	...	2	10
Prāhirañj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ 6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-5 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 6/ each	...	7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	0	12
Prabandhacintāmaṅgi (English) Fasc. 1-3 @ 12/ each	...	2	4
*Śama Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ 6/ each Fasc.	...	12	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ 6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 12/ each	...	2	4
Śraddha Kriyā Kaṁudī, Fasc. 1-5	...	1	14
Sūcṛita Saṁhitā, (Text) Fasc. 1 @ 12/	...	0	12
*Taittirya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ 6/ each	...	12	0
Tāndya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ 6/ each	...	7	2
Tantra Yartika (English) Fasc. 1-2 @ 12/	...	1	8
Tattva Cintāmaṅgi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ 6/ each	...	14	4
Tattvarthadigama Sūtram, Fasc. 1-2	...	0	12
Trikāṇḍa-Māṇḍanān, (Text) Fasc. 1-3 @ 6/	...	1	2
Upaniṣad-bhava-prapāñca-kāṣhī (Text) Fasc. 1-6 @ 6/ each	...	2	4
Uvāśagadaśā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 12/	...	4	8
Vallabha Cārita, Fasc. 1	...	0	6
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ 6/ each	...	5	4
Varāha Kriyā Kaṁudī, Fasc. 1-6 @ 6/	...	2	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ 6/ each	...	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-5	...	1	14
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ 6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ 6/ each	...	2	10
Vṛhamāradīya Purāṇa, (Text) Fasc. 2-5 @ 6/	...	1	14
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi Sā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Eber-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	13	0
Rtogs brjed āpag Akhri Sā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	6

Arabic and Persian Series.

*Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ 6/ each	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ 12/	...	2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/2/ each	...	29	12
Akbar-nūmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ 1/ each	...	9	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Spranger	...	0	6
Bādsḥān-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ 6/ each	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ 12/ each	...	3	6
Futūḥ-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ 6/ each	...	3	6
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ 6/ each	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawī, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-5 @ 12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1-3 @ 6/ each	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ 12/ each	...	38	4
Maqbir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 6/ each	...	18	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ 6/ each	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Musakhahat-i-Tawarikh, (Text) Fasc. 1-15 @ 1/6 each	15	6	10
Musakhahat-i-Tawarikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5 and 2 indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/4 each	12	0	0
Muntakhabat-i-Lubbab, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/4 each	7	2	4
Muntakhabat-i-Lubbab, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/8 each	3	0	0
Muntakhabat-i-Lubbab, (Text) Fasc. 1	0	0	0
Rice's Khazindarah-i-Iktisadi, (Text) Fasc. 1-2 @ 1/4 each	1	0	0
Rice's Khazindarah-i-Iktisadi, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/6 each	1	14	0
Rice's Ditto (English) Fasc. 1-5	3	12	0
Tabaqat-i-Nasiri, (Text) Fasc. 1-6 @ 1/6 each	1	14	0
Ditto (English) Fasc. 1-6 @ 1/12 each	10	0	0
Ditto Index	1	0	0
Taqdib-i-Firak Shahi of Ziyar-i-Jin Bani (Text) Fasc. 1-7 @ 1/6 each	2	10	0
Taqdib-i-Firak Shahi of Ziyar-i-Shah-i-Sulayman, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/6 each	2	4	0
Tarikh-i-Afghanistan, Fasc. 1-2 @ 1/8 each	2	0	0
Wasil-i-Ramin, (Text) Fasc. 1-5 @ 1/6 each	1	14	0
Zabih-nush, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/6 each	6	0	0
Zabih-nush, (Eng.) Fasc. 1	0	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vols. XIX and XX @ 10 each ... 20 0
2. PUBLICATIONS of the Asiatic Society from 1835 to 1876 (incl.) @ 1/5 per No. and from 1877 to date @ 1/8 per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1842 (2), 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (7), 1850 (6), 1851 (6), 1852 (8), 1853 (8), 1854 (7), 1855 (7), 1856 (8), 1857 (7), 1858 (8), 1859 (8), 1860 (8), 1861 (7), 1862 (7), 1863 (7), 1864 (7), 1865 (7), 1866 (7), 1867 (7), 1868 (7), 1869 (7), 1870 (7), 1871 (7), 1872 (7), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (5), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (6), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (9), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 3/4 per No. to Non-Members
4. Centenary Review of the Researches of the Society, from 1784-1883 ... 0 0
 A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkestan, by E. B. Shaw (Extra No. J.A.S.B., 1875) ... 4 0
 The bald's Ovipositor of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1861) ... 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Persia, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 0 0
5. Atlas of Mashharrah ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 0
8. Inshah, a Commentary on the Hidaijan, Vols. III and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawahar-i-Jin id-rishti, 158 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khazinat-i-Tin ... 4 0
11. Muntakhabat, Vols. III and IV, @ 2/ each ... 20 0
12. Moore and Howland's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Vols. I-III, with 3 coloured Plates, 4to. @ 7/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Ishah ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Osma de Kéros ... 4 0
15. Ditto Grammar ... 3 0
16. Kamil-i-Jubbah, Parts I and II @ 1/5/ ... 3 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir, by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

NOTICES of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
 Notices of Hindustani Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

X.B. - All Orders, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

Books are supplied by V.P.P. 14-9-04.

PROPERTY OF
PRINCEIGN UNIVERSITY
LIBRARY

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1042.

शतद्वयणी ।

ŚATA DVAYANĪ.

CRĪMAN-NIGAMĀNTA-MĀHĀ-DEŚĪKA
WITH THE
COMMENTARY ENTITLED 'ĀNDAMĀNTA.

BY
CRĪMAN-MĀHĀ-CĀRYA.

EDITED BY
THE HONORABLE P. ANANDĀCHĀRIE VĪJĀYĪNĪDĪ, VĪCĀRĀDĀ,
RAI BĀHĀDŪR, C.I.E.S. &C.
VOL. I, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

232
233
234
235

(Indic
233
111)

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Ra.	1	8
Advaitachintā Kaustubhe, Fasc. 1	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitarīya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Aravāidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Āvadhāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-3	1	2
Bhaddāvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Bhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each *	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	8	0
Ātmapāṭha Brāhmana, Fasc. 1-7	2	10
Cātsaahasrika Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	19	14
Catadusani, Fasc. 1	0	6
Cātsaahasrika-prajña-parimita Part I Fasc. 1-5 @ /6/	1	14
Āloḅavartika, (English) Fasc. 1-3	2	4
*Oranta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	5	4
Ditto Āṅkhyāna, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	5	10
Āri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I. Fasc. 1-5	1	14
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Mādana Parijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	6	0
Manūtikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṅḁeya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Mīmāṃsā Darṣana. (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	2	10
Nyayabindutikā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakāraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	3	6

EDITOR'S NOTE.

The learned work, of which the first Fasciculus is now published, was composed by the greatest authority in this line, after Çrī Rāmānuja. The Commentary is a labour of love by one who was the author's warmest admirer and the most ardent student. I need hardly mention that, in venturing to submit to the public this first instalment of what may be truly described as a marvel of learning and of reasoning, the editor has the satisfaction that, so far as circumstances permitted, it has passed through the hands of Çrīman Mahāmahopādhyāya Çrī-Rarga Chariar, Echambari Tiruvendruram Çatāvadhānī Çrīnivāsa Chariar, and Tirumanjalampadadur Narasiṃha Chariar.

That their names are a guarantee for accuracy, and that, without their services, the editor should have despaired of ever accomplishing even his minor task goes without saying. The editor's special thanks are due to Çrīman Narasiṃha Chariar who, being near at hand, has been most useful.

हरिः शोम् ।

श्रीमते हयवदनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ।

श्रीमान्भेदटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्षीने सन्निधत्तां सदाहृदि ॥

समाहारस्त्रात्तां प्रतिपदमृषां धाम यजुषां

स्यः प्रत्यूहानां सहरिविततिर्बोधजस्यधेः ।

५ कथादर्पचुभ्यत्कसि कथककोलाहसभवं

हरत्नन्तध्वान्तं हयवदन देवा हसहस्रः ॥

दूद्व्यथमसम्भवत्कुमतिजासकूलंकषाः

मृषामतविषानसज्वसितजीवजीवातवः ।

सरन्धमृतमचरं यतिपुरन्दरसोक्तयः

१० चिरन्तनसरस्वतीचिकुरधन्धसैरन्धिकाः ॥

प्राचीमुपेत्यपदवीं यतिराजदृ (जु)ष्टां

तत्सञ्चिह्नमपि वा (यत्किञ्चिदन्यदपि वा) मतमाश्रयन्तः ।

प्राज्ञा यथोदितमिदं शुक्वत्पठन्तः

प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोयतध्वम् ॥

१५ वादाह्वेषु निर्भक्तुं वेदमार्गविदूषकान् ।

प्रयुज्यतां शरश्रेणी निशिताग्रतदूषणी ॥

तच्च तावच्छास्त्रारम्भे, विचारविषयत्वेन सूत्रकथद-
सूत्रयत् । परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरत्र निरस्यते ॥ निर्विशेष

ब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचिन्मुख्य(वृत्त)त्वमस्ति न वा,

२० नचेदसाधुत्वापत्तिः, साधुत्वस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छताम-

साधुत्वमिष्टमिति चेत्, हन्त तर्हि सर्वशब्दासाधुत्वम्,

साध्वसाधुविवेकाभावे च कृतं साङ्गोपाङ्गेर्वदैः, मुख्यार्थ-

शून्यस्य तन्मूलवृत्त्यन्तरे लिङ्गत्वेचासम्भवति कथं क्वचिद्-

बोधकत्वमपि, न च साङ्केतिकोऽयमपभ्रंशो वा, येन

२५ वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात्, यस्यायमपभ्रंशशङ्कोर

सोऽपि तथा वृत्तिविकल्पेन निर्धूयेत, ननु ब्रह्मशब्दस्यायं

महिमा, यन्मुख्यार्थविरहेऽपि नित्यं लक्षणया ब्रह्म बोधय-

तीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौत्रदर्शनम्, मुख्यार्थसंबन्धिन्यमुख्ये

वृत्तिं हि लक्षणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भवानेव भाषेत,

३० किञ्चैवमुख्यार्थशून्यास्सर्वे शब्दास्तं तमर्थं लक्षयन्तीति स्त्रीक्रि-

येत महामीमांसकेन, कीर्तित्वदुक्तन्यायवित्कुचापि शक्ति-

कृत्निगौरवमृष्येत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्म लक्ष्यमिति वदता

तदपि मुख्यान्तरेण संवृत्तिसुखे निश्चिन्तम्, अवाच्यवादाच्च
वाच्यवादेन निरसिष्यन्ते; अस्ति चेत्किमन्यस्मिन् विचारविषये

३५ वा, नाद्यः, निर्निमित्तत्वे पुनरसाधुत्वापातात्, यद्दृष्ट्या-
शब्दोऽपि हि स्वरूपनिमित्तकश्लास्रश्लेषैश्चिहितः, न चार्थं
सः मानाभावात्, निरुक्तिविरोधाच्च, सनिमित्तत्वे च यः
प्रकृत्यादिष्वस्य प्रयोगः स ब्रह्मगुणलेशयोगादौपचारिक
इत्यभाषि, अनुवृत्तस्य आकृतिरूपस्य निमित्तत्वादिहेः,

४० वृहत्त्वं वृहत्त्वमात्रस्य वृहत्त्वादिशब्दवदतिप्रसङ्गित्वात्, अनेक-
शक्तिकल्पने गौरवात्, लोकोत्तरवृहत्त्वादि मात्रस्य तु भगव-
च्छब्दनया (न्याया) दुपचार दारत्वात्, अन्यथा गौणवृत्ति-
संभवेत्, यत्समाचादपरोचं (तद्) ब्रह्मेति विशेषणस्यान्यथा-
सुख्यतां व्यनक्ति, “तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महासुने”

४५ इति च स्मर्यते, “हे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यादिकमपि
“चौषितेजांसि न स्पृशेत्” इत्यादिवन्मुख्यासुख्यसमुच्चयाभि-
प्रायम्; न द्वितीयः, शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात्, न हि
निर्विशेषतयाभिमतं शुद्धे “वृहति वृहयती”ति श्रुत्युक्तं
निमित्तमस्ति, अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्त्तमूलातया च तस्या-

५० दिति चेन्न; तच्च तदुभयानभ्युपगमात्, अन्यथा मुक्तावपि
तद्योगात् मुक्तेरेव मुक्तेः, उपलक्ष्यणार्थं निर्वचनमिति चेन्न;
विशेषणार्थत्वे बाधका(धा)भावात्, “तस्मादुच्यते परं ब्रह्मे”ति
प्रवृत्तिनिमित्ततथैववृहत्त्वादिश्रुतेः, “वृहत्त्वाद्दृष्टवत्त्वाच्च तद्-
ब्रह्मेत्यभिधीयत” इति स्पष्टेय, “गोलाभिसम्बन्धाद्गौ”रिति-

- ५५ वत्; अस्तु व्यावहारिकतद्देशिष्यम्; कथन्तर्हि शङ्केष्टतिः; तदपि तद्द्वाराव(गाह्यत)गम्यत इति चेत्; तर्हित्तन्मुख्यम्, उपहित्तन्मुख्यमिति पक्षस्तु श्रुतिसिद्धस्वाभाविकसार्धव्याद्युपहित (पेत) त्वविवक्षायां सन्नतविरोधादपास्तः, स्वाभि-
मताज्ञानादिदोषोपहितत्वनाचमलैङ्गमश्रौतमस्मार्तमधोच-
६० छेति स्थापयिष्यते, तच्च च शङ्के परे ब्रह्मणि निर्दोषभयगुण-
विशिष्टविषयभगवच्छब्दमुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, “परम्-
ब्रह्मपरन्धामपवित्रं परमं भवानि” ति स्तुत्यनुपपत्तिः,
पवित्रं परममित्यादिसमभिव्याहारवैयर्थ्यं (घञ्) च ।
निर्विशेषसत्त्वणायान्तु स्तुतिर्न कथञ्चिदपि सम्भवति;
६५ गुणवच्छिन्न गुणाभिधानरूपलात्तस्या इति, पूर्वापरादि-
विसंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः, अपिचाविद्यानि-
वृत्त्यर्थमिहज्ञानस्यमुपहितत्विहपाधिकं वा; आद्ये तत्त्वा-
वेदकतटस्थ स्वरूपसत्त्वणादिभिरपि तदुपहृषादविशिष्टब्रह्म-
णिवृत्त्यप्रसिद्ध्यास्तदिष्टसिद्धिस्स्थात्, साक्षात्तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष-
७० सिद्धिः, तस्य मिथ्यात्वेनैव युष्माभिरङ्गीकारात्; द्वितीये
त्वतद्गुण्येन तदु(क्तवृत्त्य)त्वयोग एव, तस्त्वस्मित्तन्विज्ञास्यते
लक्ष्यते शोध्यते चेति चेत्, तत एव निर्विशेषसत्त्वकब्रह्मशब्दाद्
ज्ञातत्वलक्षितत्वशोधितत्वसिद्ध्याजिज्ञासाद्यनपेक्षास्यात्; न
च जिज्ञासादौविधिः, अदृष्टार्थत्वाभावात्; येन पिष्टपेषणं
७५ सहेम, निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं
सार्थमिति चेत्; किम्मुष्यामन्यां वा, पूर्व्वचप्रस्तुतव्याघातः,

- स्यस्योपहितमुख्यवृत्तिविषयबोधनोपचीणत्वात्, अनुपहितेहि लक्षणाभेदवदधि, अभिधानाङ्गीकारे वा किं सार्व-
 द्यादिविशिष्टपरब्रह्माभिधानप्रदेषेण; उत्तरत्र “अधीही”-
८०. त्यादि वैषम्यम्; ब्रह्मग्रन्थस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ-
 लक्षणोपदेशस्य असङ्गतेः, लक्ष्यार्थमधीहीति तु निवृत्यानम्,
 कारणाभावात्, मुख्यार्थबाधादिनिश्चयपूर्वकत्वादमुख्य-
 (लक्ष्यार्थ)वृत्तिविज्ञप्तेः, तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्रागसिद्धेः,
 तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्वा वा;
८५. मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थविशेषस्य न विदितः अस्मि-
 न्नवसरे प्रश्नाद्यस्तु, माभूत्, किं प्रत्यक्षेण बाधः, किंवानुमा-
 नेन, अथ तर्केण, अथवा तादृशेनागमेन; नाद्यः, अतीन्द्रिये
 प्रत्यक्षबाधायोगात्, न द्वितीय तृतीयौ; अनुमानस्य तर्क-
 मात्रस्य च नित्यागमैःसर्धितुमशक्तेः; न चतुर्थः; न वृंहति न
९०. वृंहयतीति च वाक्यान्तराभावात्, निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धि-
 रिति चेत्; तथापि निर्मूलः प्रश्नः, तैरेवबुभुक्षित बोधात्;
 न च तैरपि (ततोऽपि) तत्सिद्धिन्याय्या, अविरुद्धविषयसिद्ध्या
 तेषामप्यान्यपर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्; आपातविदितार्थश्रुति-
 विप्रतिपत्त्यासन्दिहानः क्रीदृग्भूतं ब्रह्मग्रन्थविवक्षितमिति
९५. पृच्छतीति चेत्, नैवम्; तदस्यस्वरूपस्वरूपाभ्यामपि
 कारणत्ववैलक्षण्यविषयाभ्यां सन्देहस्यैवस्थापनप्रसङ्गात्; न च
 निर्विशेषं सविशेषं वेति विद्वद्गतोऽगत्कारणत्वोक्त्याभिर्विशेष-
 लनिश्चयसिद्धयेत्, अपि तु सर्वकारणत्वाच्चिन्तं सर्वशसर्व-

- विदादिशब्दकण्ठोक्तञ्च सर्वज्ञत्वादिकं बृहत्त्वमेव निर्धार्यते ;
- १०० नन्वविदितमुख्यलक्ष(ल्लाक्षणि)कविभागः शिष्योमुमुचुभि-
 र्जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सामान्यत उपश्रुत्य तल्लक्षणं पृच्छति,
 आचार्यस्तु ब्रह्मविद्ब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुप-
 दिश(त्)ति, तदपि न, मुमुचुभिर्जिज्ञास्यं निर्विशेषमि-
 त्यस्यैव निर्मूलत्वात् ; प्रत्युत “तमेवं विद्वा” नित्यादिभि-
- १०५ विभ्रतिगुणविषयव्यापार विशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवान्त-
 तत्वप्राप्त्युपायत्वश्रवणादबाधाञ्च ; अतो यथाश्रुत एव
 ब्रह्मशब्दार्थः ; निर्वक्ति च यास्कः “ब्रह्म परिदृढं सर्वत”
 इति. इदं सर्वमभिप्रेत्याभास्यत “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो
 निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः
 ११० पुरुषोत्तमोऽभिधीयत” इति, अभिधीयते—मुख्ययावृत्त्या
 बोध्यते, अनेवन्नामकमनेवंविधञ्च किमपि ब्रह्मेति वदतां
 सर्वेषामप्य(मेवा)चनिरासो भाव्यः, विशेषणद्वयेन च
 ब्रह्मपुरुषोत्तमशब्दयोर्निरुक्तिरपि व्यज्यते ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
 श्रीमद्देहूटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां
 ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्ति वादः प्रथमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।
 शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य दुष्यतः ।

विशुद्धस्यापि जिज्ञासा परेष्टा प्रतिषिध्यते ॥

- यदाहुः । ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यम् अनुदितानस्तमि-
 तस्वरूपैकप्रकाशमशेषविशेषशून्यमनाद्यविद्यान्धकारितन्त्रित्यश-
 ५ द्भवेति, तत्र विचित्रो व्याघातः, यद्विनवित्तिकर्म कथन्तत्र
 जिज्ञासा; सामान्यतोविदितेविशेषतश्च वेदित्ये तत्प्रवृत्तेः;
 अन्यथाहेतुप्रयोजनविरहे तद्योगात्; न च ब्रह्मणि
 तथाविधवेदनद्वयविषयत्वं परैरिष्यते, जिज्ञासापूर्वकं परी-
 क्षणमत्रप्रकम्यते, तच्च तत्र प्रमाणोपक्षेपेण, प्रमाणञ्च निर्वि-
 १० षयञ्च निरूप्यम्, सविषयत्वे तु तद्विषयत्वात् दृश्यत्वमिथ्यात्व-
 जडत्वादिस्रोक्तानिष्टापत्तिः; स्वरूपप्रकाश एव हेतुः फलञ्च
 जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण्य-
 नियमदृष्टेः, स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारताभावात्; अनादेः
 प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसङ्गेः; सापेक्षत्वे
 १५ यथादर्शनं सविषयवेदनापेक्षणात्, प्राक्सिद्धस्य तु च्छल-
 कार्यत्वथोरन्यतरप्रसङ्गात्, प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगात्,
 फलत्वे चानादित्वभङ्गात्, उपहितरूपेण वेदनद्वयविषय-
 त्वाज्जिज्ञासा स्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमे-
 ऽपि फलस्य तथात्वे भ्रान्तिलापातात्, भ्रान्तौसासम्पाद्यत्वाच्च

- २० तदर्थं(र्थः) प्रेक्षावतां प्रारम्भः, भ्रान्तिमेव प्रमितिष्वन्यमानैस्सा संपाद्येति चेन्न; परीक्षकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रान्तिप्रमात्वव्यवसायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात्, स्वरूपपथतिरिक्तं कृत्स्नमिथ्येति प्रयोजकश्लेषविरोधाच्च, नित्यभूतेऽपि समाधिवत् स्वमात्र साक्षित्वं वैशद्यमात्रं वा साध्यमिति चेन्न; तयोरपि
- २५ तत्स्वरूपत्वे सिद्धत्वात्; धर्मत्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पबोधात्; अतिरिक्ताकारप्रकाश एव (च वै) चेद्वैशद्यन्तस्त्रिभङ्गाकारे स एव विकल्पः, नित्यस्वसाक्षिणि निरंग्रेनिर्विशेषे च क इदानीं प्रकाश आकारः, कथञ्च जिज्ञासा; इदं किमिति वा कथमिति वा सास्यात्, सर्वत्र यथायथं विदिताविदि-
- ३० ताकारभेदो दुस्त्यजः, कृतस्वावगत्यभवगत्योर्नैक्यस्यनिर्हेतुकत्वाभ्यान्तदयोगात्; किं कथमित्यत्र का गतिरिति चेत्, न, तत्रापि सामान्यतः प्रतीतसमुदायान्तर्गतविशेषनिर्धारणार्थत्वात्किमादेः, एतेषु किङ्कथमित्येव हि तत्राकाङ्क्षा; यः पुनर्ज्ञाताज्ञातांशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेव
- ३५ खण्डयेत्, स ब्रह्मजिज्ञासामपि जिघांसती(खण्डयेदि)ति कः प्रकृतोपयोगः, दृष्टा च सा यथालोकमिहापि; अन्यथा-ऽनारभेण शास्त्रोच्छिन्नेः, अस्त्रिहापि सामान्यतः स्वरूपज्ञप्तिः अध्यासविरोधिरूपेण विशेषतश्च जिज्ञासा, नैवं; निर्विशेषे सामान्यासिद्धेः, निस्सामान्ये च विशेषायोगात्, कल्पनया
- ४० तदुपपत्तिरिति चेन्न; सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपोच्छिन्नेः, विशेषासंभवाच्च, नञ्चकिञ्चिद्धृतोविशेषतः कश्चित्

- स्यात्, न खलु खरशृङ्गे कुण्डलादिः, न च “अस्ति ब्रह्मेति
 चेद्देद, सन्तमेनन्ततोविदु”रिति आवयन्ती श्रुतिः ब्रह्मण-
 स्सामान्यधीवाधंसहेतुः अतएवा(वकल्पिता)स्त्वित्त्वरूपसामा-
 ४५ न्याकारभ्रमादिगेष बुभुत्सेति प्रत्युक्तम्, अपसिद्धान्ताच्च;
 विशेषस्य तु कल्पितत्वे तज्जिज्ञासावैफल्यं, न हि ब्रह्मण्यसद-
 पूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थं वा शारीर-
 कमित्यवेदबाह्यः कश्चिदपि ज्ञमते, कल्पिताकारमिथ्यात्व-
 बोधनार्थमिति तु स्यात्, न तर्हि ब्रह्मजिज्ञास्यम्, अपि
 ५० त्वयमाकारस्त्वयोमिथ्यावेति, ततः किमिति चेत्, श्रुति-
 सूत्र खरसार्थभङ्ग(त्याग) स्तावत्, ब्रह्मात्मैक्यं शास्त्रवेद्यमिति
 स्वमतव्याहृतिश्च, कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्भूरीरिति
 चेत्, न, माध्यमिकमतेऽपि तद्भावेन तद्विद्वैक्यत्वाभे तद्वि-
 वादविलयापातात्; यच्च मन्यसे, कल्पिताकार मिथ्यात्व-
 ५५ बुद्ध्यापि ब्रह्मणस्तत्कून्यत्वमवसेद्यमिति तज्जिज्ञासाद्युपपत्ति-
 रिति, तदपि यदि सामान्यबुद्धिकोडीकृतन्तदा न
 जिज्ञास्यम्; बहिष्ठस्य तु सत्यत्वे सद्वितीयता, मिथ्यात्वे
 प्रतियोगिसाहित्यसत्यता, साहित्यराहित्ययोस्तद्वज सङ्घर्षात्,
 परस्परविरोधे (च) प्रकारान्तरस्थित्ययोगात्; यदि राहि-
 ६० त्यमपि कल्पितं, कथन्तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः;
 यत्किञ्चिन्निवृत्तिमाचन्तु प्रागपि सुखमिति कृतं (किं)
 तदर्थविचारव्यसनेन, अतस्त्वौकुर्वासतस्त्वयाकार(इत्य)वैशिष्ट्यं
 परिहर वा तज्जिज्ञासामिति. किञ्च यद्यशुद्धं ब्रह्मजिज्ञासो-

- वैदित्यन्तर्हि दुस्त्यजनेष्कत्वम्, तथा प्रकाशस्य संसारभेषज-
- ६५ त्वानभुपगमात्, अन्यथा प्रागेव मुक्तिविद्धौ किमर्था
जिज्ञासा, कथञ्चाशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वावेदकत्वम्,
कथन्तरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिविलयः ; ननु भ्रमभ्रमेण
दामदर्वीकरभ्रमनिवृत्तिवत्त्वात् ; न स्यात्, तददेव भ्रान्त्य-
न्तरस्थितावात्यन्तिकत्वाविद्धेः ; तद्विज्ञापकतत्त्वज्ञानादेरुक्त-
- ७० क्रमेषात्सम्भवात् ; अहेतुकविनाशादेश्च निरसिष्यमाण-
त्वात् । शुद्धन्तर्हि जिज्ञास्यमपि न ते स्यात् ; अद्यात्स्व-
रूपस्यज्ञानभुपगमात्, शास्त्रावन्त्रन्यायेन स्वरूपस्यर्ग इवेति
मतमिति चेत् ; कथन्तदधीनबोधविषयतामन्तरेण दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकथोस्तदुपलक्ष्यत्वम्, तद्विषयत्वे च कथन्तप्रयुक्त-
- ७५ दोषातिक्रमः, सोऽपि बोधस्त्ववेद्यत(ता)या भ्रान्तिरसत्यस्ये-
त्यदोष इति चेत्, विस्लीनन्तत्त्वावेदकवाक्यैः ; वेद्यमिथ्यात्व-
मन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात्, उपलक्षणपर्वावलम्बननैष्कल्याच्च ;
शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्थाजिज्ञासा,
अन्ततस्तस्मात्सादर्थ्यात्, शुद्धताध्यवसायार्थं सा स्यात् न तु
- ८० शुद्धार्थमिति चेन्न, तदध्यवसायेनापि तत्सिद्धयेन भवितव्यम्,
अन्यथा नैष्कल्यात्, आरोपिताशुद्धिनिरसनात् साफल्य-
मिति चेन्न, आरोपसंभवे नित्यशुद्धयोगात् ; उपरक्तेऽपि
स्फटिकेशुभ्रत्ववत् (तत्) संभव इति चेन्न, भावानभिज्ञानात्,
न हि वयमारोप्य(प)दोषत्वेनाशुद्धिं प्रसञ्जयामः, ब्रह्म-
- ८५ खेव कुट्टिक(र्तृक)ल्पितविविध(विपर्यय)दोषदृष्टेरभुपगमात्,

- किन्तु भ्रमाद्याधारतया, न तथा स्फटिकस्वयं स्वात्म-
निरागमध्यस्थिति, न च तत्कर्तृकोऽन्यकर्तृको वा रक्तताधा-
सस्तच्छ्रुतिमाख्यशुद्धिविरोधी; इह तु खदोषेण ब्रह्मणि
स्वयमेव बंधन्यमाणे कथं भ्रान्त्यादिप्रत्यनीकतामयी शुद्धि-
८० निर्या; भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादि(राग)वत्तत्त्वतो नास्तीति
निस्तार इति चेत्, स्थितन्तर्हि विचारनैष्कल्यम्, असत्येव
भ्रान्तिस्त्वतीव भातीति तद्विषयतन्म फलमिति चेत्, न,
तत्त्वत्त्वभ्रमसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पे(सति) सद्वितीयत्वामवस्थ-
घोरन्यतरापातात्; स्वरूपेण ब्रह्मनभ्रान्त्यति किन्तु जीवे-
८५ श्वररूपाभ्यामिति चेत्; इत्त एका व्याहृतिम् परिहर्तुम-
नेकासुपादत्ते; कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावः; कथं सर्वज्ञोऽपि
भ्रान्त्यतीति विवक्षाप्युत्तिष्ठेत; कथञ्च एक आत्मायुगपत्सर्व-
ज्ञमज्ञज्ञात्मानमनुसन्दधीत; प्रपञ्चयिष्यते चैतत्. उत्तरं च
तु नित्यशुद्धत्वश्रुत्यादिविरोधः, किञ्चोभयावधिमत्तयातद-
१०० नित्यत्वम् उत्तरैकावधिमत्तया पूर्वैकावधिमत्तया वा; नाद्यः,
त्रिवर्गापवर्गयोरैकराश्रयप्रसङ्गात्, वैराग्योपदेशादिवैयर्थ्यात्;
अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिविरोधाच्च; अत एव न द्वितीयः,
बन्धमोक्षयोर्युक्तमताप्रसङ्गात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादि-
नैष्कल्याच्च; द्वितीयस्तु न शुद्धेर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात्; निरव-
१०५ धिकत्वसावधिकत्वयोर्नित्यवैरात्, अतिरेके च स एव
सत्यासत्यविकल्पावतार इति. यद्यप्यसन्मते नित्यशुद्ध
ईश्वरः साध्यशुद्धिः चेन्नस्य जिज्ञास्येते, तथापि न प्रति-

- बन्दी; ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात्, जीवशुद्धेस्साध्याया अपि
स्वरूपान्यत्वात् सत्यत्वाच्च; उदारगुणवागरः परमपुरुषः
११० स्वाराधनात्मकग्रास्त्रार्थसम्प्रीतस्त्रिवर्गमपवर्गञ्च प्रयच्छतीति
हि प्राचीमर्थादा, स यदि स्वयमेव भ्राम्येत् स्वाश्रितचा-
णौपथिकगुणहीनो वा न तर्हि जिज्ञासुः, “स्वरचण्डेष्य-
ग्रन्थे”ति न्यायात्, कल्पितसर्वज्ञादि योगात् तद-
भावेऽपि तीर्थादिवद्वा तस्य भजनम् स्यादिति चेन्न;
११५ कल्पितस्य सर्वज्ञादेर्जिनादिष्वपि सिद्धेस्तदुपपत्तिप्रसङ्गात्;
सर्वेषु न तत्कृत्स्निरिति चेन्न; अविशेषात्; महा-
जनपरिग्रहादिशेष इति चेन्न; सर्वेषां सर्वतस्सूक्ष्म-
मिच्छतां कश्चिदपि प्रामाणिकत्वादिलक्षणमहत्त्वस्यासिद्धेः,
प्राचुर्यस्य विगानादप्रयोजकत्वाच्च. यन्तु तीर्थादिवदिति,
१२० तत्तदासञ्ज्ञेत, यदि तत्सर्वथेव तदुपपत्त्या(तदुपाख्या)प्रसा-
द्योऽन्यः; न हि क्रियातच्छक्त्यपूर्वाश्वेव फलन्तीति नैगमः
पन्थाः; उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेऽपि जिज्ञासा-
नुपपत्तिर्द्रष्टव्या. तदेतदखिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेय-
सुभयलिङ्गं सर्वेश्वरं प्रस्तुत्य तस्यैवारम्भसूत्रे विवक्षितत्वमाह
१२५ “तापत्रयातुरैरमृतलाय स एव जिज्ञासुः” इति ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूत्रतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणाम्
जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

प्रतदूषणाम्

ऐकशाख्यसमर्थनवादस्तृतीयः ।

चय्यन्ताः कर्मभागेन सौष्टादै समधिभिताः ।

मुक्तिं यद्भजनादाद्भक्तमनन्तमुपास्यहे ॥

- स्थितन्तावदध्ययनविधिनाऽध्यापनविधिनावाप्रयुक्तमध्ययनं
साङ्गसग्निरस्क (कृत्स्न) स्वाध्यायविषयमिति . रागतो
५. विधितोवाप्रयुक्तस्तदर्थविचारोपि कृत्स्नगोचरः; तथोक्त-
कोचकाभावात्, ननु विधिप्रयुक्तौ माभूत्सङ्कोचः, रागप्रयुक्तौ
तु स्यात्, यावद्भागम् प्रवृत्त्युपपत्तेः, मैवम् विकल्पासहलात्;
किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोचः किं वाकर्मणि; नाद्यः, पुरुषस्य
चतुर्ध्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसंभवे विरो-
१०. धाभावाच्च . सन्ति ह्युभयभावनास्तथाविधाः . यस्य तु का-
चित्कोरागः तस्यैकदेशविचारे का विचिकित्सेति चेन्न; यस्य
लोकायतोपभुतमतेर्द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ध्व-
नास्त्वा, यस्य चाशक्तिरापदा, तस्य केतिप्रसङ्गात् . अस्मिन् ईश्या-
नधिकारः स्वाहं प्रति प्रवृत्तामीमांसेति चेत् तुल्यं चिका-
१५. यस्यामपि . तिष्ठतु पुरुषार्थरागः, कृत्स्नप्रवचनादिरागादपि
कृत्स्नविचारस्यमस्ति; तेन न ब्रह्ममात्रेविचारसङ्कोचः . कर्म-
मात्रे च विचारं सङ्कोचयन् कवन्वमीमांसकस्य राहुमी-

- मांसकौरपि प्रतिवक्तव्यः, सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिर्भवत्, अप्राप्ते
 खतः पुमर्थे च विषयेप्रवृत्त्यनङ्गलेपि श्रवणादियोगात्, अर्थ-
- २० ज्ञानस्य खतन्मले उपायानुष्ठानशेषलेऽपि तदुपयोगि
 सिद्धार्थबाधयोगाच्चेति . कर्मशेषभूतस्थित्मनश्शास्त्रान्तरा-
 दिचार इति वदतापि शारीरकं शास्त्रैकदेश इति स्त्रीकर्तव्यम्,
 अन्यतस्तदयोगात्, तेनैव दन्तिभुक्तकपित्यन्यायेन निस्सार
 एव वेदान्त इति नास्तिकानां वचनमवधूयते, अस्तु तर्हि
- २५ ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीती
 “स्थितेरविन्द” इत्यादि न्यायावतारादिति चेन्न; कर्म-
 विचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात्; अस्त्विति चेन्न; प्रत्य-
 चविरोधात् . अतिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यभावात् कश्चित्तदु-
 पपत्तिरिति चेन्न; तदभावस्तस्य च्यन्तभागानध्ययनाद्वा
- ३० तत्सङ्कारिविरहाद्वा; नाद्यः, विधेः कृत्स्नविषयत्वस्थाप-
 नात् . न द्वितीयः, साङ्गाध्ययनादेव तथापि तस्मिन्ने .
 न हि साङ्गाध्ययनविधेस्तत्रैव सर्पमारः, अन्यत्रापि तत्रस-
 ङ्गात्, तथात्वे वाक्यशास्त्रारम्भः . तस्मिन्द्वावयनादिदुर्वासना-
 (वशा)दाढ्यादपथे प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न; तथापि
- ३५ विविदिषा साधनाधिकारे कर्मणां सत्यत्वस्वीकारात् .
 तथापि तद्विचारशारीरकशेष इति चेत्सिद्धं शास्त्रैक्यम्,
 कर्मस्वरूपाद्विचारमन्तरेण विविदिषार्थविनियोगायोगात्;
 वेदान्तार्थविचारपक्षेऽपि किं पुनः . भवान्तरीयसुक्तविशेष-
 यदित्तकषायस्य कश्चिदप्यनेन विविदिषोत्पत्तौ किं तदर्थ

- ४० (द्वेत्) कर्मविचारेणेति चेन्न, तथैव कस्यचिदत्यन्तमदित-
कषायस्य जातिस्मरणादिवत् (रादेः) सिद्धज्ञानतया शारी-
रकेऽप्यनारम्भात्. तदर्हस्य तदारम्भ इति चेत् एवमुभया-
र्हस्य उभयारम्भ इति तुल्यम्, न ज्ञानधिकारिणं विधि-
रधिकुरुते; रागोऽपि तथा, न ज्ञानशक्तीभ्यश्च वेदोऽपि
- ४१ विदधातीति न्यायात्; यदा च धावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञान-
मपवर्गोपाय इति सेत्स्यति, तदा तदुपचयार्थं तदर्धविविदि-
षानुष्ठेयार्थं वा सत्कर्मणाञ्जित्यानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवस्थाभावी,
न च जन्मान्तरकर्मबलाद्यावज्जीवं विविदिषाद्यादिति नि-
श्चेतं शक्यम्, प्राप्तनैरद्यतनैर्वा प्रबलैर्विरोधिकर्मभिः तन्प्रति-
- ५० बन्धशक्त्यापि नित्यं सत्कर्मणां सङ्गच्छन्नात्, अन्यथा प्राप्तने-
रेव कर्मनिर्वृष्टिस्स्यादिति कारीर्यादिकन्धानुष्ठेयत. न च
नित्यनैमित्तिकविधिर्विविदिषोत्पत्त्यानिवर्तते, वर्षाश्रमादि-
निबन्धनत्वात्तस्य, वर्षाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तन्निवृत्ति-
रिति चेत्, केयमभिमाननिवृत्तिः, किन्तुङ्गमस्य निवृत्तिः
- ५१ एत स्त्रसमवेतलभ्रमस्य निवृत्तिः, किं वा देशात्मतादात्म्य-
भ्रमस्य निवृत्तिः, अथवा वर्षाश्रमाद्याश्रय पिण्डबन्ध-
भ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैव निवृत्तिः, नाद्यः,
असिद्धेः, न द्वितीयः, कर्ममीमांसकानामपि पारलौकि-
कात्मविदां वर्षादेशस्त्रसमवेतल भ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्य-
- ५२ भावप्रसङ्गात्, नहि देशात्मभ्रमवन्तन्प्रतिधर्मोपदेशः. न
द्वितीयः, भ्रमनिवृत्तिर्हि देशातिरिक्तात्मविसम्भौषधिकतया

- पारलौकिककर्मानुष्ठानयोग्यतामेवावहेदिति कथन्तथा सां
 निवर्तते . न चतुर्थः, तत्सम्बन्धस्य सत्यत्वेन भ्रमत्वासिद्धेः . न
 पञ्चमः, ब्रह्मविचारस्थाप्यनारम्भप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिविरोधाच्च,
 ६५ वास्तवनिवृत्तिमात्रविवक्षायां विरोध इति चेन्न, तस्य
 कर्माधिकारदशायां भवता स्त्रीकारात्, किञ्च यावता
 कर्माधिकारो निवर्तत इति मनुष्ये तावता वेदान्तश्रवणाद्यधि-
 कारोऽपि निवर्तत इति ब्रह्ममीमांसेव न स्यात्, न चाय-
 मिष्टप्रसङ्गः, तत्तज्ज्ञानोदयात्पूर्वन्तदनभ्युपगमात् . ननु कर्म
 ७० मीमांसायां वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वाच्च तथा सहासैक-
 शास्त्र्यमिति चेन्न, अनुपयोगासिद्धेः, कोऽभावुपयोग इति
 चेत् न्यायोपजीवनन्तावत्, तथाहि, बाह्यान्तरनिभि-
 ताप्रामाण्यनिराकरणेन प्रमाणलक्षणन्तावत्कृतस्त्रीपयुक्तम्,
 मेदलक्षणोपजीवी च गुणोपसंहार पादः, तार्तीयस्य
 ७५ श्रुतिलिङ्गादयस्सर्वत्रिकाः, प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां
 विद्याप्रयुक्तत्वाश्रमप्रयुक्तत्वादिविमर्शं निविशते, गतिचिन्ता-
 याच्च पाञ्चमिकः क्रमः, कर्ता विद्याधिकारचिन्तने विग्रे-
 यते, अतिदेशादयश्च “तदेवरूपं यदसुखरूपम्” इत्या-
 दिषु, अतः कर्ममीमांसानिरूपितस्वरूपैस्तत्तद्व्याच्येरेव हि
 ८० वेदान्तार्थो विचार्यते, अपूर्वास्त्वत्र कतिपयेत्याद्याः, विद्या-
 ज्ञभूतयज्ञादिस्वरूपग्रिचणश्च ; अन्यथा “यज्ञेने”त्यादिवाक्या-
 र्थानवबोधप्रसङ्गात्, न ह्यविदितपदार्थविशेषो वाक्यार्थाव-
 सायी स्यात्, यज्ञादिकल्पनश्च तत्र तत्र क्रियते, तदपि यज्ञा-

- दिस्वरूपनिरूपण सापेक्षम् . यच्चातिग्रहितपुरुषार्थप्रतीत्या
 ८५ तदर्थी वेदान्तभाग एव प्रवर्ततामिति, तत्रेयमतीतिः
 किमापातसम्भवा, उत निर्णयात्मिका, न प्रथमः, “अपाम
 सोमममृता अभूम, अचक्षुं हवै चातुर्मासयाजिनस्तुङ्गत-
 भवती”ति कर्मभागेऽप्यचक्षुफलापातोपलभ्यात्, ब्रह्मभागेऽपि
 “न प्रेत्य संज्ञास्ती”त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलभ्यात्; ननु
 ९० पूर्वापरवाक्यानुगुणान्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अथ तु
 वाक्यस्य तस्मादेव परमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्य-
 मस्तीति चेत्, किन्तेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमम-
 त्यनुपकारकत्वात् . न द्वितीयः, मौमांसयाविनातदसिद्धेः;
 तत्रविदुपदेशात् तस्मिद्धिस्तुभवतीति चेत्, तर्हि ब्रह्म-
 ९५ मौमांसया अप्यनारम्भस्यात्, तदुपदेशत एव ब्रह्मस्वरूप-
 सिद्धेः, तत एव भ्रमनिवृत्तेश्च; अत एकस्यैव पुरुषस्य
 वेदोदितसर्वपुरुषार्थो(गि)ग्यतामाश्रित्य एकव्याख्येय व्या-
 ख्यानान्मना विंग्रतिलक्षणमेकंशास्त्रमिति . एतेनार्थप्रयो-
 जनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेद इति निरस्तम्, सामान्यतो
 १०० वेदार्थपुरुषार्थतदर्थित्वरूपेण तेषाम्भेदासिद्धेः, अत्रान्तरार्थ-
 भेदादेश्चाख्येयस्यविरोधात्, अन्यथा षड्वाध्यायादिभेदेऽपि
 भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात्, न चैवं वेदार्थानुबन्धित्वाविशेषा-
 दिद्याख्यानभेदविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपकारभेदेन
 तद्भेद व्यवस्थापनात्, अतएव हीतिहासपुराणधोरदूर-
 १०५ विप्रकर्षादेकविद्याख्यानत्वनियमः; न च धर्मशास्त्रस्यैवात्र

- महर्षिभिः पृथक्परिसंख्यानम्, तथापि भिन्नकर्तृकयोः
 कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न, एकेनापि कर्त्ताऽनेककार्यारम्भ-
 दर्शनात्, अनेकैरप्येकरथगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च ;
 निबन्धनेष्वयं विशेष इति चेन्न, तचाप्येकेन विदुषाऽनेक-
 ११० प्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्ति कादम्बरौप्रभृतिषु
 चानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्व सम्प्रतिपत्तेश्च, तत्र कर्तृभेदे
 किम्यमाणमिति चेत्, कर्मब्रह्ममीमांसयोरपि वा किम्,
 उपदेशपारम्पर्यमिति चेत्तुल्यम् ; अस्तु तर्ह्यर्थविरोधात् भेद
 इति चेत्, कोऽसौ विरोधः, द्वैताद्वैतगोचरत्वमिति चेन्न,
 ११५ तयोरेकनिष्ठत्वासिद्धे, न हि कर्मकाण्डनिष्पितफलकर-
 णेतिकर्तव्यतादीनामैक्यम्ब्रह्मैक्यादिविषयेषु वेदान्तेष्वभि-
 धीयते, तत्सत्यत्वमिथ्यात्वप्रतिपादनाद्विरोध इति चेन्न,
 वेदान्तभागस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य
 तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यासिद्धेः, सत्यत्वाभावेऽपि हि लदु-
 १२० ऋत्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकन्निरूपयितुं श-
 क्यते, अन्यथा वेदान्तविचारस्यापि प्रमाण तर्कादिभेद-
 सापेक्षत्वेन स्वव्याघातप्रसङ्गः. सगुणब्रह्मोपासन तत्फलादि-
 चिन्तनमपि शास्त्रान्तरसाध्यं स्यात् ; यदा लक्षदुक्त न्यायेन
 सकलकर्मसमाराध्यमनन्तगुणविभूतिकम्ब्रह्म वेदान्तवेद्यन्तदा
 १२५ तु न विरोधगन्धोऽपि ; निरीश्वरत्व शेष्वरत्वाभ्यां विरोध
 इति चेन्न, जैमिनिस्त्वेष्वीश्वरप्रतिषेधादर्शनात्, अर्वाचीन
 व्याख्यादृज्जिपितानान्तु अनादरणीयत्वात्, अतएव शेष्वर-

- मीमांसापक्षोऽपि नातीव विच्छिन्नः, परैरनूयते च, देव-
ताकाण्डस्य कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतम्,
१३० "तदुक्तं सङ्घर्ष" इति तत्रत्यसूत्राणि शोदाहरन्ति. तस्य च
काण्डस्थोपसंहारे "अन्नेहरौतर्हर्शनात्" इति देवताका-
ण्डाभ्युदर्थ्य "स विष्णुराह हि" इति सर्वदेवताराधनानान्त-
त्यर्थवसानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिभ्रतिपाद्य"तन्म-
होत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते" इति तस्यैव वेदान्त
१३५ वेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपोपसंहारात्. सामान्यतो विशेषत-
श्चेत्परः प्रसृत इति तत्त्वविदां सम्प्रदायः. अतएव कर्म-
काण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमात्रपरम्, किमलौ-
किकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन, यथाश्रुतकर्मण एव
फलप्रदलक्ष्णिरित्येतावतैवोक्तेन परप्रतिषेधात्, अश्रुत
१४० वेदान्तानाम्प्ररोचनासिद्धेः, सहसा च (गूढा) गुह्यार्था-
नामवचनीयत्वात्. एवं सति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्य
सि(द्धि)द्धेः, द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यबलीयस्त्ववर्णनमपि न देवता-
विग्रहाद्यपारमार्थलिङ्गम्, प्रतीति सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव
प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धेः. यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्वम्प्ररोचम्,
१४५ अथापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोस्त्येव, एवं सर्वत्रा-
विरोधस्त्वैश्वरमीमांसायामनुसन्धातव्यः. तथापि "मध्वा-
दिष्वसम्भवादनधिकारञ्जैमिनिः, धर्मञ्जैमिनिरत एव,
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः, परामर्श-
ञ्जैमिनिरचोदनाच्चापवदतिहि, परञ्जैमिनिर्मुख्यत्वात्,

- १५० ब्राह्मणेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, भावञ्जैमिनिर्विकल्पा-
मननात्," इति सूत्रेषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षत्वेनोपपाद-
नात् विरोधस्ति इति चेन्न, अत्यल्पतराप्रधानार्थविवा-
दस्य प्रधानभेदकत्वाभावात्, अतएव हि शास्त्रेषु
वार्तिकवतारः, किमूर्वकृतप्रासादखण्डे विषमांशाप-
१५५ नयनेन प्रेषनिर्माणे तदैक्यमाप्ति, अतः प्रतिसंस्कारे-
णाचापि सन्धानम्. यद्वा वैभवोक्तेषु तत्त्वभ्रमोमन्वधि-
यात्माभूदिति तदनुवादप्रतिषेधौ, "तदुक्तन्तदुक्त"मिति
जैमिनिपरिग्रह एव बह्व्यो दृश्यते, विशेषतश्च, "साक्षा-
दप्यविरोधञ्जैमिनिः, सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
१६० यति, अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रअन्याख्यानाभ्यामपि चैव-
मेके, तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूप-
भावेभ्यः," इति सूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्थाभिमतार्थ-
स्थापनाय जैमिनिस्त्वनाञ्जैवोपात्तः. स च भगवान् जैमिनिः
"श्रौत्यक्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशो-
१६५ ऽव्यतिरेकस्यार्थेऽनुपपत्तये तत्रमाणम्बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"
इति स्तोत्रार्थं सम्प्रतिपत्तये स्वाचार्यम्बादरायणमेव
पुरस्कारोति, जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वञ्च महाभारतादिषु
प्रसिद्धम्, "सुमन्तुञ्जैमिनिमैत्रं वैशम्पायनमेव च" इत्या-
दिना; नन्वत्र व्यासस्य शिष्यो जैमिनिरित्युक्तम्, सत्यम्.
१७० व्यास एवात्र बादरायणः, "द्वीपे बदरिकाभिन्ने बादरा-
यणमच्युतम् । पराशरात्सत्यवतीपुत्रंलेभे परम्पत्म्" ॥ इति

- हि स्मर्यते . व्यासव्यतिरिक्तेषु वाद्रायणसंज्ञा प्रयुक्तेति चेत्तथापि, “तपो विशिष्टादपि वै वशिष्ठान्मनिसत्तमात् । मन्ये(श्र)व्येष्ठतमन्वाद्यरहस्य ज्ञानवेदन” इति रहस्यतमार्थ-
- १०५ ज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः सम्यदाद्यादच व्यास एव स्वीक्रियते; अतएव हि युष्मद्भूमिकामाश्रिता वाचस्पति-प्रभृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः, येषु च सूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तम् शारीरके, तेऽपि देवता-सङ्गावः परब्रह्मसङ्गावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विषया-
- १०० दिशङ्गावस्य प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्मकाण्डदेवता-धिकरणादेरन्यपरत्वं स्मिरीकरोति; न च्छर्वाचौनवज्जै-मिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्योवाद्रायणः, अतः परस्पर-सम्यक्त्या कार्यान्तरेष्विवाचापि यथांशकरणमपि युक्तम् . तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तभगवता बोधायनेन, “संहितमेत-
- १०५ शारीरकश्चैमिनीयेन षोडशखण्डेनेति शस्त्रैकत्वसिद्धिः” इति, तदेतदुपादायव्यस्तृणीत च भाष्यकारः. नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैक्यास्ये प्रबन्धैक्ये वा किञ्चिन्माणमुप-न्यस्तमिति चेत्, किंवा कर्मकाण्डद्वादशाध्याय्यादौ शारीरकचतुरध्याय्याश्च प्रत्येकमैक्यास्ये त्वया निर्णीतम्,
- १०० क्रमविशेषनियामकसङ्गतिविशेषविशिष्टाविहङ्गावान्तरार्थ-शास्त्रान्तरथावृत्तासाधारणोपकारार्हं सप्रकारैकप्रधा-नार्थत्वमिति चेत्, इदन्तु किञ्चिन्माणमिति निपुणोभूत्वा त्वमेव निरूपय, त्यज वा सर्वचैक्यम् . तस्मात् “अथातो

धर्मजिज्ञासा” इत्यारभ्य “अनादृत्तिशब्दादनादृत्तिश-
 १८५ ब्दात्” इत्येवमन्तर्द्धर्मदेवतापरदेवतागोचरतया विभक्त-
 काण्डत्रयं विंशतिलक्षणमेकं ग्राह्यमिति . तदिदम् “मी-
 मांसाग्राह्यम्” इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमद्दे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां
 एकग्राह्यसमर्थनवादसूतीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणायाम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थः ।

विधिचस्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथै-
र्विधत्ते दुःखाभेर्विलयमविधेयामतिरिति ।
तदुद्धूयोपायभगवदुपसन्तिअथयते
नमस्यामस्थामो यतिपरिवृढाय प्रतिकल्पम् ॥

- ५ यदेतद्भ्रान्तजनजल्पितम्, समूलस्य संसारस्य संविन्मात्रे
परस्मिन् ब्रह्मण्यारोपितत्वादस्त्रीककलधौतादेरिवाधिष्ठा-
नयाथात्म्याध्ववसायादेवविलयः, न पुनः कर्मणोपासनेन
वा विहितेनादृष्टद्वारा; आहुतस्य “मणिमन्त्रौषधादिभ्यो
दण्डघातादिनापि वा । क्रियते नैव केनापि माया-
कुण्डलिखण्डनम्” इति, यत्पुन(रुन्मत्तान्) बंभ्रम्यमाणान्
प्रतिभिषज्यते, तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेष
मोक्षणायैव, न पुनस्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्ध मिथ्यापदार्थं
निवर्तनाय, दोषे तु ग्रममुपेयुषि स्वरसवाहितत्वज्ञानादेव
तत्प्रवृत्तिः, अत्राप्याहुतः “भ्रान्तभेषजनिर्माणन्नभ्रान्तेरुप-
शान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपशान्तये” इति,
नच्चात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेक्षानुप्रवेशः, दोषस्याप्यत्र

दृढ्मात्राधीनसिद्धितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेतुयैव
तत्त्वज्ञानेन निवार्यत्वात्, ततश्च,

- विश्वमिथ्यात्वविज्ञान(कच्चा)कुचिनिक्षेपभङ्गितः । नापे-
२० चते पुनर्दोषः कर्मायत्तात्मबाध(न)कम् ॥ लौकिकस्य तु
दोषस्य व्यावहारिकव्यवस्था(न)नातिक्रमाङ्गेषजाद्यवकाशः,
यद्यप्यविद्यायामपि सासमाना, तथापि तथाविधत्व-
प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वादाक्यस्य तावतैवतस्मिन्वृत्त्युपपत्तिः, न च
ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यम्, अत एव द्रष्टव्य इत्यपि
२५ फलानुवाद इति निरणैषुः, तदर्थतया च न अवणादि-
विधिनैरर्थक्यम्, तादर्थ्यं प्रतिबन्धकभेदवासनानिरसन-
द्वारेण, तस्याश्च प्रतिबन्धकत्वमसम्भावनाविपरीतसम्भावना-
स्यचित्तविक्षेपहेतुत्वात्, “ब्रह्मवेद” इत्यादौ च ज्ञान-
मात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, नचास्य वाक्यतः सिद्धस्यैव
३० ज्ञानस्य विधेयत्वसम्भवः, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति हि न्या-
यविदः. यत्तु नायं सर्प इति बुध्यस्तेत्यादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थं
ज्ञानविधिवद्दृश्यते, तथापि नायं सर्प इत्येतावतैव सिद्धं
ज्ञानं, विश्वम्भ्रमभिसन्धाय विधेयवद्गूद्यते, यदि च नायं
सर्प इत्येतावता भ्रमो न निवर्तते, तदा जानीहीति
३५ परस्मतविधानेऽपि कथन्तस्मिन्वृत्तिः, अतः, “तत्त्वमसि”
इत्याद्युपदेशात्सोऽहमित्यादिरूपेण विवर्तमानयाधियैव
विशुद्धाधिष्ठाननिष्ठया समूलभेद भ्रमोन्मूलनमिति .

अचब्रूमः, सिद्धे विश्वस्य मिथ्यात्वे धीमात्रात्तस्मिन्वर्तनम् ।

तदेव न घटेतेति यथावदभिधास्यते ॥ यत्तु लौकिकदोष-

- ४० स्थाविद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यावहारिकव्यवस्थया वैषम्यसुकृमं तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचा(कामला)-दिदोषाणां ज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टे सत्यविद्यायामपि तदविरोधात् . अस्त्वविरोधः, तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्त्युपपत्तेः हेतुन्तरपरिग्रहे कल्पना गौरवमिति ४५ चेन्न ; श्रुते तदभावात्, तत्परिग्रह एव तत्प्रसङ्गाच्च, न हि श्रुतज्ञानव्याप्यम् . ये च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्व-स्मिञ्चेति प्रयोजकज्ञानवन्तः, तेऽपि चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशाय प्रतिभटभङ्गाय च भेषजशस्त्रादीन् प्रयुञ्जानादृश्यन्ते, न पुनर्मिथ्यात्वाध्यवसायमहाभेषजस्यमाणयन्तो ५० जोषमासते .

आहुञ्च, “मायावादिमतस्याश्च महारोगेण (दूषि) पीडिताः । मञ्जेग्रथानादृश्यन्ते किञ्च भेषजकाङ्क्षिणः ॥”

इति, तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजकोपदेशवशात्सिद्धावपि दोषान्तरवदेव ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वा-

- ५५ विरोधात्तदर्थं कर्माङ्गोपासनविधानं नानुपपन्नम्, उक्तञ्च वरदराजाचार्यैः, “यथा हरीतकीखादः क्रियते दोषशान्तये । तद्दुरित शान्त्यर्थं क्लियतां हरिकीर्तनम् ॥” इति . यत्तुक्रमं न ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यमिति, तत्किं ज्ञानस्याभाव्यरूपतया, उताभावार्थतया, यद्वा साक्षात्प्रयत्नविषयत्वा-
- ६० भावात्, अथवा साक्षात्पुरुषस्यापारत्वाभावात्, उत सांग्रभाव-

मानुप्रवेशविरहात्, अन्यस्मादा कुतश्चिदिति ; न प्रथमः, भवत्यचे वृत्तिरूपस्य परपचे त्वात्मविशेषगुणस्य अस्मत्पचे तु तदवस्थाविशेषरूपस्य करणाधीनतया भाव्यत्वसिद्धेः .

आहुष्य “कादाचित्कस्वभावस्य भाव्यत्वहेन वार्यते ।

- ६५ तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतचर्चणम् ॥” इति ; न द्वितीयः, “ज्ञा अवबोधन” इति भावार्थतयैव पाणिनीय स्मरणात्, आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसङ्गाभावात् ; न तृतीयः, प्रयत्नस्याविधेयत्वप्रसङ्गात्, लोके हि स्वाभिमतकार्यार्थप्रयत्नेति प्रयत्नविषयविधानदर्शनात् ; न चतुर्थः, भावार्था-
- ७० न्तराणामप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् ; न पञ्चमः, यद्यप्य इत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनस्यापि तदनुप्रवेशे विरोधाभावात् ; -नापि षष्ठः ; ज्ञानविधि विरोधिनः कस्यचिदन्यस्यापि कुतश्चिद्विद्यभावात् ; किञ्च यदि ज्ञानञ्च विधेयङ्गयन्तर्हि यागादिविधिरपि न भज्येत, यागोऽपि हि
- ७५ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मा बुद्धिविशेष एव, एवञ्च द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनिबुद्धिविशेषरूपस्य मानसग्रहादेः कथं विधेयतेष्यते, कथं वा मनश्चित्तग्रहीनान्द्रष्टृरूपाणान्तत्त्वविषयाणाञ्चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथञ्च दर्शनार्थतयापि श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानौच्छसि, तान्यपि
- ८० ज्ञानविशेषरूपाण्येव ; ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपि तु तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत् तन्न, तदर्थत्वे सत्यपि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात्, श्रवणं हि नाम तत्त्वदर्शिन

आचार्याद्याययुक्तार्थं प्रहणम्, मननमपि तथा एवमेवैत-
दिति युक्तिः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, ध्यानमपि
८५ अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः ; तदेवमेषां ज्ञानभूता-
नामेव यदि विधेयत्वमिच्छेत, कथञ्चिद्व्य इत्यत्र दर्शनस्य
विधेयत्वमिच्छते,

तथाच, विष्णुर्यद्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् ।
सर्वत्र स्याच्च तद्बाधो दर्शने वा न बाधनम् ॥ अथच
९० ध्यानफलतया दर्शनमनूद्यत इति मन्यसे, तदा मनन-
ध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद इति किञ्च कल्प-
यसि ; अस्त्वेवमिति चेन्न, “फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादि-
चयविधि”रिति युष्माभिः प्रतिपादनात्, तथाचैकैव
विधेयत्वमनुवाद्यत्वमिति विरोधः, न हि विरुद्धं चिक-
९५ द्यापत्तिरनुमन्यते तान्त्रिकैः,

उक्तं हि “उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितम् ।
उपादानं विधानं वा गुणत्वस्यैव दृश्यते” ॥ इति ; “उपस्थिते-
ऽतस्तदवचनात्” इति सूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सांसारिक-
फलोत्तीर्णं प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिग्रहानन्द-
१०० ब्रह्मानुभवाख्ये फले सति द्रष्टव्य इत्यत्र निष्कारणविधि-
भङ्गप्रयासेन दर्शनस्य फललङ्घिमर्थङ्कल्यते, नियोगसाध्यत्वे
मोक्षस्थानित्यत्वप्रसङ्गादिति चेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वंस-
विवक्षायां साध्यत्वेऽपि नित्यत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्य-
पापध्वंसवच्च, न च दुःखप्रध्वंसो मोक्षः, किन्तु दुःख-

- १०५ हेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्य चणिकत्वेन स्वयमेव विना-
शात्, पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवचायान्तस्थास्माध्यत्वाभावेन प्रस-
ञ्जकाभावः, ब्रह्मस्वरूपविवचायामपि तेनैव दत्तोत्तर-
त्वम्, न ज्ञानादिसिद्धमूर्च्छोपायसाध्यमित्यनुक्तो ब्रवीति,
स्वरूपाविर्भाव विवचायामपि नियोगविशेषादत्यन्तनिवृत्ते
- ११० प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपाविर्भावस्य स्वरूपव-
न्नित्यत्वात् पुनः प्रतिबन्धाभावाच्चानिवर्त्यत्वमुपपद्यते . ननु
यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते तर्हि अवण-
मननदर्शनविधीनां किम्फलमिति चेन्न, श्रोतव्यो मन्त्रस्य
इत्यनयोर्विधित्वाभावात्, द्रष्टव्य इत्यस्य तु पृथग्विधित्वा-
- ११५ भावात्, निदिध्यासनापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपन्तस्मि-
न्वाक्ये विधेयम् ; तथा हि, अवणन्तावत् साङ्ग सग्नि-
रस्क स्वाध्यायाध्ययनजनितापातप्रतीतिविदितपुरुषार्थतत्त्वा-
धननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागत एव सिद्धमिति न तत्र
विध्यपेक्षा, अवणप्रतिष्ठार्थत्वात्मानस्य तदपि तत्र एव सिद्ध-
- १२० मिति न तत्रापि, अतो यथावस्थितवाक्यार्थाश्वसायस्य
ध्यानोपकारकत्वात् तज्जनकयोश्चवणमननयोरिहानुवाद
एव, ध्यानन्वप्राप्तत्वादिधेयमेव ; यद्यपि चात्र विषयस्थानु-
कूलत्वात्तच्चिन्तनेऽपि रागस्त्वभावति, तथापि तत्तद्गुण-
विशेषविशिष्टस्याहरहरनुवर्तनीयस्य साङ्गस्य तस्य फल-
- १२५ साधनत्वधियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागप्राप्त-
त्वञ्च सम्भवति, सा च धीशोदनयैव, तन्मूलस्य रागो यागादि-

- अपि समानो विधेरपेक्षितश्चेति न दोषः . ननु यदि ध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोरनुवादसार्धं द्रष्टव्य इत्येव विधिरस्तु, ध्यानन्तु तदुपकारकत्वेन सिद्धत्वाच्छ्रवणादिव-
- १३० दनूद्यत इति कल्प्यमिति चेन्न, ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्वद्विमदृष्टद्वारा उत दृष्टद्वारा, न पूर्वः, तस्य चोदनामन्तरेणासिद्धेः, उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किञ्चानुषं ज्ञानं विवक्षितम्, उत प्रत्यक्षमात्रम्, यद्वा प्रत्यक्षसमानाकारमिति, आद्ये “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु
- १३५ विशुद्धेन” इत्यादिश्रुतिविरोधः, द्वितीयेऽपि किं लौकिकप्रत्यक्षम्, उत योगि प्रत्यक्षम्, पूर्वच ध्यानस्य लौकिकप्रत्यक्षजनकतायामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तत्सिद्धौ तत्रापि चिन्तापशुफलत्वादाविव विध्यपेक्षैव, भावनावल्लजन्तु प्रत्यक्षसाधुपगच्छामः, तस्य च “वृत्ते वृत्ते च
- १४० पश्चामौ”त्यादिवत् भ्रान्तौ स्थिति वैशद्यमात्रे वा पर्यवसानात्, न भ्रान्तिरनङ्गीकारात्, नापि स्थिति वैशद्यमसत्पक्षाङ्गीकारप्रसङ्गात्, इत(उत्तर)च तु योगिप्रत्यक्षस्य प्रकृष्टादृष्टजन्यत्वात् तन्मूलविध्यपेक्षायासिद्धिद्विधासितव्य इत्यनेवात्र विधिरङ्गीकार्यः, इतीये तु द्रष्टव्य इत्यनेन
- १४५ ध्यानस्यैव वैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो निदिध्यासितव्य इत्युच्यत इति वैशद्यविशिष्टध्यानसिद्धौ ध्यानदर्शनयोस्साध्यसाधनभावाभावात् कथन्दर्शनार्थतया ध्यानानुवादः; नन्वेवमस्तु ध्यानस्य विधेयता, दर्शनन्तु

- योगिप्रत्यक्षात्मकमृथविधेयमिति किञ्चाङ्गीक्रियते, पृथक्-
- १५० फलनिर्देशाभावादिति न वक्तव्यं, मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य प्रधानत्वे तस्मिन्वर्तकतया ध्यानस्यापि विधाने पृथक्फलनैरपेक्ष्यात्, प्रधानवाक्यार्थैक्योपपत्तेश्च ; अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभङ्गश्चेति चेत्, नैवम्, “ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्बे सर्वगन्धीनां विप्रमोचः” इति कचिद्भुवानु
- १५५ स्मृतेः साक्षात्सर्वगन्धिदिमोचहेतुत्वं श्रूयते स्मृतिलम्ब इति सप्तम्या, कश्चित्तु, “भिद्यते हृदयगन्धिः क्लिद्यन्ते सर्व-संग्रथाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥” इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते, अनयोर्न तावदेकफलसाधनयोर्विकल्पः, गुरुलघुविकल्पायोगात्, अधि-
- १६० कारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरवम्, विकल्पकल्पना तद्भवस्याकल्पना चेति, किञ्च विकल्पस्य प्रयोग-चयेण प्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकार-स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपादृष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्व-नेव, नापि समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात्, क्रमे-
- १६५ ऽप्युपकार्योपकारकयोरुपकार्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेन सहसमुच्चयायोगात्, न च क्रामिकयोरपि दर्शपूर्णमा-सयोरिव ध्रुवानुस्मृतिः दर्शनयोरेकङ्करणात्मम्, तदुपस्थापक श्रुत्याद्यभावात्, न चाङ्गभूतायान्ध्रुवानुस्मृतावङ्गिनो दर्श-नस्यैव फलङ्गीर्त्यत इति न विरोध इति वाच्यम्,
- १७० अङ्गाङ्गिभावस्याद्याप्यनिश्चितत्वात्, दृष्टद्वारस्याभिद्धेः, अदृष्ट-

- द्वारकल्पने गौरवात्, स्वतः प्रतीयमानार्थभङ्गे च श्रुत-
ज्ञानिदोषात्, न चात्र प्रजापतिवाक्यनयः, भूयसाद्याय-
विरोधात्, “द्वैधे बहूनां वचनम्” इति तान्त्रिकाः,
भूयांसि चि वाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैः भ्रुवानुस्मृति-
१७५ मेव मोक्षसाधनमभिदधति, न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतीति-
हासपुराणसर्वात्तरतन्त्रयोगसाङ्ख्यशास्त्राण्यपि, दर्शनस्वरूपवा-
क्यावसितम्, एवमीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्यैर्मोक्षसाधन-
त्वावसायात् तदन्यनिषेध श्रुतिसामर्थ्यात् काचित्क जीवोपा-
सनानाम्मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथा लिङ्गञ्जीवविशिष्ट-
१८० परमात्मविषयतया अङ्गतया वा निर्वाहः, अत्र तु न
तथेति विशेषः, अतः परिशेषात् भ्रुवानुस्मृतिदर्शनयो-
रैक्य एव पर्यवसानम्, विसृतञ्चैतद्भाष्य एव, द्वागपशुन्यायेन
वेदनधानादिशब्दानामुत्तरोत्तरं विश्रान्ति प्रतिपादनात् ;
एवं स्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकार्यासम्भवे कस्य चिदौ-
१८५ पषारिकत्वमवस्थाश्रयणीयमिति चावधारिते स्मृतिशब्देन
प्रत्यक्षज्ञानस्योपचारेऽतिशयासिद्धेः दर्शनशब्देन तु स्मृते-
रुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यतिशय (लक्षणविशेष)
सिद्धेः दर्शनशब्देन विशदतमाभ्रुवानुस्मृति(रेववि) विवचि-
तेत्यङ्गीक्रियते, अतोऽत्रापि निदिध्यासितव्य इति भ्रुवानु-
१९० स्मृतिविधानात् द्रष्टव्य इत्येतदपि तद्विशेषसमर्पकमिति ;
तेन “स्मृतिस्मरणे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः”, “तस्मिन्दृष्टे
परावरे” इत्यत्रद्वागपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थः एकस्मिन्नपि

- वाक्ये निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इत्यनयोरप्याश्रीयत इति न विरोधः; न च तत्रप्रत्ययद्वयविरोधः, “अग्नये पथि-
 १८५ कृते” इत्यादिषु एक(विषय)विधेयत्वे चतुर्थी द्वयवद-
 विरोधात्. एवं स्थिते यदि वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपासनादिविधिनैरर्थक्यन्दुष्यरिहरम्, शब्दजन्यप्रत्य-
 चवादस्तु परिहरिष्यते. यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रति-
 बन्धकभेदवासना निरासद्वारेण अवणमनननिदिध्यासना-
 २०० नाशुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्यम्, वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्य-
 तासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात्, सत्यान्तु
 सामर्थ्यां (वाक्यार्थ)ज्ञानानुपत्त्यनुपपत्तेः; न च प्रति-
 बन्धकमपि सामर्थीवैकल्यपर्यवसितम्, (अतस्तन्निवृत्त्यैव
 सामर्थ्योपूर्तिरिति वाच्यम्,) यथाऽऽ, “प्रतिबन्धोऽपि(वि)
 २०५ सामर्थी तद्धेतुः) प्रतिबन्धकः।” इति, विपरीतवासनायाः
 प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः, सत्यामपि विपरीतसर्पादिवासना-
 यामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पादिबाधकन्तत्वज्ञानमुत्पद्यते,
 अतएवासम्भावनाविपरीतसम्भावनास्थित्तविच्छेपद्वारा भेद-
 वासनायाः प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपि निरस्तम्; यदि
 २१० च भेदवासनानिरसनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते,
 तदा न कदाचिदपि तदुत्पत्तिस्मृत्यति,

उक्तं हि, “यावच्छरीरपातं हि किञ्च वर्तेत वासना ।
 तन्निवृत्तौ कथम्सुसामुन्मौलन निमीलने॥” इति. किञ्चा-
 नादिकास्योपसितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यासादरेदृढतरनिरु-

हरिः श्राम् ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्यानम्

चण्डमारुतः ।

ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणं नामप्रथमस्कन्धः ।

विश्वम्भिभ्रतिवौर्यखण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितत्रिभुवने सर्वं खतो द्रष्टरि ।
असु श्रीनृहरौ खभीतिविहितस्त्राज्ञानिलाकारानले
श्रीमत्याश्रितमृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥

५ प्रायम्हादयितुं विनम्रजनतानानापराधघ्नतां
वात्सल्यैकवशंवेन कुहनानिद्रां दधदर्शना ।
धान्ना सङ्गसुतान्तरालपुञ्जिनं रङ्गेग्रयङ्गाश्रयत्
सङ्गीभूमिनिषेधमाणचरणं तत्त्वं परस्मन्महे ॥
पद्मावीरुदुपाश्रयस्तबकितस्त्रगूषणास्त्राम्बरैः

१० भासत्याश्रधराङ्घ्रिपल्लवधरो दोस्कन्धविभाजितः ।
भक्तानां फलितोऽर्थितैर्मरकतश्यामलिषा पत्रलो
भद्रायासु सुकुन्दकल्पविटपौ शेषाङ्घ्रिसङ्गी स नः ॥

तापन्नाय तटित्वते कमलयाजित्यानपायर्द्धये
भक्तानामभिलाषपूरमखिलाग्वंश्वर्षुकायार्थितान् ।

१५ वेतण्डाचलश्टङ्गसङ्गिवपुषे भव्याय हृष्णात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वरफलीभृताय तस्मै नमः ॥

चरणयुगलमेव यस्य लब्धा
धनमनपायि सुनिर्वृता महान्तः ।

दृणमिव विजङ्गः पुरान्यदर्थान्

२० श्रवतु स माङ्गटिकाधराधरेन्द्रः ॥

सौदन्तीनां श्रुतिपरिषदां साधुतत्त्वावबोधे
पीडां सुगन्धुमतिकलितां भाव्यपीयूषवर्षैः ।
विश्वपाषे हरिमभिसुखं सत्यकामं वितन्वन्
पायादस्मान्यतिपरिदृष्टश्रेयसामेकसूतिः ॥

२५ तुरगवदनतेजो वृंहितास्यर्षशक्तिः

कविकथकमृगेन्द्रस्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।

जयति गुरुरवाधां वेदचूडार्यसंज्ञाम्

अनितरजनसम्भ्यां लम्बितो रङ्गभर्चा ॥

अव्याजसौहृदमशेषजनेषु साक्षात्

३० नारायणो नरवपुर्गुरुरित्यृषीणाम् ।

वाचं समर्थयितुमश्रुतमेव जातं

श्रीश्रीनिवासगुरुवेषमहं भजामि ॥

वेदान्तार्थीक्तिभावं भवदुदितचरं हृत्प्रशोनेश्वरोऽहं

वक्तुं बोद्धुं च भेको न हि जलधिगतोऽप्यस्य पारं क्रमेत ।

३ ५ आज्ञान्तद्वाक्रियायान्तदपि शिरसि मे विभ्रतोऽध्यात्ममेधां
सूक्ष्मार्थैश्चादधानस्समसुपकरणैः श्रीनिवाचार्यं चेतः ॥

क वेदान्ताचार्यः क च पुनरहं कास्य धिषणा
परिच्छेदातीता क मम मतिरेषात्पविषया ।

क गभीरा तद्गीः क मम पृथुकानामिव वचः

४ ० परन्तद्भक्तिर्मां त्वरति गिरान्तस्य क्लृप्तौ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कुट्टिजनोद्भावितचित्तान्धतमसविध्वं-
सनार्थत्वान्तस्य च तत्त्वज्ञानद्वारकत्वान्तत्वज्ञानस्य च भगवत्प्र-
सादाधीनतया तेन विना स्वग्रन्थेनाप्युत्पादयितुमशक्यत्वाच्छा-
स्त्रानुजिष्टतया तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुट्टिजनसन्धुषि-

४ ५ तान्धतमसविध्वंसनं भगवन्तं प्रार्थयते समाहार इति,
अगदुष्कीवनाय भगवता स्वयमेव वेदस्य प्रवर्तितत्वात् तस्माद्य-
तत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसादः स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यत एवे-
त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि, इत्यवदन्तोदीरि-
तास्सर्वे शब्दा हलहलत्वेन विवचिताः, तदेकदेशास्सामादय

५ ० इति भावः, सामशब्दो गीतिविशेषवचनः “गीतिषु
सःमास्थे”तिजैमिनिना सूचितत्वात्, अतस्सामाधिकरणभूतो
वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते; एवञ्च सामवेदस्य सामनि-
रूपणीयत्वात् तन्निर्वाहकत्वन्निरूपकमुखेनाह साम्नां समा-
हार इति, “तेषामृग्यकार्यवशेन पादर्थवशेति” अञ्जल्यणा-

५ ५ मिधानेनार्थस्य अश्वेदनिरूपकत्वात् तत्प्रवचनसुखेन तन्नि-
र्वाहकत्वमाह प्रतिपदमृचामिति, “शेषे वजुशब्द”

- इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तराप्रतीतेर्यजुषाम्नामेत्युक्तम्;
 समुदायस्य एकदेशाधारता विवक्षिता, एषां विशेषणानां
 इत्थस्यापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मतः फलतश्च भगवदधीनत्वे
 ६० तात्पर्यम्, ऋगादौ धर्माश्चातुस्स्वर्यादयः, फलं ज्ञानम्,
 तत् प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितम्; ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरा-
 शोऽपि तत एवेत्यभिप्रायेणाह स्वयः प्रत्यूहानामिति,
 फलितमाह लहरिविततिरिति, बोधः धर्मभूतज्ञानं
 स एव जलधिः, तस्य लहरिविततिः भगवत्स्वरूपरूपगुण-
 ६५ विभूतिविषयकज्ञानावस्थाः, तद्धेतुरिति यावत्, आयुर्वृत्त-
 मिति वद्व्यपदेशः, कथेति, कथायां प्रवृत्तायाम् निरर्थक-
 दर्पणं क्षुभ्यन्तः न्यायापरामर्शनिबन्धनमिथ्यादर्शनवन्तः, कलि-
 कथकाः पापस्वरूपाः कुदृष्टयः, तेषां कोलाहलः निरर्थक-
 शब्दसमुदायः, ते हि प्रतिज्ञां स्पष्टमुद्दीष्य तस्याधकानाम-
 ७० पन्यायतया स्पष्टमुदीरयितुमशक्नुवन्तः “वशिकतटिनीवर्षारम्भ-
 प्रवाहविडम्बकैरलघुभिरपभ्रश्यद्भुभोपक्षमितडम्बरैः। उपकरण-
 यन्थेतेबालानुदयकुट्टहलानुपलनिकरयासप्रायैरुपन्यसनक्रमै”-
 रिति न्यायेनाहोपुरुषिकयाडिम्भान् प्रलोभ्य तेषां स्वान्ते
 ध्वान्तमुत्पादयन्ति; अनेन परदेवतास्तुत्यात्मकम् प्रार्थनात्म-
 ७५ कञ्च मङ्गलं कृतं भवति.

वक्ष्यमाणार्थानां भगवद्वाक्यकाराभिमतत्वात् उपादेयतमत्वं
 विषयश्च दर्शयन् गुरुस्तुत्यात्मकं मङ्गलमाचरति इदमिति,
 अमृतशब्देन स्वप्रतिपिपादयिषिता अर्था उच्यन्ते, चिरन्त-

नमरस्वती वेदः, चिकुराः (चिकुरवन्धाः) वेदान्ताः, चिकुरा
 ८० हि मालिन्येन जटीभृता अविविक्तास्तिष्ठन्ति, वेदान्ता अपि
 परापादितमालिन्या अविविक्तास्तिष्ठताः, चिकुरास्त्रैरन्निका-
 भिविचिन्त्यन्ते, वेदान्ता अपि भगवदुक्तिभिर्भेदाभेद घटक-
 रूपेण तत्त्वहितपुरुषार्थप्रतिपादनरूपेण स्वरूपरूपगुणविभूति-
 प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थप्रतिपादनरूपेण च विविच्यन्ते; यदा
 ८५ शैरन्निकाविप्रकीर्णान् केशान् एकीकृत्य बध्नन्ति, भगवदुक्त-
 योऽप्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्यान्वे-
 ककण्ठीकृत्य ब्रह्मणि बध्नन्ति; अनेन कुट्टुष्टिनिरसनार्थ-
 भाष्यतात्पर्यविषया अर्थास्त्वग्रन्थस्य विषय इत्युक्तं भवति.

चिकीर्षितस्य प्रयोजनन्दर्शयति प्राचीमिति, परमत-
 ९० निरसनं प्रयोजनं, मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया-
 र्थज्ञानाधीनत्वेऽपि योगाचारश्चात्तनिरसने मार्थज्ञानापे-
 क्षेत्यर्थः .

ज्ञानवह्निस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवेत्यभिप्रायेणाह
 वादाहवेष्टिति, बाह्या वेदवाक्यानि दूषयन्ति, न विशिष्य,
 ९५ कुट्टुष्टयस्तु प्रतिवाक्यं दुरर्थकथनेन विशिष्य दूषयन्तीत्य-
 भिप्रायेण विशब्दप्रयोगः, यद्यप्येकैकस्मिन्वादे बहूनि दूष-
 णानि प्रतिपाद्यन्ते; तथापि निरसनीयैक्येन दूषणानामैक्यं
 विवक्षितम्, तेन शतदूषण्युपपद्यते.

तत्रेति, तत्र ग्रन्थे, तावत् प्रथमवादे, इदञ्चिरस्यत
 १०० इत्यनेन सम्बध्यते, शास्त्रारम्भ इत्येतदसूचयदित्यनेन, अर्थं

प्राथम्ये हेतुः. विचारविषयत्वेनेति, विचारोविषयो यस्य तद्विचारविषयम्, यदिति सूत्रं परामृश्यते, असूत्र-यदिति, सूत्रशब्दात् प्रातिपदिकान्तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे “प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ” इति णिचि यदसूत्रयदिति प्रयोगः

- १०५ पाकं पचतीतिवद्द्रष्टव्यः. यद्वा, यदसूत्रयत्-असूत्र-यदिति यत्-यत्सूत्रणमस्तीत्यर्थः, अत्र-सूत्रणे, अथवा, यदसूत्रयदिति माणवकमुण्डयतीतिवत्, यदिति पदजातं परामृश्यते, यत्पदजातं सूत्रत्वेनाकरोदित्यर्थः, अत्र पद-जाते, अथवा, विचारविषयत्वेनेति षष्ठीतत्पुरुषः, यदिति
- ११० ब्रह्म, असूत्रयदितिसूत्रेण प्रत्यपादयदित्यर्थः, पर्यायेण अतिक्रामति पर्याययति, दाचेण लुनाति दाचयतीतिवत् प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिज्विधामात्, यद्वा, सूत्र विमोचन इति धातोर्वा चुरादिणिष्येतद्रूपम्, अत्र प्रकाशनम् विवक्षितम्, अत्र-ब्रह्मणि, विचारविषयत्वेन यदसूत्रयदचे-
- ११५ त्यनेन निर्विशेष ब्रह्मणोजिज्ञास्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वात् जिज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेष-ब्रह्मलक्षणाच्च युज्यत इति सूच्यते; परोक्तवृत्तिप्रदेशे निमित्तान्तरमाह सूत्रकृदिति, परोक्तवृत्त्यङ्गीकारे “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे” त्यारभ्य “अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दा”-
- १२० दित्यन्तं सूत्रमसङ्गतं स्यादिति भावः; निर्विशेषब्रह्मणस्त्व-प्रकाशत्वेनाभ्युपगमात् अजिज्ञास्यत्वादाद्यं सूत्रमनुपपन्नम्, अनवधारणत्वापरोक्तवृत्तिकल्पनादौनि च उभयप्रसोभना-

- नि निरसिष्यन्ते; जिज्ञासाभावात्त्रिविधेष्वङ्गस्य रूपविरुद्ध-
 सविशेषप्रतिपादनाच्चोत्तरसूत्राणि व्यर्थान्यनुपपन्नानि च,
 “परञ्चैमिनिर्मुक्तत्वा”दिति सूत्रासाङ्गत्यं च; तस्मादेवं
- १२५ सूत्रं कुर्वतः परोक्तवृत्तिर्नष्टेति भावः . शास्त्रारम्भ इत्यनेन
 प्रथम एव विश्वर इति न्यायस्मृतिः . ब्रह्मशब्दस्य
 क्वचिदिति, ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोधसूच्यते, शब्दपदेन
 प्रसङ्गनीयस्य असाधुत्वस्य अनिष्टत्वं द्योत्यते, “यो हि
 शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति, यथैव हि
- १३० शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽधर्मः, एकैकस्य हि शब्दस्य
 बहवोपभ्रंशाः, किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्त्रिदशशब्दो-
 पदेश” इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् . असा-
 धुत्वापत्तिरिति, साधुत्वं हि शक्तिमूलकप्रयोगविषयत्वं,
 वृत्तिमत्त्वं वा, अन्यस्यानिर्वचनात्, न तावदनादिप्रयोग-
- १३५ विषयत्वं साधुत्वं, “तेऽसुराहेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः
 पराबभूवुः” इत्याचानुकार्यं अरिशब्दापभ्रंशे अलिशब्दे
 गतत्वात्, तस्य सादित्वे वेदस्यानित्यसंयोगप्रसङ्गात्; नापि
 यज्ञप्रयोगार्हत्वं, “साधुभिर्भाषितव्य”मिति साधुत्वस्यैव (व)
 तन्निमित्तत्वात् . अतएव न धर्मजनकत्वं, साधुत्वस्यैव
- १४० तन्निमित्तत्वात् . अतएव धर्मजनकतावच्छेदकरूपत्वत्वं साधुत्वं
 तदवच्छेदकं च घटविषय घटशब्दत्वादिकं, तदवगमस्यानु-
 शासनादिति निरस्तं; घटशब्दः प्रयोक्तव्यइत्यादिरूपेण
 विधानस्यानन्तेनासम्भवेन साधुत्वपुरस्कारेणैव विधानस्य

- वाच्यत्वात्; नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं, तत् (व्युत्पाद्यत्वं)
- १४५ किं विधेयत्वंसाधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वं वा, नाद्यः प्रातिप-
दिकानामसाधुत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, आत्माश्रयात्; तस्मा-
च्छक्त्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावात् तन्मूलकवृत्त्यन्तराभावाच्च
ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वं, अनादिप्रयोगविषयत्वं यज्ञप्रयोगा-
र्हत्वम् अनाद्यनपभ्रष्टत्वं व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा साधुत्वमित्य-
- १५० भ्युपगमेऽपि शक्त्यभावे वृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन प्रयोगस्यैवा-
सम्भवात् तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वासम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या-
साधुत्वमेव. किञ्च मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः, अनु-
शासनापरिगृहीतत्वात्, तथा हि “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध”
इत्यर्थसंबन्धिन एव शब्दस्थानुशासनीयतया प्रतिज्ञानात्,
- १५५ लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्धत्वस्य तवासम्प्रतिपत्तेः, अन्यथा,
“अप्राप्यमनसासहे”ति लक्ष्मते लक्षणाया अपि निषेधे वेदा-
न्तानाम्मूक(अमूलक)त्वप्रसङ्गात्, शब्दस्थार्थेन सह शक्तेरेव
प्राप्तित्वादिति लयाभिधानाच्च. लक्षणायास्सम्बन्धत्वेऽपि
मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः, तथाहि “सिद्धे शब्दार्थ-
- १६० संबन्ध” इत्यादिना शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्व एवानुशासनं
प्रतिज्ञातम् “सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति, अथ
सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः, नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः,
तद्यथा, सिद्धाद्यौरिति, अथ वा सन्धेकपदान्यप्यव-
धारणानि तद्यथा, अम्बु वायुभञ्ज इति, अपएव
- १६५ भञ्जयति वायुमेव भञ्जयतीति, एवमिहापि सिद्ध एव न

- साध्य इति; अथवा पूर्वपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः, अत्यन्त-
 सिद्धसिद्ध इति, तद्यथा, देवदत्तोदत्तस्त्वयभामाभामेति";
 इति शब्दार्थतत्सम्बन्धविशेषणौभूतस्य सिद्धपदस्य नित्यवा-
 चित्वप्रतिपादनात्; तत्र किञ्चिदुच्यते तत्सम्बन्धो मुख्यस्यार्थाविवक्षितः
 १७० उतामुख्योऽपीति विमर्शं सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च
 स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ
 मञ्चविशेषस्य पुरुषाणां तत्सम्बन्धस्य चानित्यत्वदर्शनेन
 साचणिकार्थतत्सम्बन्धयोरतथात्वान्मुख्य एवेति निश्चिन्वन्ति
 विपश्चितः. ननु स्यादेवं, यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थविशेषो-
 १७५ पस्थित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात्, न चैवं; किन्तु
 शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धिन-
 रसामान्ये च लक्षणयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिवि-
 शेषलाभः, तस्मात्साचणिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति
 चेन्न; अनन्तव्यक्तिषु लक्षणाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेष
 १८० एव लक्षणाकल्पने साधवात्; किञ्च अपूर्वव्यक्तिलाभानुरोधेन
 शक्येक्ष्यामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीया-
 या लक्षणायास्तात्पर्यविषयीभूतव्यक्तिविशेषातिरिक्तविषय-
 त्वकल्पने मानाभावात्; किञ्च मुख्येऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याख्या-
 कारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवा-
 १८५ हनित्यतायास्सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात्, एवञ्च व्यक्तिविशेषमात्र-
 नियताकारविशिष्टलक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहा-
 नादित्वं वक्तुमशक्यम्, किञ्च सामान्यतस्सर्वशक्यस्यापि यद्-

- आशब्दस्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे सकृच्चितशक्तेस्तद्वाक्त्रिमा-
 चोपस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणया प्रष्टुतौ तद्वाक्त्रिमाचस्यैव
१८०. लक्ष्यतया तत्रानित्यत्वं सिद्धमेव. नन्वपभ्रंशानुकरणस्यासाधुत्वं
 स्यात्, तदर्थंस्थापभ्रंशस्य सादित्वात्, न चेष्टापत्तिः, कुमा-
 र्थृतक इत्याहेत्यादावपभ्रंशानुकरणे साधुत्वसमर्थनादिति
 चेन्न; कुमार्यृतक इत्याहेत्यत्र पदानुकरणाभावात्, वर्णा
 एव हि तत्र क्रमेण अनुक्रियन्ते, एवञ्च भाष्ये “प्रकृतिवदनु-
१८५. करणं भवती”त्यपशब्दानुकरणस्यापशब्दत्वमाशङ्क्य “अपश-
 ब्दत्वस्थाननुश्लिष्यत्वात् नातिदेश” इति पदानुकरणाङ्गी-
 कारेण परिहारः प्रौढवादेनेति बोध्यम्; न चैवं सति सर्वत्र
 वर्णानुकरणप्रसङ्गः, बाधकबलेन कश्चित् पदानुकरण (कार)
 त्यागमात्रेण तदभावेऽपि तत्त्यागस्य निर्मूलत्वात्; यद्वा
२००. अत्र अनुक्रियमाणानुकरणयोरनादित्वमेव, भाष्यकारवचन-
 प्रामाण्यात्, शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्थानुशासननिमित्ततां वद-
 न्नेव हि भाष्यकारः स्तकशब्दानुकरणस्य साधुत्वमाह, अत
 एवोक्तं कैथटे “अशक्तिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति,
 यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिस्त्वमेवेता तत्सम्बद्धमनुका-
२०५. र्थमनुकरणं प्रत्याययती”ति. ननु “द्रव्यं हि नित्य”मित्यारम्भ
 “हिरण्यङ्कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिसुप-
 मृद्य रूषकाः क्रियन्ते रूषकाकृतिसुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कट-
 काकृतिसुपमृद्य खलिकाः क्रियन्ते पुनराकृतिसुवर्णपिण्डः
 पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवतः,

११०. आकृतिरन्याचान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यत” इत्यादिना संख्यानस्थानित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादनात्मतभेदेन तदपि नित्यत्वमनु-
शासननिमित्तमिति प्रतीयते, तथा च साक्षरिणेऽपि इदं नित्यत्वमस्तीति कथञ्चानुशिष्यत इति चेन्न; शब्दप्रयोगस्य
११५. तत्प्रयोगविषयस्य चानादित्वे प्रकरणतात्पर्यात्, उदाहृतभाष्ये च गुणादावुक्तनित्यत्वाभावादुक्तयुक्तेश्च नैतन्नित्यत्वमनुशिष्यत्व-
निमित्ततथोक्तं, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतत्तद्भाष्यविना-
शित्वमेव नित्यत्वमिति न, किञ्चन्यदपीति नित्यत्वप्रकार-
भेदमात्रनिर्द्शनतथैतन्नित्यत्वमुक्तम्, अतः प्रवृत्तिनिमित्त-
१२०. विशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वमनुशिष्यत्वनि-
मित्तमिति. किञ्च “कं पुनः पदार्थस्मलैषविषयः क्रियते सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेती”ति प्रश्नोमुख्यार्थस्यैवानुशासन-
निमित्ततां साधयति “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्यचानुशासन-
निमित्ततथोक्तोऽर्थो यदि मुख्योऽमुख्यस्य, तदा कं पदार्थ-
१२५. मिति व्यक्त्याकृत्योरन्यतरव्यवस्थाविषयः प्रश्नोपपद्यते,
अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य साध्यार्थत्वेनाद्येयत्वेन वा
उभयोरप्यर्थत्वात्; एवं व्यवस्थानुपपत्तेरेव “आकृतिमि-
त्याहे”त्युत्तरवाक्यं, मतान्तरावष्टम्भेन “द्रव्य एव पदार्थं
एष विग्रहो न्याय्य” इति वाक्यञ्च मुख्यार्थस्यैवानुशासन-
१३०. निमित्ततां साधयति; किञ्च कल्पदार्थमित्यत्र द्रव्यस्यैव
पदार्थत्वात्तस्य चानित्यत्वादर्थनित्यत्वं नोपपद्यत इति हि

- प्रष्टुरभिप्रायः, यदि सामुख्यार्थाऽप्यनुशासननिमित्तं स्यात्, तदा द्रव्यार्थलेऽप्याकृतिलक्षणायास्सम्भवेनार्थनित्यत्वोपपत्तेः प्रश्नोपपन्नः; अतएव द्रव्यपदार्थकले अर्थनित्यत्वासम्भ-
- २३५ वक्ष्यता आकृत्यर्थावलम्बेन “आकृतिमित्याहेति” परिहारस्य नोपपद्यते; एतेन मञ्चाः क्रोगन्तीत्यादौ लक्षणाकार्यसम्बन्धस्यानित्यत्वेऽपि ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्सम्बन्धस्यापि नित्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य केवललक्षणाकलेऽप्यनुशासनमुपपद्यत एवेति निरस्तम्; शब्दार्थसम्बन्धविभाजको-
- २४० पाध्यवच्छेदेन सम्भावच्छिन्नार्थनित्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा, अर्थनित्यत्वमात्रविवक्षायां द्रव्यानित्यत्वेनार्थनित्यत्वशङ्कानुपपत्तेः, द्रव्यार्थलेऽपि आकृतिलक्षणायास्सम्भवात्; भवति च शक्यत्वावच्छेदेनैव तत्तद्बोधाकारेण नित्यत्वम्, लक्ष्यार्थे तु नैवम्, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूतलक्षणत्वेन
- २४५ नित्यत्वानवच्छेदे (दात्) मञ्चविशेषसम्बन्धिपुरुषविशेषस्यानित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतयातिप्रसक्तत्वात्, न च, प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता, अर्थमात्रस्य नित्यत्वाच्चेपसम्भवादिति वाच्यम्, “अथ वा किञ्च एतेन इदञ्चित्यमिदमनित्यमिति यच्चित्यं तं पदार्थस्यैषविद्यः क्रियत”
- २५० इत्युत्तरभाष्यस्वारस्थानुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वावगमात्, किञ्च “चयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति, न सन्ति चटुष्काशब्दाः” इति पक्षे, “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः

- क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दास्तुर्थाः” इति पक्षेऽपि ब्रह्मशब्दस्य
- २५५ कुचाप्यनन्तर्भावाच्चानुशिथ्यता सम्भवः; अपि च “वृहेर्नाऽञ्च” इत्यत्रोणादित्वेन संज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य संज्ञायामेवानुशिथ्यत्वात् श्वेवल्लाक्षणिकत्वे च संज्ञात्वाभावादनुशासनं न स्यादिति . साधुत्वस्येति, कृत्स्नमिथ्यात्वादिति भावः . व्यावहारिकमर्यादया कृत्स्नव्यवस्थामभ्युपगच्छतस्तव व्याहृतमिदं
- २६० वचनमित्याह हन्तेति, शक्यभावात् ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्य तुच्छत्वमेवास्माभिरापादितं, मिथ्यात्वाङ्गीकारमात्रेण ब्रह्मपदे साधुत्वस्य तुच्छत्वमप्यङ्गीकृतमिति यदि मन्यसे, तदा शब्दान्तरेऽपि तथैवस्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभङ्ग इति भावः . यद्वा किमयस्मिध्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचन उत तुच्छ-
- २६५ तावचन इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह हन्तेति, इदं सर्वेषामपि शब्दानां साधारणम्, न चैतदस्माभिरापाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु कृत्स्नप्रयोजकस्याभावात् तुच्छत्वमेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्यापाद्यते, न चात्रेष्टापत्या परिहारसम्भव इत्यर्थः; द्वितीयं दूषयति साध्वसाध्विति . यद्वा
- २७० प्रथमशिरसो दूषणं बहिरेवोक्तप्रकारेणानुसन्धेयं, द्वितीये दोषमाह हन्तेत्यारभ्यवेदैरित्यन्तेन, सर्वशब्दासाधुत्वमिति, साध्वसाधुविवेकोनस्यादित्यर्थः; न चात्रेष्टापत्तिरित्याह साध्वसाध्विति, साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वात् व्याकरणस्य तत्तावद्भ्यर्थं स्यात्, दृष्टप्रयोजनद्वाराङ्गत्वेन
- २७५ सम्प्रतिपन्नस्य व्याकरणस्य तत्रयोजनानङ्गीकारे तुल्यन्या-

- यतयाङ्गान्तरप्रयोजनानामप्यसिद्धौ तेषामपि व्यर्थता, तुल्य-
न्यायेनैव साध्वसाधुविवेकवत्प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावात् वेद-
स्यापि प्रमितिजननलक्षणप्रयोजनाभावात् वैयर्थ्यमेवेति-
भावः. यदा साध्वसाधुविवेकाभावे “एकशब्दसुष्ठु प्रयुक्त-
- १८० स्वरगंलेकेकामधुग् भवति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्यप्राय-
श्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिभिर्वपेत्, तेऽसुराहेऽलयो हेऽलय
इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद् ब्राह्मणेन न स्तेष्कि-
तवै, नापभाषितवै, स्तेष्कोह वा एष यदपशब्द” इति
साधुशब्दविधिः प्रायश्चित्तविधिरपशब्दप्रयोगनिषेधोनि-
- १८५ न्दार्थवादस्याप्रमाणमिति वेदप्रामाण्योपपादकापौरुषेयत्वा-
देस्तदंगे प्रामाण्यानुपपादकत्वेऽन्यत्रापि तथेति कृत्स्नवेदाप्र-
माण्ये वेदस्य व्यर्थता प्रमिति जननलक्षणप्रयोजनाभावादिति
तदङ्गानामपि वैयर्थ्यमेवेति भावः; हेऽलयो हेऽलय इति
च “हेहेप्रयोगे हेहयो”रिति विहितश्रुतस्य प्रकृतिभावस्य
- १९० चाकरणात्पदद्विवचनेकर्तव्ये वाक्यद्विवचनाद्रस्थानेस्तत्वाच्चा-
पशब्दः. दूषणान्तरमाह मुस्थार्थेति. तर्हि धूमादिव-
लिङ्गविधया बोधकत्वं स्यात्, कथमबोधकत्वमित्यत्राह
लिङ्गत्व इति, व्याप्तिपहाद्यसम्भवादिति भावः. यदा,
एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षा-
- १९५ दिमत्पदकदम्बकत्वादिति वैशेषिकाद्युक्तीत्यालिङ्गविधया
बोधकत्वं स्यादित्यत्राह लिङ्गत्व इति, अयं भावः, वा-
क्यार्थरूपसंसर्गस्य तथानुमानात् सिद्धावपि न पदार्थभूत

- ब्रह्मणस्तथानुमानसम्भवः, सिद्धसाधनात्; ब्रह्मपदस्य वृत्त्य-
भावेन स्मारकत्वात्सिद्धेस्तत्र बाधः, अर्थाभावे तन्निबन्धना-
- ३०० काङ्क्षादेरभावाद्भेदसिद्धिश्चेति . न चेति, अपौरुषेयत्वा-
दिति भावः . वाचकत्वाभिमानादिति, वाचकत्व-
भ्रमादित्यर्थः, यस्तु साङ्केतिकत्वमपभ्रंशत्वं वा जानाति
तस्याच्चिन्तिकोचादिवत् सूचकसाङ्केतिकः, अपभ्रंशाच्च
स्तुतस्माधुशब्दोबोधक इति भावः . वृत्तिविकल्पेनेति,
- ३०५ किम्बूलभूतशब्दोमुख्य उतापभ्रंशः, आद्ये ब्रह्मशब्देन किम-
पराङ्गम्, अवाच्यत्ववचनविरोधस्योभयत्रतुल्यः, मूलमूलित्व-
योर्वैपरीत्यापत्तिश्च; द्वितीयेऽनवस्येति भावः . नन्विति,
ब्रह्मशब्दस्थान्यत्रामुख्यत्वस्मरणात् ब्रह्मणश्चावाच्यत्वसमर्थना-
च्चेति भावः . भवानेवेति, प्रमाणपथविभ्रष्ट इति भावः .
- ३१० किञ्चैवमिति, एवं सति-मुख्यवृत्तिं विनापि कश्चिन्न-
क्षणाङ्गीकार इत्यर्थः, अविशेषादिति भावः . महामी-
मांसकेनेति, लक्तोऽप्युक्तममीमांसकाभिमानेन केनचि-
दित्यर्थः . तदेवोपपादयति को हीति, ब्रह्मणोमुख्यार्थत्वं
सिद्धवत्कृत्य प्रौढवादेनोपास्यभते मुख्यार्थेति, मुख्यार्थस्य
- ३१५ शून्यलोकेः प्रतीतिविषयलोकेश्चेतिभावः . यदा मुख्यार्था-
भावे तन्मूलवृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन बोधकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो
मुख्यत्वाभावोक्तौ प्रमाणाभावस्यैव पर्यवसानात् ब्रह्मणस्तुल्यत्व-
मेव समर्थितं स्यादित्याह मुख्यार्थेति . मुख्यान्तरेणेति,
शब्दान्तरेणेत्यर्थः . महिमकल्पनं निरस्यति अवाच्येति,

- ३२० “अवाच्यवादांश्च बह्वन्वदिव्यन्तितवाहिताः” इति वचनं स्मार्थते, अत्र चावाच्यवादा गर्हावाक्यानि, तेन परे (रैः) ब्रह्मणि द्वेषादेवावाच्यमित्यादिगर्हारूपाः प्रलापाः कृता इति ध्वनितम्. निर्निमित्तत्व इति, निमित्तं विना मुख्यवृत्त्ययोगादितिभावः. यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वा-
- ३२५ भ्युपगमेऽप्यस्य तद्वहिर्भावात् न निर्निमित्तत्वसम्भव इत्याह न चायमिति. मानाभावादिति, तथा व्यवहाराभावादित्यर्थः. निरुक्तिविरोधाच्चेति, अपौरुषेयत्वविरोधादिति चकारस्य भावः, पुरुषसङ्केताधीनशक्तवच्छेदाभावात्. ब्रह्मगुणलेशयोगादिति, तथा च
- ३३० निमित्ततयोक्तवृहत्त्ववृंहणत्वे तत्र न स इति भावः. अभाषीति, अतोऽसम्भवोदोष इति शेषः, प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वाद्ब्रह्मणोऽन्यत्र सनिमित्तत्वपक्षेऽसम्भव एव दोष इत्यर्थः. गौणत्वे हेतुमाह अनुवृत्तस्येत्यादि, वृहदादि शब्दवदिति, सप्तम्यन्तात्
- ३३५ “तत्र तस्त्रेवे”ति वतिः, वृहत्त्व वृंहणत्वे वृहदादिशब्देऽपि ब्रह्मशब्देऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि प्रयोगमापादयत इत्यर्थः, आदिशब्देन वृंहकादिशब्दपरिग्रहः. यदा तृतीयान्तात् “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति”रिति वतिः, वृहदादिशब्दो यथातिप्रसक्तः एवं वृहत्त्व वृंहणत्वयोरप्यतिप्रसक्तत्वादि-
- ३४० त्यर्थः, अतिप्रसङ्गविषयनिर्देशार्थं वृहदादिशब्दवदित्युक्तं, वृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते तेषु वृहत्त्वादिकमतिप्रसक्त-

- मित्यर्थः. भगवच्छब्दगत्यादिति, आचार्यैर्हि “उत्पत्तिं प्रकृत्यैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्तिविद्यामविद्याञ्च स वाच्योभगवानितौ”त्यादिना असौक्तिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव
- ३४५ भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य समाधिपर्यन्तयोग-
काष्ठा निष्ठकेशिध्वजखाण्डिकादिभ्यः प्रयोगाविषयेभ्यो
व्यावृत्तत्वाभावात् तदुपचारद्वारमात्रं प्रवृत्तिनिमित्त-
मित्यनुगृहीतं, तद्व्यायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोगाविषया-
काशादिष्वपि लोकोत्तरवृत्तस्य सत्त्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं
- ३५० किन्तूपचारद्वारत्वमेवेति भावः. अनुवृत्तस्येत्यादिहेतुनाम-
भाषीत्यनेनाश्वयः, एतत्सर्वमभिप्रेत्याभाषीतिभावः. अन्य-
येति, न्यायमतिशयापि शक्तिकल्पने . यत्साक्षादिति,
“ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदा-
चिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं
- ३५५ यत्साक्षाद् ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते” इति भाष्येण साक्षा-
त्यदस्य मुख्यार्थतावगमादिति भावः. ननु “दे ब्रह्मणी”
इति प(रापरा)रमात्मात्मनोर्ब्रह्मशब्दप्रयोगात् युगपद्-
वृत्तिद्वयासम्भवात् सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्य-
वृत्तिरेष्टव्येत्याह दे ब्रह्मणी इति . “गामग्निं ब्राह्मण-
३६० सैवेति” “त्रीणी”त्यादेः पूर्वखण्डः, आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयो-
गविषयत्वादिना गौणवृत्त्यैवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः. ननु
कथं वृत्तिद्वयविरोधः “सरूपाणामेकशेष एक विभक्ता”
वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतेः, तथाहि “सरूपाणा”मित्यत्र

- सहस्रत्वं हि समानरूपत्वं, तत्र “समानानामित्येवास्तु किं
 २६५ रूपग्रहणे”त्याशङ्क्य “अक्रियमाणेरूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं
 शब्दोऽर्थस्य तत्रैव स्यात्, वृत्ताः सूत्रा इति, इह न स्यात्
 यत्र शब्दस्यमानोन्मार्थः, अत्राः पादा माषा इति ; क्रिय-
 माणे पुनारूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात्
 वृत्तावचाविती”त्युक्तम्, एवञ्चाचावित्यत्र (त्रि)सिद्धेन (नि)-
 २७० वृत्तार्थाभिधानं शक्यन्तरेणैव वाच्यम्, यद्यत्रपदप्रयोगविष-
 यत्वादिनालक्षणाभिधानं स्यात्, तदा एकार्थत्वादेवैकशेष-
 स्सिद्ध इति नार्थरूपग्रहणेन, अतो न वृत्तिद्वयविरोध
 इति, मैवम्, इन्द्रियत्वविभौतकत्वप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण
 प्रवृत्तावचपदद्वयद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः .
 २७५ अथवा अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः, नेतावता विसृजितावि-
 सृजितवृत्तिद्वयसमुच्चयः, अत एव “पितामात्रे”त्यादिकं
 प्रत्याख्यातम्, तत्र हि साक्षणिकेनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्ते-
 नार्थद्वयबोधनमुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिनान्यथासि-
 द्धिसुक्ता प्रत्याख्यानं कृतम्, एवं भिन्नार्थविरूपैकशेषप्रत्या-
 २८० ख्यानात् भिन्नार्थविरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्याप्र-
 त्याख्यानाच्च उभयशक्ते न लक्षणा, गौरवात्, शक्याशक्ययोः
 शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विसृजिताविसृजितवृत्तिद्वयवि-
 रोधात्, अशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवशिकत्वे सति
 तत्रैवार्थद्वयबोधनोपपत्तौ शक्तेरपि व्यापारत्वकल्पनायां
 २८५ गौरवाच्च, शक्याशक्ययोरेकेनैवनिमित्तेन लक्षणेत्यवगम्यते ;

- अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोध एव . ननु कथमप्रत्याख्यानं,
 प्रत्याख्यातं हि “स्वरूपाणा”मिति सूत्रं, किन्नेन, न हि
 रूपग्रहणमात्रं प्रत्याख्यातं, किन्तु सूत्रमेव, अतस्सूत्र स्था-
 पनपक्षे व्यर्थस्य “पितामात्रे”त्यादेः प्रत्याख्यानाद्रूपग्रहणस्या-
- ३८० प्रत्याख्यानाच्च नोक्तार्थस्य विरोधः, प्रत्याख्यानेऽपि “अभि-
 धानं पुनस्त्वाभाविक”मिति यत्प्रत्याख्यानम् तस्मिन् पक्षेऽपि
 नोक्तविरोधः, यथाकृतिपक्षाग्रयणेन प्रत्याख्यानम् “व्यर्थेषु
 च सामान्यात् सिद्धम्, अत्रोतेरचः पद्यतेः पाद” इति,
 तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशसिद्धावपि विसम्भिताविसम्भित-
- ३८५ वृत्तिद्वयसमावेशाभावोक्तेर्न विरोधसिद्धयतीति . शुद्धेति
 किं स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमुततद्विशिष्टमि-
 ति विकल्पोऽभिप्रेतः, प्रथमकोटिं विवृण्वन्नेव दूषयति
 न हीति, शुद्ध इत्येतद्विवरणम् निर्विशेषतयाभि-
 मत इति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतयाभिमत
- ४०० इत्यर्थः, प्रवृत्तिनिमित्तमपि हि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूप-
 स्यैव वाच्यत्वपक्षे अत्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वा-
 भावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव न स्यादिति
 स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यम्, तच्च नास्तीत्यर्थः, शुद्धेनिमित्त
 कास्तीति शुद्धे स्वरूपे निमित्तज्ञान्तर्गतमित्यर्थः; अधि-
- ४०५ ष्ठातलसर्वविवर्त्तमूलत्वे एव बृहत्त्वहणत्वे, ते च स्वरूपान्त-
 र्गते एवेति शङ्कते अधिष्ठानत्वेनेति, अधिष्ठानत्वं
 भ्रमधर्मित्वम्, विवर्त्तमूलत्वं विवर्त्तोपादानत्वम्, अधिष्ठा-

- नत्वेन सर्वतादात्म्यात् तदेव दृष्टत्वं, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य
 भूतभौतिकरूपेणाविद्याविस्तारयिद्वलरूपत्वान्तदेव दृष्टत्व-
 ४१० मित्यर्थः. तच्चेति तयोस्वरूपान्तर्गतत्वानभ्युपगमादित्यर्थः.
 अन्यथेति तयोस्वरूपान्तर्गतत्व इत्यर्थः. मुक्तावपीति
 स्वरूपस्थानपायादिति भावः, सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य
 मुक्तावनपायात्तस्य च सर्वं विनानुपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्वं
 स्यात्, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावपि सत्त्वात्
 ४१५ मुक्तौ सर्वं स्यात्. ननु न प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं
 निर्वचनम् किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो सदृशो
 गवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयशब्दवाच्योपलक्षक-
 गोमादृश्यप्रतिपादकवाक्यवदिति शङ्कते उपलक्ष्यणार्थ-
 मिति. अस्य तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनमेव, तच्च स्वरू-
 ४२० पाङ्गिमेव, न चैवं सद्वितीयत्व प्रसङ्गः, तस्य व्यावहारि-
 कत्वादिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते अस्त्विति. दूषयति
 कथ्यन्तर्हीति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टस्वरूप-
 मात्रपरत्वं न सिध्यतीत्यर्थः. अभिसन्धिसुद्धाटयः शङ्कते
 तदपीति, प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणोपस्थापितं
 ४२५ सत्यस्यात् स्वरूपेणोपस्थाप्यत इत्यर्थः. तर्हीति साक्षणि-
 कत्वमेव(त्वादिति) स्यादितिभावः. स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनि-
 मित्तविशिष्टमेव मुख्यमिति द्वितीयं कल्पमगूढ दूषयति
 उपहितमिति. सत्यसर्वज्ञ्याद्युपहितमुक्त्यर्थः, उतमिथ्या-
 भूताविद्यातत्कार्योपहितमिति विकल्पमभिप्रेत्यप्रथमंश्रियो

- ४३० दूषयति श्रुतीति, द्वितीयन्दूषयति स्वाभिमतेति .
 यदा शुद्धोपहितेत्यत्र क्रिञ्चैतन्यमात्रमुत्थार्यः, एतद्विम्ब-
 भूतमिति विकल्पोविवक्षितः, आद्यन्दूषयति न हीति
 निर्विशेषत्वाच्चैतन्येनिमित्तमस्तीत्यर्थः, व्यावहारिकधर्मा
 अपिविम्बप्रतिबिम्बयोरेवेतिभावः . सार्वज्ञ्यादेश्चैतन्यमात्रे-
- ४३५ ऽभावेऽप्यधिष्ठानत्वविवर्तमूखले तत्रैव स्याताम्, ते एव
 दृष्टत्वंदृष्टणले इति शङ्कते अधिष्ठानत्वनेति, अधिष्ठानत्वं
 विवर्तोपादानत्वञ्च विम्बस्थानीयब्रह्मण एवेति येषाम्मतम्
 ताग्रत्याह तत्रैति . येतु चैतन्यमात्र एवाधिष्ठानत्व
 सर्वविवर्तमूखले दृश्यन्ति तान् प्रत्याह अन्यथेति,
- ४४० व्यावहारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रज-
 तादिपदवाच्यत्वाभावापत्तेः, सत्ताविशेषमनपेक्ष्यधर्ममात्रस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकपीतत्वाश्रयशङ्कादेः पीतादि-
 पदवाच्यतापत्तेः, धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
 त्वाद्धर्मिणस्य पारमार्थिकतया तथोरपि पारमार्थिकत्वे
- ४४५ ज्ञानास्रिट्यसम्भवेन ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्तन्नितृत्तिरूपमुक्ति-
 र्नस्यादित्यर्थः . नन्वस्तु व्यावहारिकमेव सार्वज्ञ्यादिकं प्रवृत्ति-
 निमित्तं तस्य च ज्ञानास्रिट्यसम्भवाच्च मुक्तेर्मुक्तिरिति
 गूढाभिसन्धिःशङ्कते अस्त्विति . दूषयति कथमिति
 धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रवृत्तिनिमि-
- ४५० त्तस्य च मिथ्यात्वे पारमार्थिकस्वरूपगतत्वम् न स्यादिति
 न स्वरूपस्य मुख्यतेत्यर्थः . अभिसन्धिसुहाटयति तदपीति

- शुद्धमप्यशुद्धान्तर्भावादशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः .
 तर्हीति नाथं केवलशुद्धमुख्यवृत्तिपच इत्यर्थः . तदपी-
 त्यादेः पूर्ववदेव वार्थः . यदा मुक्तावपीत्यत्र सत्यत्वसाधनं
 ४५५ न विवक्षितम्, किन्तु सत्यत्वाभिमानमात्रम्, सम्भवति हि
 यावन्मिथ्यात्वोक्ति सत्यत्वाभिमानः, एवञ्चोत्तरत्र न गूढा-
 भिसन्धिता, विम्बलोपहितस्युख्यमिति द्वितीयं पचं दूष-
 यति उपहितमिति . किन्तद्विम्बस्थानौयं ब्रह्म सत्य-
 प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टमुतमिथ्याभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-
 ४६० मिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यं दूषयति श्रुतीति, द्विती-
 यन्दूषयति स्वाभिमतमिति . यदा स्वरूपमेव मुख्यमुता-
 विधोपहितमिति विकल्पार्थः, शेषं द्वितीयव्याख्यानवदेव .
 यदा अनुपहितमुख्यमुत यत्किञ्चिदुपहितमिति विकल्पार्थः .
 अज्ञानादीत्यादिपदेन तत्कार्यं विवक्षितम् . अविद्याद्युप-
 ४६५ हितस्युख्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरमाह तत्रचेति
 तत्र अज्ञानादिदोषोपहितत्वे, ब्रह्मशब्दमुख्यार्थी न दोषो-
 पहितः “शुद्ध” इति तमर्थमनूद्य तत्र निर्दोषत्व पुर-
 स्कारेण भगवच्छब्दनिर्वचनविरोधात्, न च ब्रह्मपदस्यै
 तन्निर्वचनम्, गुणविशिष्टविषयत्वात्तस्य, भगवच्छब्दस्यापि
 ४७० तत्र मुख्यत्वायोगाच्चेति भावः . परं ब्रह्मेति न हि दोष-
 वैशिष्ट्याभिधानं सतिः प्रत्युतनिन्दैवेति भावः . पवित्र-
 मिति दोषोपहितस्यापवित्रत्वादिति भावः . परंब्रह्मेत्यत्र
 ब्रह्मपदेन शुद्धं सत्यत इत्यत्राह निर्विशेषेति . कश्चि-

- दिति दोषाभावाभिधानादपि न स्तुतिः, स्वरूपमात्रपर-
 ४७५ लादेवेत्यर्थः . गुणाभिधानेति निर्दोषत्वमपि गुणान्त-
 र्भूतम्, किञ्च मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात् सञ्चयः . ननु निर्गु-
 णत्वस्य श्रुतिस्तिस्रैः प्रतिपन्नत्वात् गुणानामिच्छित्वेन
 हेयत्वात् तद्वैशिष्ट्याभिधाने निन्देवेति मुख्यार्थानुपपत्त्या
 सञ्चयानुव्यत इति चेत्तत्राह पूर्व्वेति . चेति प्रमाणा-
 ४८० न्नरविश्ववादव्याथोपेतस्त्वपदविरोधौ समुच्चयेते . यदा
 दोषाभावमुख्येनापि श्लोकवेदयोस्तुतिदर्शनात् “यदा ह्येवैष
 एतस्मिन्नुदरमन्तरङ्गुते, अथ तस्य भयं भवती”त्यादि-
 मिर्भेददर्शनस्य दोषत्वावगमात् निर्गुणवाक्यैस्तद्वैधुर्यस्य
 स्वरूपेऽवगमात् भवान् ब्रह्मेति सामानाधिकरक्षेण तादृश-
 ४८५ स्वरूपेणोपहितस्याभेदबोधनाद्दोषाभावस्यात्र कष्टरवेणा-
 प्रतिपादनेऽपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपेक्य-
 बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेऽपि प्रसिद्धगुणकसत्त्वात्तदभेदबोध-
 नेनेव स्तुत्युपपत्तेरुपहितैक्यबोधनस्य बाधेन भवानित्यस्यापि
 सञ्चयस्या स्वरूपपरत्वेऽपि तस्योपहितसम्बन्धस्य शब्दादर्थाद्वा
 ४९० प्रतीत्या मुख्यादिप्रतीकस्तुत्याऽवयवस्तुतिवदष्टाकपासादि-
 स्तुत्याद्वादशकपासस्तुतिवत्त्वोपहितस्तुतिसिद्धेस्य निर्विशेष-
 सञ्चयस्यापि स्तुतिर्न विरुध्यत इति तत्राह पूर्व्वेति, एवमपि
 न स्तुतिसिद्धिः ब्रह्माभेदमात्रस्य सर्वचेतनसाधारणत्वादित्यपि
 भावः . यदा निर्विशेषस्वरूपस्यैवासिद्धेर्न तत्सञ्चयेत्यभिप्राये-
 ४९५ णाह पूर्व्वेति . एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावात् सञ्चयेति

- लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणानि-
 रस्ता ; इदानीं लक्ष्यत्वाभिमतजिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयापि
 (निर्विशेष)लक्षणान्निराकरोति अपिचेति . लक्षणेति
 वाक्यपरम्, प्रथमसूचस्य ब्रह्मशब्देनापीत्यर्थः, उपहितस्य
 ५०० ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वेजिज्ञासात्मकलक्षणादिलक्षणानाम्
 तदारम्भप्रतिपादकप्रथमसूचस्य उपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे
 लक्षणाश्रयणीया . तत्त्वावेदकानामुपहितपरत्वाङ्गीकारे
 अपसिद्धान्त इति द्योतयति तत्त्वावेदकेति . अतद्द्व्यु-
 त्पन्नेनेति ब्रह्मणोन्यच मुख्यवृत्त्यसम्भवस्य उक्तत्वेन ब्रह्मबोध-
 ५०५ कस्य तच्छक्तत्वमेव वक्तव्यमितिभावः, एवञ्च प्रतिज्ञालक्षण-
 ग्राधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम् . अत्र ततोऽन्यचा-
 मुख्यस्य तद्बोधकत्वं तन्मुख्यवृत्त्यैवेति नियमो विवक्षितः .
 अन्यचामुख्यत्वेऽप्युपहिते मुख्येन तत्सम्बन्धादनुपहितं लक्ष्य-
 तामिति शङ्कते तल्लक्षितमिति . जिज्ञास्यत इति
 ५१० जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते, लक्ष्यते “जन्माद्यस्य यत” इति,
 ग्राधते, उत्तरसूचैः . ज्ञातत्वेति ज्ञातत्वपदनिर्णयपरम्,
 तस्य सिद्धत्वाल्लक्षणग्राधने अपि सिद्धप्राये; एवञ्च लक्षण-
 ग्राधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्रतिज्ञा-
 लक्षणग्राधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः . विलीनविद्यापनन्याय-
 ५१५ माशङ्काह न चेति, जिज्ञासादौ सूचकारस्य जिज्ञास्यत्व-
 प्रतिज्ञायां श्रोतुर्विचारे च न विधिरित्यर्थः . ननु शास्त्रस्य
 श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वे वा “श्रोतव्यो मन्तव्य” इति

- विधानात्तदर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः कृत्स्नं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यच्चाह
 अदृष्टार्थत्वाभावादिति, त्वयापि हि श्रवणादेर्दृष्टद्वारत्वमेवे-
- ५२० ष्यते, न तु केवलाद्दृष्टद्वारत्वमित्यर्थः. यदा अतद्व्युत्पन्ने-
 नेति, ततश्च सामान्यतोऽपि ज्ञानाभावात् तज्ज्ञानेच्छास्यक्षण-
 ग्राधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः. जिज्ञास्यत इति ज्ञातुमित्यत
 इत्येवार्थः, सस्यते ग्राध्यत इत्येतच्छ्रुत्यादिषाधारणम्,
 जिज्ञासाद्यनपेक्षास्यादित्यच्चापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापर-
- ५२५ मेव, जिज्ञासादिविषयिष्यपेक्षा प्रत्याशातवनोपपद्यत इत्यर्थः.
 विषयभावे हेतुमाह अदृष्टार्थत्वाभावादिति, विषयवैक-
 ल्याधीनाया इच्छाया विषययोग्यत्वञ्च विवक्षितम्, येन
 विधिना. सहामेति, अनुदात्तेत आत्मनेपदविधानस्य
 चच्छिन्नोऽनुदात्तेत्वेऽपि छित्करणेनामित्यलज्ज्ञापनात् परस्मै-
- ५३० पदम्, यदा “आष्टषादे”ति विकल्पितणिषस्यहेरेतद्रूपम्,
 स हि सहिः परस्मैपदी. निर्विशेषस्यकत्रद्वाग्रब्दात्
 ज्ञातत्वसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षा स्यादित्यच शङ्कते निरु-
 पाधिक इति, निरुपाधिक इत्येतत् सार्थकमित्यनेन सम्-
 ष्यते, ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधिक एव
- ५३५ विषये सक्षणग्राधनात्मकं शास्त्रं सार्थकमित्यर्थः. विषय-
 भेदमनादृत्यब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिं विकल्पयति किमिति,
 पूर्वचेति, मुख्यवृत्त्याबोधस्योत्तरशास्त्रसार्थक्यार्थता शास्त्रस्य
 मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्व एव स्यात्, मुख्यवृत्तिविषयस्योप-
 हित एवेति शास्त्रस्य तदोपधनोपचीणत्वेनानुपहितस्या-

- ५४० जिज्ञास्यत्वात् निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघात इत्यर्थः. अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति अपसिद्धान्तादित्याह अनुपहित इति. यदा कथं व्याघातः किञ्च प्रस्तुतमित्यत्राह सर्वस्येति, शास्त्र-
स्योपहितविषयत्वेनानुपहितस्याजिज्ञास्यत्वाच्च तत्र लक्ष-
- ५४५ णाश्रयणीयेति प्रक्रान्तानुपहितलक्षणाव्याघात इत्यर्थः. अभिधानेति, सिद्धान्तमुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न किञ्चित्प्रयोजनम्, न हि विशेषणस्याश्रयतामात्रेण शक्ये स्वरूपे लक्षणोपपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत-
विशिष्टशक्त्यङ्गीकार एव विशेष्ये लक्षणा भवति, अतो न
- ५५० निर्विशेषलक्षणा सिध्यतीत्यर्थः. यदा ननु लक्षणशोधनादेः प्राग् ब्रह्मपदेन निरुपाधिकस्वरूपस्थोक्तिं नाङ्गीकुर्मः, येना-
तद्भ्रुत्यप्तेन तदुक्तयोगः, लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्ष-
णादिवैयर्थ्यञ्च स्यात्, किन्तु निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिम-
विदुषः प्रत्येव लक्षणशोधनादिकम् सर्वम् प्रवर्त्तत इत्यङ्गी-
- ५५५ कुर्मः, ततश्च न पूर्वीक्तदोषाविति शङ्कते निरुपाधिक इति, निरुपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्तिमित्यनेनैवान्वयः,
निरुपाधिके सार्थमित्येतदर्थसिद्धम्. किञ्च तत्र कारणं कथञ्च तदभाव इत्यत्राह मुख्यार्थेति, मुख्यार्थबाधो
मुख्यार्थानुपपत्तिः, आदिशब्देन सम्बन्धः परिश्रुयते, इदं
- ५६० पदम् मुख्यवृत्तमिति निश्चयः कारणं, तत्र च मुख्यार्थ-
बाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावात्तदभाव इत्यर्थः तत

- इति उपदेशादित्यर्थः . तत्सिद्धाविति उपदेशात् प्रागिति शेषः . निर्विशेषावगम इति जात इति शेषः .
- मुख्यार्थबाध इति, मुख्यार्थस्य दृष्टत्वस्य बाधितत्वेन
- ५६५ मिथ्यात्वात् तस्य सुसुचुजिज्ञास्यत्वमनुपपन्नतयावगतमिति भावः . लक्ष्यार्थेति अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानं लक्ष्यविशेष- जिज्ञासा च व्यज्यते . प्रत्यक्षेणेति स्वमतेनेदम्, परमते- ऽनुपलब्धिनिरासस्याप्युपलक्षणम् . प्रअवैष्ये परिहारमा- ग्रहते आपातविदितार्थेति, श्रुती-द्वैतादौ श्रुती, ते
- ५७० एव विप्रतिपत्तिः विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयी . कौट- ग्भूतमिति निर्विशेषं सविशेषं वेत्यर्थः . पृच्छतीति चेदिति, ततश्च लक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्न इति भावः . लक्षणाभ्यामिति वाक्यपरम् . वैलक्षण्यम् अनृ- तादिव्यावृत्त्यात्मकं स्वरूपम्, तटस्थलक्षणेन सविशेषल-
- ५७५ कोटिः स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषलकोटिस्य सिद्धा ; स्वरूप- लक्षणस्य तेन निर्विशेषपरत्वस्याभिमानादित्यर्थः . न सन्देह- माचम् प्रत्युतविपरीतनिश्चय एवेत्याह न चेति . सर्व- कारणत्वाच्चित्तमिति कर्तृत्वाच्चित्तमित्यर्थः, उपादानत्वत् निमित्तत्वस्यापि तच्च विवक्षितत्वात् . सर्वज्ञेत्यादि कारण- त्वानुपपत्तिलक्षणन्यायसाक्षिव्यात् सविशेषश्रुतेस्सविशेषमेव निर्धार्यतेत्यर्थः . दृष्टत्वमेवेति निर्वचनोपलक्षितब्रह्मशब्दा- वगतश्चेति भावः . यदा न तदभिमतं निर्विशेषं ब्रह्मशब्द- विवक्षितमिति सिध्यति, किन्त्वस्मदभिमतं दृष्टत्वविशिष्ट-

- मेवेत्याह ऋहृत्त्वमेवेति, सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यत्वा-
 ५८५ दिकमेव निर्धार्येतेति भावः. वैषम्ये परिहारान्तरमा-
 शङ्कते नन्विति, अत्र प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वानुक्तेर्न पूर्वीक्त-
 दोष इति भावः. तल्लक्षणमिति ब्रह्मशब्दविवक्षितस्य
 लक्षणं पृच्छतीत्यर्थः. “ब्रह्माधीहि” इत्यस्य ब्रह्मशब्दविव-
 क्षितमधीहीत्यर्थ इति भावः. पूर्वमनुपहितस्य जिज्ञास्य-
 ५९० त्वमङ्गीकृत्य लक्षणशोधनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् तत्र लक्षणे-
 त्युक्तम्. इदानीमनुपहितस्य जिज्ञास्यत्वमेवासिद्धमतस्तत्र न
 लक्षणेत्याह तदपि नेति. यदा यदि मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम्
 ब्रह्म निर्विशेषमिति निर्धारितं स्यात् तदा तस्मिन्नासा-
 वाक्यस्य तदानुगुण्येन वर्णनीयतया ब्रह्मपदमुख्यार्थप्रश्नस्य
 ५९५ तदननुगुणत्वात् मुमुक्षुज्ञातव्य ब्रह्मशब्दार्थः क इति लक्ष-
 णया प्रश्नसमर्थनं स्यात्, न चैतत् सिद्धम्, अतः “अधी हि
 भगवो ब्रह्मेति” पदमुख्यार्थस्यैव प्रश्नपरं, तथाचोक्तप्रकारेण
 प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति तदपि नेति.
 तमेवं विद्वानिति, आदिशब्देन “तमेवं विदित्वा अति-
 ६०० मृत्युमेती”त्यादिविवक्षितम्, “तमसस्तु पारे, सर्वाणि
 रूपाणी”त्यादिभिर्विभ्रतिः “महान्त”मित्यादिभिर्गुणः
 “आदित्यवर्ण”मिति विग्रहः “विचित्य” “कृत्वे”ति
 व्यापारः प्रतिपाद्यते. विशिष्टेति, तत्पदेन एवमिति च
 प्रस्तुत विभ्रत्यादिवैशिष्ट्यपरामर्शादिति भावः. महा-
 ६०५ पुरुषेति “पुरुषमहान्त”मिति वाक्यार्थ उक्तः, एवञ्चिज्ञास्य-

- पर्यालोचनया निर्विशेषस्य जिज्ञासानर्थक्यादिभिर्जिज्ञास्य-
 लासम्भवादुपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वेन न निर्विशेषलक्षणेति .
 अत इति, यतो लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया
 मुख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्तेस्त्वन्मते मुख्यवृत्तेः क्वाप्यसम्भ-
 ६१० वाच्च तन्मूललक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्याभिमत-
 जिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयोपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया
 असम्भवः, अतः “वृंहति वृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मे”ति
 श्रुत्युक्तप्रकार एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्यर्थः . सर्वतः-सर्वस्मात्,
 अनवधिकातिशयवृहदित्यर्थः . यदा सर्वतः सर्वप्रकारेण,
 ६१५ स्वरूपतो गुणतो विभूतितसेत्यर्थः . अत्र तत्त्वटीकाया-
 मुक्तम् “यत्त्वाथर्वणिकी निरुक्तिः वृंहणत्वमप्याह, “वृंहति
 वृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मे”ति, पैराणिकी च प्रशिद्धिः,
 “वृहत्त्वाद् वृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत” इति तद्गोवक्षी-
 वर्दन्त्यायादिति न विरोधः, तेनावधिकातिशयवृहत्त्वमेव
 ६२० ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके; अपरेतु वृहत्त्ववद् वृंहणत्वमप्यनवधि-
 कातिशयम्ब्रह्मशब्दार्थः “वृंहति वृंहयती”ति पृथगभि-
 धानस्वारसात्, “वृहत्त्वाद् वृंहणत्वाच्च”ति समुच्चयस्वार-
 साच्चेत्याचक्षते; वयन्तु ब्रूमः विरोधाभावादुभयथाप्या-
 चक्ष्मह” इति . अत्र वृंहणत्वं वृहत्त्वान्तर्गतमेवार्थो न पृथ-
 ६२५ गिति प्रथमपक्षः, वृहत्त्वं तदन्तर्भूतम् वृंहणत्वञ्च समु-
 च्चितमर्थ इति द्वितीयः, वृहत्त्वान्तर्भावेनापि वृंहणत्वमर्थः,
 स्वरूपेणापि, तत्रापि समुचितमर्थ इति तृतीयः; प्रति-

- पाद्याकारभेदात् पौनहस्यम्, न च गोवक्षीवर्दन्यायात्
 सङ्कोचः, तस्य पदान्तरविषयत्वात्, अत उभयथाप्यर्थो वृंह-
- ६३० णत्वमिति भावः. “चरन्त्यमृत”मित्युक्तमुपपादयन्नेतद्वाद-
 मूलभूतम् भाष्यमाह इदं सर्वमिति, यथाश्रुत एव
 ब्रह्मशब्दार्थः, इदं सर्वमभिप्रेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यामयमर्थः
 श्रुतोमतश्चेति गम्यते; इदञ्च भाष्यं प्रकाशितमाचार्यैः,
 “प्रथमविशेषणेन स्वभावतो गिरस्तनिखिलदोषत्वादयमेव
- ६३५ ब्रह्मशब्दवाच्यः नान्यः, न हि कारागृहनिगलित एव
 तन्मोचनार्थमभ्यर्थनीयः, अतो मुमुक्षुपाश्चपरजिज्ञासासूचस्य-
 ब्रह्मशब्देन पुरुषोत्तम एवार्थसामर्थ्यात् अभिधीयत इत्यव-
 गम्यते. द्वितीयविशेषणेन “यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुण-
 योगस्तुपुष्कलः। तत्रैव सुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारत” इति
- ६४० न्यायेन गुणतोऽपि वृहत्त्वे शब्दशक्तेरसङ्कोचस्मिध्यतीति
 शब्दशक्तेः पुरुषोत्तम एवाभिधीयत इत्यवगम्यते” इति.
 अनेवन्नामकमिति, तस्मिन्प्रकारस्तु वेदान्तविजये
 प्रपञ्चितोऽस्माभिः. विशेषणद्वयेनेति “ब्रह्मपरिवृढं सर्वत”
 इति ब्रह्मशब्दनिरुक्तिः “यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि
- ६४५ शोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम”
 इति पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिः; एतेन पुरुषोत्तमशब्दो न
 कर्मधारयः, उत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्; न च षष्ठी-
 समासः, “न निर्धारण” इति निषेधात्; नापि सप्तमी-
 समासः, “न निर्धारण” इति निषेधादेव; न च वाच्यं

- ६५० षष्ठ्या एवायन्निषेधो न सप्तम्या इति, विशेषाभावेन सप्तम्या अपि निषेधात्, अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयो रूपतोऽर्थतस्य भेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्, अतोऽचाव-
यवार्थनिहन्नेरसम्भवात् केवलरूढ एवायमस्यकर्णादिवत्, तदिदमाह “रूढ्या तु कामम् पुरुषोत्तमोऽस्मि”तीति
- ६५५ निरस्तम्; “यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि शोत्तम” इत्यादिनिरस्तशुषारेण “पञ्चमीविभक्त” इति विहित-
पञ्चम्याः “पञ्चमी भयेने”त्यत्र पञ्चमीति शोगविभागात् समासोपपत्तेः, शोगविभागस्य “तादपि परस्तपर” इति भाष्यवाक्यादवगम्यते. विसृष्टसु वेदान्तविषये द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाव्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादस्त्रन्महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितार्थां
शतदूषणीव्याख्यायाम् षण्डमास्ताख्यायां ब्रह्मग्रन्द्दृष्टिनिरूपण-
ज्ञान प्रथमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाशार्याय नमः ।

गतदूषणीयाख्याने षण्डमाहते

जिज्ञासानिरूपणं नाम द्वितीयस्कन्धः ।

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्यौचित्यम् भाष्य-
क्रमस्थानुरोद्धव्यत्वज्ञाभिप्रेत्याह अथेति . वादार्थं संगृह्णाति
स्वात्मेति, कर्मत्वाभावात् सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वा-
भावेन हेतुफलभावात् जिज्ञासानोपपद्यत इत्याह स्वात्मैक-
५ भास्येति, स्वप्रकाशस्यैव स्वगत सामान्यविशेषविषयत्वेन
हेतुफलत्वे स्तामित्यथाह स्वात्मेति . स्वयमेवात्मा स्तात्मा,
जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयोः हेतु-
फलभावात् स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्
साध्यत्वासम्भवाच्च न हेतुफलभावः, किञ्च निर्विशेषत्वाच्च
१० सामान्यविशेषयोरभावेन न जिज्ञासाहेतुफलसम्भव इत्याह
निर्विशेषस्येति . किमविद्योपहितस्य जिज्ञास्यता उत
विशुद्धस्य नाद्य इत्याह दुष्यत इति, मिथ्याविषयकज्ञानस्य
निवर्तकत्वासम्भवेन दृश्यमाणत्वासम्भवादिति भावः . द्वितीय-
नूषयति विशुद्धस्येति, विशुद्धस्य ज्ञप्तिविषयत्वाभावादिति
१५ भावः . निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः, स्वात्मैक-
भासस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा प्रा परेष्टा, सा दुष्यती
विशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यत इत्यन्वयः . जिज्ञासामात्रं खण्डयतः

ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनम् नानिष्टमित्याशङ्क्याह परेष्टेति यथा-
खोकं ब्रह्मस्यपि तस्या इष्टत्वात्, अन्यथानारभ्येण शास्त्रो-

२० च्छिन्नेरिति भावः. अस्मिन् वादे जिज्ञासानुपपत्तिः
विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसन-
(मन्या) मार्थम्, अथ च विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं
विचारपरं, हेतुफलाभावाब्जिज्ञासानुपपत्तेर्न तस्याध्यविचार-
सम्भव इति वा तात्पर्यम्. ब्रह्मपदादेव ब्रह्मणः प्रतीतेः

२५ विचारोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् शब्दनिर्दिष्टमिति .
विचार्यमिति जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलकजिज्ञा-
साविषय इत्यर्थः . विचारानुपपत्त्या तत्फलकजिज्ञासानु-
पपत्तेः जिज्ञासापूर्वकमित्यादिना वक्ष्यमाणायाः प्रदर्शनार्थं
विचारफलकलोक्तिः. व्याघातस्फोरणार्थं तदभिमतार्थान्तरा-

३० स्तथनुवदति अनुदितेत्यादिना, ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य वि-
चारविषयत्व (विचार्यत्व) मनुदितानस्तमित स्वरूपैकप्रका-
शत्वादिं चाङ्गरित्यर्थः, चकारेण विचार्यत्वस्यानुदितानस्त-
मित स्वरूपैकप्रकाशत्वादेस्य विरोधसूच्यते, विचित्रोवि-
विधः, व्याघातस्योत्तरचानुसन्धेयः . अनुदितेत्यादिपदचतुष्टयेन

३५ स्वात्मैकभास्येत्यादि श्लोकगतपदचतुष्टयम् क्रमाद्विद्यतम्,
अनुदितानस्तमितेति स्वात्मेति प्रतिपन्नात्मत्वाच्चिप्रार्थ
उक्तः . स्वरूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातन्दर्शयति
यद्वीति . सामान्यत इति इदञ्च प्रायिकाभिप्रायम्, शब्द-
त्वादिना ज्ञाते गुणत्वद्रव्यत्वादिषामान्याकारजिज्ञासादर्शनात्,

- ४० ततश्च केनचिदाकारेण ज्ञाते केनचिदाकारेणाज्ञाते जिज्ञासे-
त्येवविवक्षितम्, अतएव वक्ष्यति विदिताविदिताकारभेदो
दुस्त्यज इति. अन्यथेति सामान्यविशेषवेदनयोरभावे,
सामान्यविशेषवेदनयोर्जिज्ञासाहेतु फलभावस्य लोकाभिद्धत्वा-
दिति भावः. तदयोगादिति जिज्ञासायोगादित्यर्थः. तथा-
- ४५ विधवेदनद्वयविषयत्वाभावेऽपि वृत्तिद्वयविषयत्वम् सम्भवत्येवे-
त्यत्राह न चेति अन्यत्र वेदनद्वयविषय एव जिज्ञासादर्शनात्
वृत्तेश्चवेदनत्वादिति भावः. एवं कर्मत्वाभावे सामान्यविशेष-
वेदनयोरभावेन हेतुफलयोरभावात् जिज्ञासानुपपत्तेत्युक्तम्,
इदानीन्दृश्यत्वादिप्रसङ्गेन प्रमाणविषयत्वानुपपत्त्याविचाराम-
- ५० भवेन जिज्ञासानुपपत्तिमाह जिज्ञासापूर्वकमिति. दृश्य-
त्वेत्यनेन अनुदितानस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमित्यत्र एकपदल-
भाविक्तिकर्मत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः, मिथ्यात्वेत्यनेन ज्ञाननि-
वर्त्यत्वपरेण अनस्तमितपदोक्तानिवर्त्यत्वेन व्याघातः प्रकाशितः,
जडत्वेत्यनेनास्वप्रकाशलपरेण स्वरूपप्रकाशमित्यनेन व्याघातो
- ५५ दर्शितः, आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वं गृह्यते, तेन स्वरूपैक-
प्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः. विचारानुपप-
त्तिपक्षे तु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः, विचारानुपपत्तौ किमा-
यातमित्यत्राह जिज्ञासापूर्वकमिति, तथा च जिज्ञासाया
असम्भवे तत्साध्यविचारो नोपपद्यत इति भावः. विचारानु-
- ६० पपत्तौ हेतुन्तरमाह तच्चेति. माभूद्ब्रह्मणो वित्तिकर्मत्वम्,
मात्रसामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वम्, तथापि स्वरूपप्रकाश-

स्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावात् जिज्ञासो-
पपद्यत इति पूर्वोक्तव्याघातपरिहारं शङ्कते स्वरूपेति
ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वम् फलत्वञ्च, न तु सामान्यविशेषज्ञानयो-

६५ गौरवादित्येवकाराभिप्रायः . नेति अन्यथा यद्दत्ततीयसामा-
न्यज्ञानात् देवदत्ततीयविशेषज्ञानफलकजिज्ञासाया विष्णुमित्रे
जननापत्तिरिति भावः . यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासा-
सामानाधिकरण्यानियमो नास्ति, अहमिति स्वप्रकाशादेव नि-
त्यत्वादिजिज्ञासादर्शनात्, अथापि अहमिति प्रतीतिरन्तः-

७० करणाकारवृत्तिरिति यन्मतम् तदनुसारेण तदुभयेत्युक्तम्,
स्वभिन्नविषयजिज्ञासाभिप्रायेण वा तदुक्तम् . हेतुफलत्वयो
स्सामान्यतो दूषणमुक्त्वा प्रातिश्लिकन्दूषणमाह अनादेः
प्रकाशस्येत्यदिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन, किं स्वरूपप्रकाशो
निरपेक्ष एव हेतुरुताग(न्तुं)न्तकसहकारिणमपेक्ष्येति विकल्प-

७५ मभिप्रेत्यप्रथमे दूषणमाह अनादेरिति अत्र जिज्ञासा यदि
निरपेक्षा अनादिप्रकाशजन्या स्यादनादिस्थादित्यापादनं वि-
वक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैधधिकरणम् . ननु अन्यत्वा-
नादित्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याप्यभावात् कथमापाद्यापादक-भावः,
न च प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौ हि प्रवाहः,

८० निरपेक्षजन्यत्वे च विलम्बहेतोरभावेन एकव्यक्त्युत्पत्तिकाल
एव यावद्भ्रूत्युत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रवाहस्यैवाधिद्वेः . न च नि-
रपेक्षजन्यत्ववादिनः धारावाहिकस्थले पूर्वज्ञानस्यैव उत्तरज्ञान-
अति पूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं वक्तुं शक्यमिति चेन्न,

- जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशजन्यास्यात्तर्हि
- ८५ प्रकाशसमवधानक्षणोत्तरक्षणवर्तिप्रागभावप्रतिथोगिनीन स्यात्, यो यदनन्तरभाविनिरपेक्षयज्जन्यः, स तत्समवधानक्षणोत्तर-
क्षणवर्तिप्रागभावप्रति थोगी न भवतीति व्याप्तेरिति तात्पर्यात्, तस्य च प्रकाशस्य अनादित्वात् तत्समवधानक्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतिथोगित्वाभावे अनादित्वं पर्यवस्यतीत्यभि-
- ९० प्रायेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् . प्रकाशो यदि जिज्ञासासाम-
घीत्वपर्याप्त्यधिकरणं स्यात्, स्वाधिकरणक्षणान्यूनसङ्घाकजिज्ञा-
साधिकरणक्षणकस्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणक्षणपूर्वक्ष-
णवर्तीन स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणक्षणद्वयवर्तीन स्यात् .
यद्यत् सामघीत्वपर्याप्त्यधिकरणम् तत् स्वाधिकरणक्षणान्यूनस-
- ९५ ङ्घाकतदधिकरणक्षणकम् तत्प्रागभावाधिकरणक्षणपूर्वक्षणव-
र्तीन भवति, तत्प्रागभावाधिकरणक्षणद्वयवर्तीन भवतीति च
व्याप्तेरिति वा तात्पर्यम् . अत्र च द्वितीयादयस्तर्काः प्रति-
बन्धकाभावकारणत्वमतेन, अनादिपदस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्,
तथा च निरपेक्षस्य प्रकाशस्थानादेः कारणत्वमेव न स्यादिति
- १०० भावः . यदा प्रकाशोत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादि-
ति विवक्षितम्, तत्कुत इत्यपेक्षायामुक्तम् अनादेरिति
ततस्थानाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वमिति व्याप्तेरात्मा-
दौ दृष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य) जन्यत्वाभावे
अनादित्वं स्यादिति . न च जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यत्वे शेषवैच-
- १०५ र्थम्, अखण्डाभावे तदभावात् . यदा जन्यत्वाभावे प्रयोजको

- जन्यजन्यत्वाभावः तच्चानाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभाव इति भावः .
यदा निरपेक्षानादिजन्यत्वोक्तिः जिज्ञासाया अनादित्वे पर्य-
वस्यति, यस्मिन् कास्त्रे कार्योत्पत्तिरभिमता, ततः प्रागपि
कार्यं स्यात्, कास्त्रयोर्विशेषाभावात्, एवं पूर्वपूर्वकास्त्रेऽपी-
- ११० त्यापादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्वं कारणभावो
न वक्तुं शक्य इति अस्यापादनस्थानुद्धारादित्यर्थः . एवञ्चाना-
नादित्वे सिद्धे जन्यत्वमेव न सम्भवतीति तात्पर्यम् .
यथादर्शनमिति जिज्ञासायास्त्वमानविषयधर्मिज्ञानजन्य-
त्वस्य लोके दर्शनादिति भावः . ननु यद्यपि धर्मिविषय-
- ११५ ज्ञानम् लोके दृश्यते, तथापि तस्य धर्मिविषयज्ञानत्वेन न
हेतुत्वं, किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण, साधवात्, तथा च स्वरू-
पप्रकाश एव हेतुः, न चानादित्वप्रसक्तिः, सापेक्षस्यैव तस्य
जिज्ञासाहेतुत्वात्, अपेक्षणीयस्य संग्रह एवेति चेन्न, स्वरूप-
प्रकाशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन संग्रहस्यैवानुपपत्तेः . फलत्वेदूषण-
- १२० माह प्रागसिद्धस्येत्यादि, प्रागसिद्धस्योत्तरकालमसत्त्वे
तुच्छत्वं, सत्त्वे कार्यत्वमिति भावः . प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्ध-
त्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह प्राक्सिद्धस्येत्यादिना,
अनादिपदम् प्राक्सिद्धपरम् . यदा स्वरूपप्रकाशस्य फलत्वे
दूषणान्तरमाह फलत्व इति, अनादित्वभङ्गाच्चेत्यन्वयः,
- १२५ एतेनानुदितपदसूचितव्याघातो दर्शितः . एवम् स्वरूपप्रका-
शस्यैव हेतुफलभावासम्भवे अन्यव्यतिरेकाभ्याञ्जिज्ञासास-
मानाधिकरणयोः सामान्यविशेषज्ञानयोर्हेतुत्वं फलत्वं चेति

- स्वितम् ; तत्र शङ्कते उपहितरूपेणेति अविद्योपहितरूपेण, वेदनद्वयेति सुमुक्षुपाख्यत्वेन सामान्यवेदनम्, जगत्कारणत्वादिना विशेषवेदनम् . नैति निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्व-
 १३० भङ्गापत्तेरिति भावः . अभ्युपगमेऽपीति फलस्थानुपहितविषयत्वावश्यभावात् सामान्यविशेषवेदनयोस्तमानविषयत्व-
 नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्तव्यम्, धर्मैक्यमा-
 चेण समानविषयत्वाद्धेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः .
- १३५ आन्तेश्चासंपाद्यत्वादिति, तत्त्वज्ञानसाध्यत्वान्मोक्षस्येति भावः .
 परीक्षकाः-विचारशास्त्राधिकारिणः . प्राथमिकभ्रान्तिः प्रपञ्च
 भ्रमः . प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति निरर्थकायासवैधुर्यात् अधि-
 कभ्रान्त्यसंपादनाच्चेति भावः . स्वरूपेति प्रमाल्बुद्ध्या
 विचारप्रवृत्तावपि विचारदशायामेव कृत्स्नमिथ्यात्वस्य शिञ्चि-
 १४० त्वेन तत्र प्रमाल्बुद्धिनिवृत्तेः तदुत्पादनार्थं मनननि-
 दिध्यासनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . यद्वा तन्मते
 नित्यानित्यवस्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वज्ञा-
 नस्य जातत्वात् श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . स्वरूप-
 स्यैव फलत्वे प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगादिति यद्दूषणमुक्त-
 १४५ न्तत्रपरिहारं शङ्कते नित्येति, ज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि तद्रूपा-
 वच्छिन्नस्यासिद्धत्वाज्जिज्ञासासम्भवत्येवेति भावः . प्राप्तप्राप्त-
 विवेकेन धर्मस्यैवेच्छा सा च न जिज्ञासा, इमाधौ तु तादृ-
 शज्ञानस्यासिद्धत्वात् जिज्ञासेत्यभिप्रेत्याह नैति, सत्यत्वेति
 (धर्म) सत्यत्वे अद्वैतज्ञानिः, मिथ्यात्वे तदर्थं प्रेषावत्प्रवृत्त्य-

- १५० नुपपत्तिः, न हि मिथ्यावस्त्वसहमानो मुमुक्षु(मिथ्योत्पादनाद्य)मिथ्यात्वसंपादनाय प्रवर्तेत . न च वैशद्यदेरविद्यानिवर्तकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तिः, तस्य जडत्वेनानिवर्तकत्वात्, ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति हि युष्माकमुद्दोषः . तस्माच्चविषयकज्ञानमेव निवर्तकम् न तु धर्म इति चेत्तर्हि तस्य ज्ञान-
- १५५ स्थानादित्वादिनादिनिवृत्त्यापत्तिः . स्वमात्रसाक्षिज्ञानम् पूर्वज्ञास्येव सर्वसाक्षित्वादिति चेत्, इत्तकिमिदानौनाद्दृग्ज्ञानमुत्पद्यते, स्वमात्रसाक्षिलमुत्पद्यत इति चेत् ; तर्हि तदेवाविद्यानिवर्तकमिति पर्यवसितम् . ननु स्वमात्रसाक्षिलमविद्यानिवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्, शुक्लादिज्ञानस्याधिष्ठा-
- १६० नातिरिक्तविषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमात्रविषयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वे वाच्ये प्रकृते चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्थानादित्वेनाध्यास एव न स्यात् . ननु तत्त्वसाक्षात्कारमात्रं न निवर्तकम्, तीरस्यवृक्षादावूर्ध्वागलसाक्षात्कारे विद्यमानेऽपि जले अ-
- १६५ धोऽगलभ्रमात्, तथाचारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमिति चेन्न ; तत्रोर्ध्वागलतत्त्वज्ञानानिवर्त्यत्वादधोऽगलभ्रमस्योपाधिनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः ; अन्यथा पूर्वमूर्ध्वागलमात्रसाक्षात्कारसम्भवेन तदनन्तरमधोऽगलभ्रमाभावप्रसङ्गात्, विशेषादर्शनजभ्रमस्यैव तत्त्वज्ञाननिव-
- १७० र्त्त्यत्वात् . किञ्चारोप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमात्रम् निवर्तकतावच्छेदकम्, उतारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षा-

- त्कारत्वम्, नाद्यः, इदमिति धर्मिज्ञानानन्तरम् रजत-
 भ्रमानुदयप्रसङ्गात्, द्वितीये किमधिष्ठानतत्त्वज्ञाम, किम-
 धिष्ठानस्वरूपमेव उत आरोग्यविरोध्याकारः, नाद्यः, उक्त-
- १७५ दोषादेव, न द्वितीयः, निर्धर्मके ब्रह्मणि विरोध्याकारा-
 भावात्. ननु स्वरूपमेव ब्रह्मणि विरोध्याकार इति चेत्;
 किं विरोधित्वम् वैयधिकरणम्, तदभावरूपत्वं वा; नाद्यः
 ब्रह्मणो निरधिकरणत्वेनाविरोधितापत्तेः; न द्वितीयः,
 शुक्तिवादेरविरोधितापत्तेः. ननु तत्राप्यधिष्ठानस्वरूपारो-
- १८० प्याभाव एव विरोधीति चेत्, तर्हीदन्त्वेनाधिष्ठानज्ञाने सति
 अद्यासाभावप्रसङ्गात्. किञ्च स्वमात्रसाक्षित्वं हीतरासाक्षित्वे
 सति स्वसाक्षित्वम्, तथा चेतरेषामभासमानतया प्रपञ्च एव
 न स्यात्, प्रतिभासमानसत्ताकत्वान्निव्यापदार्थस्य. ननु
 युगपदेव सर्वमुक्तेस्तद्दृश्यायाम् प्रपञ्चाभाव इष्ट इति चेन्न;
- १८५ इतराविषयत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तद्ज्ञानावश्यकतया इतरा-
 विषयत्वस्यैव व्याघातात्, इतराविषयत्वोत्पत्तिकाल एवा-
 विद्यादेर्निवृत्ततया विचारसाध्यज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च.
 वैशद्यपक्षे दूषणान्तरमाह अतिरिक्तेति, अत्रातिरिक्तपदं
 ज्ञातातिरिक्तपरम्, ब्रह्मणस्त्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षस्य च
- १९० तत्समानाकारत्वस्य च साध्यत्वायोगादिति भावः. स एवेति
 स्वरूपधर्मविकल्प एवेत्यर्थः. स्वरूपपक्षे, किं कालविशेषे
 ज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्तता, उतांशभेदेनेति विकल्पम-
 भिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह नित्येति. द्वितीये दूषणमाह

निरंश इति . धर्मपक्षे दोषमाह निर्विशेष इति मिथ्या-

१८५ भूतविशेषपक्षस्तु “कस्यस्य तथात्वे भ्रामित्वापातादि”त्यनेन

निरस्य इति भावः . एवमिथ्यता पक्षेनानुदितागस्तमित्य-

रूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितव्याघातो दर्शितः . अथ सन्ना-

नसाच्चित्तस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि जिज्ञासा नोपपद्यत

इत्युपपादयन्नशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितं व्याघातान्दर्श-

२०० यति कश्चिज्ज्ञेत्यादिना, जिज्ञासाहीदं किमित्याकारा

वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्रयोऽप्यविष-

याभवतीत्यर्थः . सर्वज्ञेति प्रश्रयविषयेऽपीत्यर्थः . विदि-

ताविदिताकारभेदाभावेऽपि इदं किमित्यादिप्रश्नोऽस्त्वि-

त्यत्राह कृतज्ञेति, कृतज्ञानवगतौ ज्ञातव्यांशाभावेन नैष्क-

२०५ ज्ञात्प्रश्नोपपद्यते, कृतज्ञानवगतौ हेतुभावेन धर्मिर्निर्दे-

शोऽनुपपन्नः . तद्योगादिति इदं किमित्यादिप्रश्नस्याथो-

गात् . एवं कृतज्ञानवगत्यनवगत्योः नैष्कल्यनिर्हेतुकत्वप्रसङ्गेन

इदं किमित्यादिप्रश्नस्थले विदिताविदिताकारभेदे आव-

स्थिके तादृशप्रश्नप्रयोजकजिज्ञासाया अपि तत्रैतत्प्रात् सन्ना-

२१० नसाच्चित्तस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि न तन्मात्रेण जिज्ञा-

सोपपत्तिरिति स्थितम् . जिज्ञासासमर्थनार्थं मतत्रयमाह

नवीनः, सत्त्वविशिष्टज्ञानं हेतुः, अखण्डविषयज्ञानं फलम्,

तद्विषयेऽपि जिज्ञासेत्येकम् ; प्रतिबद्धः प्रथमोत्पन्नोऽद्वैतसा-

क्षात्कार एव हेतुः, अप्रतिबद्धज्ञानं फलम्, तद्विष्वा

२१५ जिज्ञासेत्यपरम् ; प्राथमिकज्ञानमनवधारणत्वात् अविद्याया

- अग्निवर्तकान्तेषु च हेतुः, अवधारणरूपस्वरमसाचात्कारः
फलं, तदिच्छैव जिज्ञासेतिचापरम् ; तच्चाद्यमुत्तरचनिरखि-
यते, इतरन्मतद्वयमनेन गिरस्यते, तथा हि वेदान्तवाक्या-
दद्वैतसाचात्कार एव प्रथममुत्पद्यते, तच्चापातरूपम्, आ-
२२० पातत्वं च प्रतिबद्धफलत्वम्, प्रतिबन्धस्यानादिप्रवृत्तबुद्धतर-
भेदवासनाभ्य एव, तासु अवणमननादिभिः शीथन्ते, ततो
वाक्यादुत्पन्नात्मसाचात्कारादविद्या गिवर्तते, अतोऽप्रतिब-
द्धापरोक्षज्ञानेच्छा संभवति, सैव जिज्ञासेति चण्डमतम् तत्ता-
वदनुपपन्नम् ; विदिताविदिताकारभेदाभावात् प्रश्नानु-
२२५ पपत्तेस्तप्रयोजकजिज्ञासानुपपत्तेः, ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रश्न-
प्रयोजकत्वञ्च “अधीहिभगवो ब्रह्म, किं भगवन्तः परमं
वदन्ति, सोऽहम्ब्रह्मविदेवास्मिनात्मविद्ब्रह्मानं भगवोविजि-
ज्ञासे” इत्यादिभिरवगम्यते . ननु अद्वैतस्य प्रथमतो दर्शने-
ऽपि द्वैतवाक्यदर्शनात्सन्देहे सति जिज्ञासोपपद्यत इति चेन्न ;
२३० द्वैतवाक्यदर्शनेऽपि धर्मिनिश्चयस्य निष्प्रत्यूहत्वात् अद्वैतान-
न्दत्वादेस्य तदभिज्ञत्वात् सन्देहो नोपपद्यते, न चाद्वैतादेर्नि-
श्चयेऽप्यद्वैतत्वादिप्रकारकनिश्चयाभावात् सन्देहोपपत्तिः, तस्य
विचारानन्तरमप्यभावेन सन्देहानिवृत्तिप्रसङ्गात्, निष्प्रका-
२३५ रकज्ञानस्यैव विचारजन्यत्वाङ्गीकारात् . नचाप्रतिबद्धेन वि-
चारानन्तरभाविज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेरेव संग्रथनिवृत्तिरिति
वाच्यम्, संग्रथविरोधिज्ञानस्यैवाज्ञानगिवर्तकत्वात्, संग्रथ-
निवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत एव त्वया निश्चयत्वोक्तेः . न च

निसृजे सत्यपि प्राथमिकज्ञानेन प्रतिबन्धाद्ज्ञानानिवृत्तेः
संग्रयसम्भव इति वाच्यम् ; अज्ञानानिवृत्तावपि श्रैत्या-

२४० नुमित्याग्रहणीतलभ्रमदश्यायां श्रैत्यसंग्रयनिवृत्तिदर्शनात् .
विपरीतभ्रमरूपनिसृजेनापि संग्रयनिवृत्तिदर्शनाच्च . न चा-
द्वैतं स्वरूपाद्विभ्रमेवेति तत्कोटिकसंग्रयोपपत्तिः, तस्य
द्वैतकोश्वन्तर्भावेन कोश्वन्तरत्वानुपपत्तेः, किञ्च सत्यत्वे अद्वै-
तज्ञानिः, मिथ्यात्वे प्रतियोगिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिकाश्वे

२४१ प्रतियोग्याश्रये ब्रह्मण्यसम्भवः . किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारण-
त्वादिद्वैतनिसृयादेव न द्वैतकोटिकसन्देहः, न च पार-
मार्थिकद्वितीयवत्त्वादिना सन्देहः, कोश्वप्रसिद्धेः, प्रपञ्चे
सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासाया इदं
किमित्यादिप्रश्नस्य च ब्रह्मण्युपपत्तिः, (तस्य) ब्रह्मविषयक-

२५० सन्देहाभावात् ; तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम् कथञ्च जिज्ञासे-
त्यादि . किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ
कुतस्तसन्देहः . ननु भेदवासनयाप्रतिबन्धाच्च प्राथमिकसा-
क्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न ; ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे
हि ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो मानम्, ततश्च वेदा-

२५५ न्तवाक्यात् ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्त-
मित्यनुभवस्य दुरपह्ववत्वेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धा-
सम्भवात् . प्राथमिकब्रह्मज्ञानमात्रात्संसारनिवृत्तेरदर्शनेन
सदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्तिराश्रयणीयेति चेत्,
त्यञ्च तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वम् . यच्च तत्त्वज्ञानस्य

- २६० प्रतिबन्धात् अज्ञानानिवर्तकत्वे निदर्शनं “विशेषदर्शनम् प्रतिबन्धात् प्रतिबिम्बभ्रमम् निवर्तयती”ति तन्न, तच्च विशेषदर्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात् . ननु विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकम्, विशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वापेक्षया साधुत्वात्, विरोधस्य नियमघटितत्वेऽपि अन्यत्वेन
- २६५ स्थानन्यथासिद्धादि)रूपादिघटितत्वेन ततोऽपि गुरुत्वादिति चेन्न ; चन्द्रप्रादेशिकत्वदूरस्थपर्वतात्पपरिमाणादिभ्रमे व्यभिचारात् ; तद्गुणस्य सोपाधिकत्वाभावेनोपाधिरूपप्रतिबन्धकाभावात् . नन्ववच्छेदकसाधवानुसारेण तत्रापि दूर(स्थ)त्वादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति चेत्तन्न ; विशेषदर्शन-
- २७० मन्तरेणोपाधिनिवृत्त्या व्यासङ्गादिना वानिवृत्तिस्थले व्यभिचारेण तस्य तदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात् . न सोपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वेन विशेषणात् व्यभिचार इति वाच्यम्, उपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रतिबन्धककल्पनावैयर्थ्यात् . किञ्चोपाधिनिवृत्तौत्यादिना उपा-
- २७५ धिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वव्यासङ्गानिवर्त्यत्वादिकं हि विवक्षितम्, तच्च सोपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्थाने विशेषादर्शनजन्यत्वमेव निवेद्यतां साधवात्, उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधिनिवृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्प्रकृतया निवृत्तिप्रतियोगित्वाभाव(नि)प्रवेशेन गौरवात् . किञ्चैवं विशेषदर्शन-
- २८० नविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य इति साधवम् . ननु च पञ्चदशेऽपि व्यासङ्गादितत्तदनेका-

- निवर्त्यत्वविशेषणे गौरवात् विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्य-
निवर्त्यत्वमेव विशेषणम्, ततश्च पूर्वाश्रयाद्यं स्मितमेव . न
सैवमपि प्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यम् सोपाधिकभ्रमसोपाधिनि-
- २८५ वृत्तिनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम्; यत्र विशेषदर्शनसमकाशो-
त्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्या भ्रमनिवृत्तिः, तत्र विशेषदर्शनासम-
वहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमत्वस्य सत्त्वेनोपाधिकाशौनविशेषदर्श-
नादनिवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकल्पनात् . न च विशेषदर्शनस्य
विद्यमानस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वे विप्रतिपत्तेस्तदसमवहित-
- २९० सामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयात्प्रतिबन्धकल्पनेति वाच्यम्; वि-
शेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान(समवहित)का-
शौनत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न; विशेषदर्शनकाशौनवि-
शेषादर्शनजभ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्य-
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षया सधुत्वेनावच्छेद-
- २९५ कत्वात् . ननु तर्हि विशेषदर्शनकाशौनविशेषदर्शनविषयवि-
रुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तु साधवादिति चेन्न; विशे-
षदर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनं विनापि
उपाधिनिवृत्त्यैव निवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यानवच्छेद-
कत्वात्, तदर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषदर्शना-
- ३०० समानकाशौनसामग्र्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषणे गौरवात् .
किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वे सं-
योगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रमस्य तदवच्छे-
देन संयोगवत्त्वस्याप्यदर्शनानिवर्त्यात्वापत्तेः, विशेषदर्शनविषय-

- मूत्रादिगतधर्मविरोधित्वाभावात् भ्रमविषयसंयोगाभावस्य .
- ३०५ आमघटेरभ्रमस्य च रक्तत्वाभावनिरूपितकाष्ठीकव्याप्ति-
मादाय यदाभलादिविशेषदर्शनं तेनाभिवर्त्तत्वापत्तिः, विशेष-
दर्शनविषयामत्वादिविरोधित्वाभावाद् भ्रमविषयरक्तस्य,
पाकावन्तरं तत्रैव रक्तत्वोत्पत्तेः; विशेषादर्शनजन्यत्वन्तु तथा-
प्यस्तीति नास्मन्नते दोषः . न च विशेषदर्शनविषयेषु घट्टे-
- ३१० कश्चिन् काले एकावच्छेदेन सहागवस्त्राधिविषयकभ्रमत्वमे-
वावच्छेदकमिति दोषदयनिस्तारः; एतद्दृष्टत्वादेर्मूत्राव-
च्छेदेन संयोगव्याप्यत्वस्येत(त्त)दर्शनस्य मूत्रावच्छेदेन संयो-
गाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्र चैकावच्छेदेन सहागवस्त्राधि-
त्वस्याप्यभावात्; घट्टस्य च दृशाविशेषे रक्तत्वाभावव्याप्यत्व-
- ३१५ स्ये तद्दर्शनस्य तद्दृशाथाम् रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्र
चैककाले सहागवस्त्राधित्वस्याप्यभावात् . किञ्च तन्नते
स्फटिकत्वादिविशेषदर्शनेन शौचित्यभ्रमस्य प्रतिबिम्बस्य
इव निवर्त्तत्वं वाच्यम्, तत्र च परम्परासंबन्धेन शौचित्यस्य
स्फटिके सत्त्वात् विरोधाभावात् निवर्तकता स्यात्; ननुपा-
- ३२० धिनितृष्णाद्यनिवर्त्तत्वादिना न विशेष्यते, किन्तु विशेषदर्श-
नाद्यवहितपूर्ववृत्तवर्तित्वेन, अतो न गौरवम् . यद्युक्तं
विशेषदर्शनविषयविहङ्गविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वं इत्यादि
तदपि न, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन दृष्टमाप्यव्या-
पकस्य विवक्षितत्वात्, एतद्दृष्टत्वस्य संयोगविशेषो व्यापकः .
- ३२५ अदपि किञ्च तन्नते इत्यादि, तदपि न; भ्रमविषयसंबन्धेन

विरोधित्वं विवक्षितत्वात्, भ्रमविषयसाक्षात्संबन्धेन लौ-
 चित्यस्यापि स्फुटिकत्वादिविबुद्धत्वादिति चेत्, उच्यते ;
 यत्र सोपाधिकभ्रमद्वितीयचणोत्पन्नोपाधिनिवृत्तिमात्रेण
 द्वितीयचणे भ्रमनिवृत्तिः, तत्क्षण एव विशेषदर्शनोत्प-
 ३३० ष्यते, तद्गमे उक्त निवर्ततावच्छेदकस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्
 तदर्थं विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वं वक्तव्यम् ;
 उत्पत्तिश्च स्वसमानकास्त्रीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारस-
 मयसंबन्धः, अव्यवहितत्वञ्च विशेषदर्शनाधिकरणत्वज्ञान-
 न्तरितत्वम्, पूर्वचणस्य प्रागभावावच्छिन्नचणः, व्यापकत्वञ्च
 ३३५ प्रतियोगिवैधायिकरस्यावच्छेदकावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणा-
 त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तथा च विशेषदर्शनचणाव्य-
 वहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष(दर्शनविषय) व्यापकेन
 सहेकस्मिन्कास्य एकावच्छेदेन भ्रमविषयसंबन्धेन सहानव-
 स्थायिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकास्त्रीनविशेषादर्शन-
 ३४० अन्यभ्रमत्वस्यैव सधुत्वेनावच्छेदकत्वात् . किञ्च विशेषदर्शनं
 विनाप्युपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छे-
 देनोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेव भ्रमा-
 निवृत्त्युपपत्तौ न तत्र प्रतिबन्धककल्पना . न च व्यास-
 ङ्गादिनापि सोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्बिभचारः, व्यासङ्गाद्यज-
 ३४५ न्यत्वेन विशेषणात् . किञ्च विशेषदर्शनस्य प्रतिबिम्बभ्रमनि-
 वर्तकत्वे श्वेत्यानुमितेरपि शङ्खपौतलभ्रमनिवर्तकत्वापत्तिः .
 न च ततस्तस्मिन्निवृत्त्यदर्शनादेवानिवर्तकत्वं, साधवादिश्रे-

षदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वेन निवर्तकत्वकल्पनात्, तद-
 नुसारेण प्रतिबन्धकत्वस्य इवात्रापि विशेषसाक्षात्कारत्वापेक्ष-
 ३५० या विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पने साधवात्, तदनुसारेण
 प्रतिबन्धककल्पनोपपत्तेः . न चेष्टापत्तिः, प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं
 शाब्दापरोक्षानुसङ्गीकारविरोधात् . न चापरोक्षे ब्रह्मसि परो-
 क्षज्ञानासंभवाच्छाब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वानुसङ्गीकारः, अपरोक्षेऽपि
 वस्तुसिद्धौ सिद्धाधिक्ययथानुमिति दर्शनात् . विस्तरस्तु शब्दजन्या-
 ३५५ परोक्षभङ्गे द्रष्टव्यः . तस्माद्विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजन्य-
 भ्रमत्वमेवावच्छेदकम् . ननु मूलावच्छेदेन संयोगभ्रमे
 अद्यावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्भ्रमनिवृत्त्यापत्तिरिति
 चेन्न, स्वाभावजन्यभ्रमं प्रति विशेषदर्शनस्य निवर्तकत्वात् . न
 च विशेषादर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशेषादर्शनहेतुदोषा-
 ३६० णामेव भ्रमहेतुत्वादिति वाच्यम् ; विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वेन तदभावस्य कारणत्वावश्यभावात् ; प्रतिबन्धकाभावस्य
 कारणत्वाभावमते च विशेषादर्शनप्रयोज्यत्वम् विवक्षितम् .
 यत्तूक्तं विशेषादर्शनं न कारणं, स्ववृत्तिविशेषदर्शनस्यासर्व-
 चिकित्सेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्य लोऽसंभवात्, परकीय-
 ३६५ विशेषदर्शनाभावस्यातिप्रसक्तत्वादिति, तन्न, सिद्धाधिक्यविषयवि-
 रहावच्छिन्नसिद्धभावस्यानुमिताविवाप्रामाण्यशङ्काशून्यविशे-
 षदर्शनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात्, अप्रामाण्य-
 शङ्काक्रान्तविशेषदर्शने सत्यपि भ्रमानिवृत्तेः . अथ वा विशेष-
 षदर्शनप्रतिबन्धकदोषजन्यत्वमेवावच्छेदकमस्तु . ननु प्रति-

३७० बन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वात्प्रकृतया कारण-
त्वस्य चानन्यथासिद्धादिघटितत्वेन गौरवम्, विशेषदर्शन-
विषयेत्यादिमदुक्तावच्छेदकन्तुलभित्वेति चेन्न; प्रकृते कारण-
त्वस्य निघतपूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, कार्यानुत्पादस्याप्यनं
वा प्रतिबन्धकत्वमत्र विवक्षितम्, तथा च उपाधिनिवृत्त्याद्य-

३७५ निवर्त्यत्वादिविशिष्टत्वदुक्तावच्छेदकापेक्षया साधवादिदमेवा-
वच्छेदकमस्यु . वस्तुतस्तु पूर्वभ्रमोविशेषदर्शनेन विरोधि-
गुणतया निवृत्त इति न तत्र प्रतिबन्धः, अतो विशेष-
दर्शनस्थोत्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुपाधेस्योत्तेजकमिति यथैक-
क्षितम्, तथा च नेदं प्रकृतार्थनिदर्शनम् . यदप्युक्तं परेषा-

३८० मयात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्विशेषाधिकभ्रम एव, उपाध्य-
न्कराभावात् ; तथा च यदि तत्त्वज्ञानं प्रतिबन्धाच्च भ्रम-
निवर्तयतीति नोच्येत, तदा कथं परेषां शास्त्रारम्भस्यात् .
न चेश्वरसाक्षात्काराभावात्तत्र भ्रमो न निवर्तते, न तु
प्रतिबन्धादिति वाच्यम् ; ईश्वरसाक्षात्कारस्य भिन्नविषयस्य

३८५ साक्षात्तदनिवर्तकत्वात् ; जीवसाक्षात्कारस्तिदानीमपि
विद्यत एव, ईश्वरसाक्षात्कारस्याभिन्न विषयस्य साक्षादप्य-
लौकिकस्य इदानीमपि सत्त्वात्, लौकिकस्य पश्चादप्यभावात् ;
तस्मान्तत्रात्मज्ञानकेन चित्प्रतिबद्धं सन्न भ्रमनिवर्तयतीति
वक्तव्यमित्यसम्भतेऽपि तत्तथेति . अत्र ब्रूमः, ज्ञातमत्त्व-

३९० साक्षात्कारो मिथ्याज्ञानप्रागभावात्सदृष्टन्तिमिथ्याज्ञाननि-
वृत्तिहेतुः, ईश्वरसाक्षात्कार आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा

- मिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपयोगीत्येकस्मत्तम् ; अदृष्टद्वारात्मतत्त्वसा-
 चात्कारणस्य सहकारौत्थपरम् ; मतद्वयेऽपौदानौ विशेष-
 दर्शनस्य सत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्या-
 ३९५ ज्ञानध्वंसत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
 रत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वोपगमेन तादृशसाक्षात्कारस्य अव-
 णादिसाध्यस्य ततः प्रागभिद्धेः साक्षात् परम्परया वा
 मिथ्याज्ञाननिवृत्तिं प्रयोजकीभूतस्येश्वरसाक्षात्कारस्याभा-
 वाच्च तादृशमिथ्याज्ञानानिवृत्त्युपपत्तौ नात्र प्रतिबन्ध-
 ४०० कापेक्षा . न चेश्वरसाक्षात्कारोऽलौकिक इदानीमप्यस्ति,
 लौकिकः पश्चादपि नास्तीति वाच्यम् ; अवणादि पूर्व-
 क्रमोत्पन्नयोगजधर्मजन्यसाक्षात्कारस्य तद्वेतुत्वात् ; इदा-
 नीञ्च तदभावात् . किञ्च भेदवासनायाः कथमविद्या
 निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं, मानाभावात् ; प्रश्नपर्यन्तं रज-
 ४०५ तवासनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेन शुक्लज्ञाननिवृत्तिदर्श-
 नात् . कथं च अवणादीनाम् भेदवासनानिरासकत्वं, मा-
 नाभावात् . रजतज्ञानानन्तरं बह्वतरशुक्तिज्ञानसन्ताने
 सत्यपि शुक्तिसंस्कारानुदोषदशायाम् तद्रजतमिति भ्रम-
 रूपस्मृतिदर्शनेन ध्यानसन्तानस्य विपरीतसंस्कारनिवर्तक-
 ४१० त्वाभिद्धेः . किञ्च किञ्चिदिध्यासनस्यादृष्टद्वारा भेदवासनानि
 रासकत्वमुत आहत्य ; नाद्यः, त्रिचतुरस्यति सन्तानेनैव
 तत्सिद्धौ बह्वकालध्यानवैयर्थ्यं प्रसङ्गात्, अपसिद्धान्ताच्च .
 न द्वितीयः, प्राथमिक स्मृतिव्यक्त्यैव तद्विपरीतवासनानि-

- रामे उत्तरवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् . न चैकव्यक्तेरेकवासनानिर्वर्तक-
- ४१५ त्वमेवेति वाच्यम् ; तथा सत्यनादिभ्रमवासनानामानग्येन
कदाप्यनिवृत्त्यापत्तेः . किञ्च प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे किञ्चानम् ;
अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमिति चेन्न, द्रष्टव्य
इति दर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं
श्रवणस्य न प्राप्तम्, नापि द्वैतवाक्यविषारादिषाधनान्तर-
- ४२० खेति नियमविधिर्नस्यात् . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानं फलमित्यत्र
किं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टम् फलत्वेन विवक्षितम्, उत
प्रतिबन्धकाभावकाञ्चीनत्वमवच्छेदकमिति ; नाद्यः, सविशेष-
षणे हीति विशेषणमात्रपर्यवसानात् ; न द्वितीयः, प्रतिबन्ध-
काभावकाञ्चीनत्वस्य प्रतिबन्धकाभावसामग्री महिषैवोप-
- ४२५ पत्तौ सामर्थ्यन्तरानपेक्षणात्, तथा च प्रतिबन्धकाभावोद्दे-
शेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पना प्रसङ्ग इति ; यच्च द्विती-
यस्यतम्, यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारशब्दाभि-
प्यन्नः, तथापि सोऽनवधारण एव, अग्रे संग्रहदर्शनात् .
नन्वेककोटिकज्ञानमात्रमिच्छय एवेति न संग्रहस्थादिति
- ४३० चेन्न ; न तावन्मिच्छयत्वं जातिः, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् ;
त्वन्मते जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञानांशे तदभाव-
प्रसङ्गाच्च, धर्मिज्ञानांशे तदभावप्रसङ्गादेव न संग्रहान्यज्ञा-
नत्वम्, अत एव न संग्रहत्वाभावत्वम्, धर्मिज्ञानस्य संग्रहा-
भिन्नत्वेन तदभावात् ; नापि धर्म्यंशे तदभावः, ज्ञाने अंशा-
- ४३५ भावात् ; न च धर्मिविषयित्वावच्छेदेन तदक्षिता, ज्ञानस्य-

- पक्षे विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयसंभवात् ; अन्यथा संग्रहेऽप्येकैककोष्यं परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वस्य संग्रयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः ; न च स्व प्रकारौ भवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभिन्नत्वं संग्रयत्वम्, तच्च तत्राप्यस्तीति
- ४४० वाच्यम्, संग्रयाभिन्नधर्म्यंज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् ; न च तद्विरुद्धप्रकारकज्ञानत्वे सतीति विशेषणाच्चाति प्रसङ्ग इति वाच्यम्, समूहात्मन्यव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्याप्यावधिकत्वे एक विशेष्यकत्वे सति स्व प्रकारौ भवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकार-
- ४४१ तापेक्षया साधवेन स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संग्रयग्रहार्थत्वात् . ननु स्वप्रकारकोटिकसंग्रयान्यत्वनिश्चयत्वम्, तच्च कोष्यं नास्ति, धर्म्यंशेत्वस्तीति स निश्चय इति ; तच्च, परमते इदत्त्वस्य केवलान्वयित्वा तत्प्रकारकसंग्रयाप्रसिद्धेः . तस्माद्यज्ञानं
- ४४० अतसंग्रयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चयः, इतरन्तु न तथेत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणम् ; किञ्चित्तु तर्कादिकारणमहिम्नातदमतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवयम् . नन्वेवमपि न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासाभवितुमर्हति, संग्रयविरोधिज्ञानं हीयते, तच्च संग्रय-
- ४४१ समानप्रकारकम्, निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च संग्रयान्निवृत्तेः ; निर्विशेषब्रह्मणि तद्भावात् ; न च कल्पितप्रकारोऽस्तीति वाच्यम् ; तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तद-

- विषयत्वादिति चेन्नैवम्, ज्ञानं हि समानविषयतयावधारणात्मकं संग्रहं निवर्तयति, न तु समानप्रकारकतया,
- ४६० अन्यविषयान्तद्दर्शनात् समानविषयत्वमप्यपेक्षितमिच्छन्मिति चेत्, संग्रहादपि प्रसङ्गः; निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्, तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः साध्यात्, निर्विकल्पकम् नास्त्वैव; अनवधारणत्वादपि न तन्निवर्तकम्. इदमिति ज्ञानम्, घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वाच्च तत्सं-
- ४६५ ग्रयन्निवर्तयति; अन्यथा अयं घट इति ज्ञानान्तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वमवेति संग्रहो न निवर्तते; तस्मिन् घटत्वव्यतिरिक्तप्रकाराभावात्; अनभ्यासद्वारायाम् जले संग्रहोऽपि न स्यात्; किञ्चैवममेयवानिति ज्ञानान्तद्भिमतं निश्चयात् घटत्वप्रकारकसंग्रयनिवृत्त्यापत्तिः, तत्र सा-
- ४७० मान्यधर्मप्रकारकत्वम् प्रतिबन्धकञ्चेदिति ज्ञानेऽपि तथा भविष्यतीति. तदप्यनेन निरस्तं, विदिताविदिताकारभेदाभावात्, न हि केनचिदाकारेण धर्मिनिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानस्येवमाणत्वाभावे च इदं किमित्यादि प्रसङ्गेतु जिज्ञासासम्भवः. न च ब्रह्म केनचिदाकारेण
- ४७५ निश्चितम्. किञ्च नित्यानित्यवस्तु विवेकं साधयन्त्याधोप-
 ष्टितवाक्येनेव नित्यानन्दवस्त्वधारणमवोचः, आमनु-
 ख्यादा ब्रह्मलोकं कर्म कार्यम्, “कर्मणा पितृलोकोविद्यया देवलोक” इति श्रुतेः, विद्याया(चो)त्सोपासना, सा च विहिततया कर्तृपरतन्मा क्रियैव, कार्यं सर्वमनित्यमेव,

- ४८० घटादिवत्, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः चीयते, एव मेवा-
सुत्र पुण्यचितो लोकः चीयते” इति श्रुतेः; आत्मा च
नित्योमोक्षवादिभिस्सर्वैरभ्युपेयः, स च परमप्रेमास्यद-
त्वात् “एषोऽस्य परम आनन्द” इति श्रुतेः आनन्द इति,
तेन हि अवषादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वं कथनं
४८५ विरुध्यते. अथ नित्यानन्दाद्यंशवधारणत्वाङ्गीकारेऽपि
तेनाभेदाद्वैतांशानवधारणं न विरुध्यत इति चेत्, इत्त-
किं ब्रह्मणस्त्वावयवत्वमवयवसङ्घातात्मकत्वं स(ध)कर्मकत्वं वा-
ङ्गीकरोषि; येनैवं ब्रूयाः. अपि च नित्यानन्दात्मकत्वं
किञ्चीवस्य उत ब्रह्मणः; नाद्यः, तदभेदस्यासाध्यत्वात्
४८० अपुरुषार्थत्वात्तद्दर्शनेतरवैराग्यासिद्धिं प्रसङ्गात्, “ब्रह्मवेद
ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यैव पुरुषार्थत्वं श्रुतेः, द्वितीये
जीव ब्रह्मणोरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव, तच्चाभेदज्ञानमज्ञत्व-
सर्वज्ञत्वादि भेदज्ञाने जायति नोपपद्यत इति तन्मिथ्यात्व-
ज्ञानमपि तदानीमावश्यकमेव. ननु विद्यत एवाभेदज्ञान-
मिथ्यात्वज्ञानञ्च, तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेन्न, ततो
४८५ सुसुच्चानुपपत्तेः. अनवधारणादपि सुसुच्चाभवत्येवेति चेत्,
तर्हि नित्यत्वानन्दत्वादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु; तथै-
वेत्यत इति चेत्, तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य न्याय-
साधिव्योक्तिविरोधः; न च न्यायसाध्यस्यापि ज्ञानस्य
संग्रहनिवर्तकस्यानवधारणत्वं वक्तुं शक्यम्. किञ्च यथानन्द-
५०० त्वादौ न्यायावतारः, तथा अभेदमिथ्यात्वयोरपि अवषात्

- प्रागेव तत्कुमतिकल्पितदुर्न्यायावतारस्सुलभ इति तद-
वधारणञ्च स्यादेव. किञ्चास्मिन् पक्षे मननानन्तरभावि-
ज्ञानस्यैव संग्रहविरोधितथावधारणत्वान्तत एवाविद्यानिवृ-
५०५ त्तौ किञ्चिदिध्यासनेन; अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रति-
बन्धककल्पननिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्; कल्प-
ननिवृत्तेर्ज्ञानात्पूर्वमेव भावात्, नचात्रापि पक्षे जातेऽप्य-
वधारणेऽविद्यानिवृत्त्यनुत्पत्तेस्तत्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरास-
कत्वेनोपयोगो वक्तुं शक्यः; तथात्वे प्राथमिकज्ञानस्याव-
५१० धारणत्वेऽपि मननानन्तरमिव प्रतिबन्धादज्ञानानिवृत्त्युपप-
त्त्यातदनवधारणत्वकल्पन वैयर्थ्यात्; न चानवधारणत्वकल्प-
नञ्च प्राथमिकज्ञानादविद्यानिवृत्त्यभावात्, किन्त्वनभ्यासद-
शायाञ्जलादिज्ञानस्यैव इवोत्तरकालसंग्रहोपपत्तय इति
वाच्यम्, तत्र तथात्वेऽप्यचाहितसन्देहोपपत्तेरनवधारण-
५१५ त्वाकल्पनात्, वाक्यान्तरात्प्रमाणान्तराद्भावेददर्शनस्य तदा-
धायकत्वात्; भेददर्शनाभावे च संग्रहस्यैवासिद्धेः, जज्ञादि-
ज्ञानस्यलेऽप्याहितसन्देह इति वक्ष्यते. न चाहितसन्देहस्यै-
वापङ्गवशक्यः, अप्रयोजकत्वसन्दिग्धोपाध्यादीनां संग्रहा-
धायकत्वात्; निश्चये सत्यपि तस्य दोष अन्यत्वादिशङ्कयार्थ
५२० संग्रहस्थानुभवसिद्धत्वाच्च. किञ्चैककोटिकज्ञानस्य निश्चयत्वा-
दनवधारणत्वमनुपपन्नम्. अत्र यदुक्तं न तावन्निश्चयत्वं
जातिरित्यादिना संग्रहनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्तातिरि-
क्तस्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वाकारतद्विह-

- दुदयवैशिष्ट्यावगाहिनानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य संग्र-
 ५२५ यत्तस्य च वक्तुमशक्यत्वात् प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभाव-
 स्थानवधारणत्वात्मक संग्रयत्वस्य चोपपत्तिरिति तन्न, नि-
 श्चयत्वस्य जातित्वे बाधकाभावात्. न च चासुप्तत्वादिना
 साकृद्यं, कत्वादिव्याप्यतारत्वादिवदुपपत्तेः. नन्वेवं निश्चय-
 पदज्ञानार्थं स्यात्, तारपदस्य तु न नानार्थता, सजातीय
 ५३० साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनाम्
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति चेन्न; इष्टत्वात्, अत्राप्येककोटिक-
 त्वाद्यभिव्यञ्जजातित्वादितादृशधर्मान्तरसम्भवाच्च. न च संग्र-
 येधर्म्ये निश्चयत्वाभाव प्रसङ्गः, जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावा-
 दिति वाच्यम्, निश्चयत्वस्य तत्र सत्त्वेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
 ५३५ भावात्, न हि संग्रयत्वसामानाधिकरण्यमात्रादव्याप्यवृत्ति-
 त्वम्, किन्तु स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यात्; ननु कोट्यंशे
 संग्रयत्वान्तदंशे निश्चयत्वाभावात् स्वात्यन्ताभावसामाना-
 धिकरण्यं स्यादिति चेन्न, संग्रयत्वनिश्चयत्वयोर्द्वयत्व घटत्व-
 वदेववृत्तेरिष्टत्वात्, संयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेन
 ५४० वृत्त्यनङ्गीकारात्; यद्येवं धर्म्ये निश्चय इति व्यवहारो न
 स्यात्, किञ्च संग्रयानन्तरं संग्रयो न स्यात्, पूर्वसंग्रयस्यैव
 तन्निश्चयत्वादिति चेन्न; धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिव्यञ्ज
 (निश्चयत्व)जातिमत्त्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात्. ननु धर्मि-
 तावच्छेदकविषयत्वं न निश्चयत्वाभिव्यञ्जकम्, एक कोटि-
 ५४५ कत्वं ह्यभिव्यञ्जकमुक्तम्, तच्चैकमात्र कोटिकत्वमेव, अन्यथा

- एक शब्दवैयर्थ्यात्, तथा च संग्रये तद्भावात् कथं तदभिव्यक्तिरिति चेन्न, एकमात्रकोटिकत्वं हि किञ्चिन्नकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं, तथाच संग्रयस्यापि धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् निस्य-
- ५ ५० यत्नाभिव्यक्तिसम्भवत्येव . यदा धर्मितावच्छेदकैककोटिरेव विषयतया समन्धाभिव्यञ्जिका, इतरनैरपेक्ष्येण।भिव्यञ्जकत्वमेकशब्देन विवक्षितम्, ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यञ्जत्वान्तस्त्रिसयत्वव्यवहारः, संग्रयत्वं च स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यञ्जनिस्ययत्वव्याप्यजातिविशेषः, स च यत्प्र-
- ५ ५५ कारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यञ्जस्तत्संग्रय इति व्यवहारः . यदा निस्ययत्वं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मि (तत्) सम्बन्धितावच्छेदकम्, संग्रयत्वन्तु विरुद्धकोटिसम्बन्धितावच्छेदकं, तेन यत्सम्बन्धितावच्छेदकं निस्ययत्वं, तस्त्रिसयत्वव्यवहारः, यत्सम्बन्धितावच्छेदकं संग्रयत्वम्, तत्संग्रयत्वव्यवहारः,
- ५ ६० तथाच न संग्रयानन्तरं संग्रयानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि; तस्त्रिसयस्यैव तत्संग्रयनिवर्तकत्वात्, संग्रयान्यत्वस्त्रिसयत्वमित्यत्रापि न किञ्चिद्वाधकम्; न च धर्म्ये निस्ययत्वाभावप्रसङ्गः, तथैव वृत्तादावप्यौपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरित्यादिनावच्छेदकभेदादवच्छिन्नभेदाङ्गीकारात्, तद्देव धर्मिविषयत्वाव-
- ५ ६५ च्छेदेन संग्रयान्यत्वोपपत्तेः . संग्रयत्वाभावत्वं निस्ययत्वमित्यत्रापि न दोषः, ज्ञानेनाभावेनांग्रभेदेन वृत्त्वसम्भवेऽपि धर्मिविषयत्वाद्यवच्छेदेन संग्रयत्वतद्भावोपपत्तेः; न च

- विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासम्भवाद्द्वन्द्वेदा-
सम्भवः ; घटादेराकाशसम्बन्धमात्रेणाकाशावच्छेदकत्ववदि-
- ५७० यथस्यैव ज्ञानसम्बन्धिनो ज्ञानेऽवच्छेदकलोपपत्तेः धर्म्यवच्छिन्न
एव संग्रहत्वात्पन्नाभावसम्भवात् . यद्येवमवच्छेदकभेदेन
वृत्तिरिच्यते, तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षणसंग्रहत्वाभाव
एकैककोष्येऽपि स्यादिति चेन्न, स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्ध-
प्रकारकज्ञानाभिन्नज्ञानस्यैव संग्रहत्वात् . न च समूहाल-
- ५७५ न्वनेऽतिव्याप्तिः, एकविशेष्यकत्वेन विशेषणात् . नन्वेवमपि
धर्म्येऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्व-
मपि वाच्यम्, तथाचैकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्म-
विरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया
ज्ञाघवात् स्वविषये स्नाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगा-
- ५८० हिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वमेव संग्रहत्वमिति चेन्न, तदपेक्षया
एकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा-
नाभिन्नत्वस्यैव लघुत्वात्, उभयत्र ज्ञानपर्यन्तन्तुल्यम्, अवि-
रोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वात्मकत्वे अनिवर्तकत्वात्मकत्वे च
तदपेक्षया भेदाभावमात्रं लघु भवत्येव . ननु तत्र धर्म्येऽति
- ५८५ व्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणन्देयमित्युक्त-
मिति चेन्न, स्वग्रन्थो हि न ज्ञानपरः, किन्त्वभिन्नपरः, ततश्च
न धर्म्येऽतिव्याप्तिः . किञ्च त्वयापि धर्म्येऽतिव्याप्तिवार-
णार्थं विशेषणन्देयमेव, तस्य (स्वप्र)स्नाकारौभूतकिञ्चित्
कोटितद्विरुद्धकोष्यन्तरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वात् .

- ५६० यदि च तत्र धर्मिज्ञानस्य संग्रथाभिन्नत्वादनतिप्रसङ्गं पश्यसि, कुतस्तर्हि तस्मिन्नक्षणे तच्चतुर्निमीक्षयसि, न हि क्वचि-
 लक्षणे मन्मतानुसारः कार्यः क्वचित्त्वन्मतानुसार इति
 क्वचिद्विधिमधीषे . यद्वा स्वाभिन्नज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारक-
 त्वमेव लक्षणमस्त्विति न कश्चिद्दोषः . किञ्च स्वविषयेस्वा-
 ५६५ कारेत्यत्र स्वग्रब्धद्वयं ज्ञानपरं तद्विरोधिपरं वा, पूर्वस्वप-
 दमविरोधिपरमुत्तर स्वपदं ज्ञानपरमिति वा, नाद्यः,
 स्थाणुत्वादिसंग्रथाविरोधिन्यथं घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्तेः,
 न च तस्यापि तादृशघटत्वादिसंग्रथविरोधित्वात् तत्राति-
 व्याप्तिरिति वाच्यम्, अयं क्षणिको वा क्षणिकविशेषगुण-
 ६०० वान्वेति संग्रथेऽव्याप्तेः, न च स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वय-
 वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदंशे तदंशे संग्रथत्वमिति
 वाच्यम् ; केवलान्वयिप्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वा-
 दंशे संग्रथत्वापातात्, तत्कोटिकसंग्रथाभावादन्वकोटिक-
 संग्रथमत्यविरोधित्वात्, कथञ्चित्तत्कोटिकसंग्रथोपपादने
 ६०५ च स्वप्रकारकोटिकसंग्रथान्यत्वलक्षणस्याप्रसिद्धादूषणानुपपत्तेः,
 यत्प्रकारकसंग्रथः कदापि नास्ति तादृशोत्पन्नविनष्टादि-
 व्यक्तिविशेषनिष्ठधर्मविशेषप्रकारकनिश्चयेऽतिव्याप्तेः . अत एव
 न तृतीयः, नापि द्वितीयः, प्रमेयमिदञ्चलमित्यनवधार-
 णात्मकत्वदभिमतदंशये प्रमेयांशेऽतिव्याप्तेः, व्यक्तिविशेष-
 ६१० निष्ठयद्गर्भप्रकारकद्विकोटिकसंग्रथः कदापि नास्ति, तद्गर्भ-
 प्रकारकत्वदभिमतैककोटिकसंग्रथेऽव्याप्तेः ; तस्यानवधारण-

त्वञ्च तद्रौत्या उत्तरकालं प्रामाण्यसंग्रथादवगम्यते . किञ्च
पर्वतोवह्निमानित्यत्र स्वविषये वज्रौ स्वप्रकारौभूतवह्नि-
तद्विरुद्धवज्रभावप्रकारकज्ञानाविरोधित्वात्संग्रथत्वापत्तिः,

- ६१५ तदनन्तरं वह्निर्वह्निमाञ्जवेति संग्रथदर्शनात् . ननु तस्य
पर्वते वह्निसंग्रथविरोधित्वात् स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञान-
विरोधित्वस्य सत्त्वाच्च तदभाव इति चेत्तर्हि अथं क्षणिको
वा क्षणिकविशेषगुणत्वमेति सन्देहेऽव्याप्तिः, तस्य विशेष-
गुण(क्षे)क्षणिकत्वसंग्रथविरोधित्वात्, ननु यदंग्रे स्वाकारत-
६२० द्विरुद्धाकारद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं, तदंग्रे
संग्रथत्वं, तेन विशेषगुणांग्रे क्षणिकत्वसंग्रथविरोधित्वाच्च
संग्रथत्वम्, आत्मादिधर्मिणि च संग्रथत्वमिति चेत्, एव-
न्तर्हि पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वज्रंग्रे वह्नि संग्रथ-
त्वापत्तिः, तत्र वह्निप्रकारकसंग्रथाविरोधित्वात् . स्वाकार-
६२५ विशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि-
त्वन्तदंग्रे संग्रथत्वमिति चेत्, एवं सति निर्विशेषब्रह्मसा-
क्षात्कारस्य निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तक्षणास्य
तत्रासम्भवात् . किञ्च द्वितीयपक्षे आकारः किं प्रकारो
विवक्षितः, उत घटाकारवृत्तिरित्यादित्वद्वीति सिद्धज्ञाना-
६३० कारो वा ; नाद्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारे तदधिष्ठेः, नाद्यः, स्ववि-
षये स्वाकारावगाहनस्याभावात् . वस्तुनस्तु वस्तुतो विरुद्ध-
प्रकारकत्वविवचायामविरोधभानदर्शनायां स्वाकः पुरुषश्चेति
निश्चयस्यापि संग्रथत्वापत्तेः भासमानविरोधाश्रयप्रकारकत्वे

- विवक्षणीये असम्भव एव स्यात्, विरोधे भासमाने एकचधर्म-
- ६२ ५ इयवैशिश्यावगाहिज्ञानायोगात्; अन्यथासंग्रयसामघीत एव परस्परविरुद्धस्याणुत्वपुरुषत्ववानिति प्रतीत्यापत्तेः. किञ्चानुमित्युपनीतस्यैत्यविषयकस्य ग्रहणीतत्वज्ञानस्य श्वेतशङ्खः पीतइत्याकारकस्य विरोधविषयकस्यापि संग्रयत्वप्रसङ्गात्. तर्हि किं कुर्मः, किञ्चिद्विरुद्धविषयं किञ्चिच्चाविरुद्ध-
- ६४ ० विषयमनुभूयत इति चेत्, विरुद्धविषयत्वतदयोग्यत्वोपपादकम् इच्छुचीरादिमाधुर्यवदनुभवसाक्षिकोविषयीकरणविशेष एव वैलक्षण्यमित्यङ्गीकुर्व, ततश्च विषयीकरणविशेषावेव संग्रयत्वनिश्चयत्वे. किञ्च एक कोटिकज्ञाने संग्रयत्वानुभवः कस्यापि नास्त्वेव, प्रत्युक्तैककोटिकज्ञानानन्तरं द्विकोटिक-
- ६४ ५ संग्रयोत्पत्तिपर्यन्तकाले निश्चयो जात इत्येव व्यवहरति, द्विकोटिकसंग्रयोत्पत्त्यनन्तरम् एतावन्तं कालमेतन्निश्चय एव भवति स्थितः, इदानीं सन्देहो जात इति च, ततश्च प्रमाणबलसिद्धिसंग्रयनिश्चयविभागानुरोधेन जातिरूपाधिस्वरूपं वा लक्षणमेष्टव्यम्, न तु स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्य-
- ६५ ० निर्णयः, अतिप्रसङ्गादिति. यदा स्वप्रकारकोटिकसंग्रयान्यत्वमेव निश्चयलक्षणमस्तु, यदुक्तं परमते इदम्बल्य केवलान्वयितया तत्प्रकारकसंग्रयाप्रसिद्धेरिति, तत्र, इदम्बल्य तत्तद्भक्तिपर्यवसिततया नामालेन केवलान्वयित्वाभावात्, केवलान्वयित्वव्यवहारस्येदंशब्दप्रयोगविषयत्वविषयः. ननु इदं
- ६५ ५ प्रमेयं स्यात्: पुरुषो वेति संग्रयः प्रमेयत्वाग्नि निश्चयो न

- स्यात्, तत्रकारकसंग्रहस्याप्रसिद्धेरिति चेन्न, अभावे प्रमेय-
त्वप्रतियोगिकत्वभ्रमदशायामिदमप्रमेयत्ववत्प्रमेयत्वाभाववदेति
संग्रहोपपत्तेः. अत्र केनचिद्यदुक्तम् एवमभावे प्रमेयत्वप्रति-
योगिकत्वप्रसिद्धावपि संग्रहकोटिभूताखण्डप्रमेयत्वाभावा-
६६० प्रसिद्धिरेवेति, तन्न, अखण्डप्रमेयत्वाभावस्यैव कोटित्वाप्रसिद्धेः,
प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमविषयस्य प्रसिद्धाभावस्यैव संग्रह-
कोटित्वात्, इत्थं च शुक्तौ रजतत्वभ्रमान्तरमिदं रज-
तमिह नास्तीति रजतत्वभ्रमविषयस्य पुरोवर्तिनस्तदभावा-
धिकरणे आरोपः, आरोप्य निषेध इत्यभ्युपगमात्. किञ्च
६६५ यस्य देवदत्तस्य रजतमेव नास्ति तदीयत्वस्य रजतेऽनाप्तवा-
क्यादवगमे यस्मिन् भूतले रजतन्देवदत्तीयपटस्यास्ति, तत्र
देवदत्तीयं रजतमिह नास्ति, इदं भूतलन्देवदत्तीयरजत-
वदानवेति संग्रहविपर्ययदर्शनाच्च. अस्तु वा अखण्डप्रमेय-
त्वाभाव कोटिकसंग्रहः, स च समवायाद्यवच्छिन्नः प्रसिद्ध
६७० एव, तेन च प्रमेयत्वस्य विरोधभ्रमदशयां संग्रहस्यंभव-
त्येव. प्रमेयत्वद्रव्यत्वयोर्विरोधभ्रमदशयां तदुभयकोटिक-
संग्रहोऽपि सम्भवति, विरोधभ्रमदशयां ब्रह्मणि सविशेष-
त्वनिर्विशेषत्वसंग्रहवत्. नन्वेवमपि ज्ञानवानात्मा ज्ञानस्वदे-
त्यादिसंग्रहे ज्ञानवानिति धर्म्यं ग्राह्याप्तिः (शोऽव्याप्तः),
६७५ स्वरूपकारीभूतस्य ज्ञानस्य तादात्म्येन संग्रहकोटित्वादिति चेन्न,
येन सम्बन्धेन प्रकारत्वं तत्सम्बन्धटितप्रकारताकतत्कोटि-
कसंग्रहान्यत्वस्य विवक्षितत्वात्. यदुक्तं यद्यत्संग्रहनिवृत्त्यनु-

- कूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चय इति, तन्न; स्वरूपप्रका-
 ग्रस्याद्वैतागन्दाद्यनवधारणत्वाङ्गीकारात्, तस्य च नि-
 ६८० त्यत्वाच्चरमाद्वैतसाक्षात्कारेण तदनिवृत्तेश्चरमसाक्षात्कार-
 स्थानिश्चयत्वापत्तेः; न च तदनिवर्तकत्वेऽप्यहमानन्दो न वे-
 त्यादिद्विकोटिकसंग्रथनिवर्तकतयानिश्चयत्वोपपत्तिः; तथा
 सत्युत्तरसंग्रथस्यापि यत्किञ्चित्पूर्वसंग्रथनिवर्तकत्वेन निश्चय-
 त्वप्रसङ्गात्; इदं जलमित्यनभ्यासदशोत्पन्नैककोटिकसंग्रथा-
 ६८५ नन्तरमुत्पन्नस्य इदञ्चलस्यवेति संग्रथस्य एक कोटिकसंग्र-
 थनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वप्रसङ्गात्. किञ्च स्थाणुत्वनिश्चयस्य
 स्थाणुत्वाभावसंग्रथनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वेन तन्निश्चय-
 त्वापत्तिः; पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनस्य पुरुषत्वसंग्रथनिवर्तक-
 त्वेन तस्य पुरुषत्वनिश्चयत्वापत्तिः. किञ्च मुक्तिकाशौनान-
 ६९० न्दावधारणरूपे ब्रह्मस्वरूपेऽव्याप्तिः, तस्य संग्रथविरोधित्वे
 इदानीं संग्रथानुपपत्तेः, तदेव हि संसारेऽपि ब्रह्मस्वरूपं. प्रति-
 बन्धादिदानीं संग्रथनिवर्तयतीति यदि, तदानवधारण-
 त्वाङ्गीकारविरोधः, प्रतिबिम्बभ्रमस्यस्वीयतत्त्वसाक्षात्कारव-
 दिरोधिनोऽपि प्रतिबन्धादेवानिवर्तकत्वात्. किञ्च चरम-
 ६९५ साक्षात्कारस्य स्वरूपानन्दप्रकाशस्य च तद्भूमिकसंग्रथविरो-
 धित्वं तत्कोटिकसंग्रथविरोधित्वं वा नास्त्येव, स्वरूपमात्रगो-
 चरत्वात्, न हि घटमात्रगोचरं ज्ञानं तद्भूमिकस्य वा
 तत्कोटिकस्य वा संग्रथस्य विरोधि भवति, दृश्यते च
 प्रकृतप्रकाशस्य इति चन्द्रस्वरूपेऽवधृतेऽपि तत्कोटिकोदे-

७००. ग्रकाखविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकसङ्घ-
र्मिकस्य संग्रहः, चन्द्रः प्रकृतप्रकाशोन्वेत्यादि संग्रहाभावस्तु
प्रकृतप्रकाशवैशिष्ट्यनिस्ययात्, (अन्यथा प्रादेशपरिमितसङ्घ-
इत्यादिस्तत्रसमुच्चयेन चन्द्रस्वरूपावधारणेऽपि प्रकृतप्रकाशो न
वेत्यादिसंग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गात्.) ननु स्वरूपमाचगोचर-
७०५. स्थापि चरमसाक्षात्कारस्य एक कोटिकसंग्रहविरोधित्वम-
स्तीति चेत्, द्विकोटिकसंग्रहाविरोधितया तस्यापि प्राथ-
मिकापातप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापि संग्रहस्य तेना-
विरोधात्. किञ्च अयं घट इत्यादिनिस्यये घटोरक्तः
कृष्णो वेत्यादिसंग्रहानिवर्तकत्वादव्याप्तिः. यत्किञ्चित्संग्रह-
७१०. निवर्तकत्वे तु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संग्रहेऽपि पुरुषत्वस्थाणु-
त्वयोः परस्परविरोधभानात् स्थाणुत्वं पुरुषवृत्ति न वा
पुरुषत्वसमानाधिकरणं नवेत्यादिस्थाणुत्वसंग्रहनिवर्तकत्वाद-
तिव्याप्तिः; न चेष्टापत्तिः, संग्रहनिश्चयविभागानुपपत्तेः;
यच्चैककोटिकज्ञानस्य संग्रहत्वसमर्थनार्थमुक्तम् अनभ्यासद-
७१५. ग्रापञ्जलज्ञानानन्तरमिदञ्चलनवेतिसंग्रहदर्शनान्तत्संग्रह-
कोटिनिश्चितं, निश्चिते संग्रहायोगादिति, तदपि न,
ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहादर्थसन्देहोपपत्तेः. यदि तस्या-
र्थसन्देहपर्यवसानं ब्रूषे, तर्हि दोषजन्यत्वतदभावसन्देहादर्थ-
सन्देहोऽस्तु. यदा प्रामाण्यतदभावकोटिकसंग्रहयोऽस्तु, तदा-
७२०. नीञ्चले जललाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात्, विशे-
षवृत्ति(व्यावृत्त्य) प्रकारकत्वतदभावसन्देहादा संग्रहोऽस्तु.

- यदा तदति तत्प्रकारकं तदभाववति तत्प्रकारकं वेत्येव
 प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रहोऽस्तु . न च तद्वत्त्वस्य यद्वाप्तसंग्रहा-
 सम्भवः, इदञ्चामितिनिश्चये इदम्बावच्छेदेन इदं जज्ञ-
 ७२५ ऋवेतिसंग्रहो मा भूत्, ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रहकोवि-
 रोधः, अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वान्तद्वत्त्वपदे कथन्त-
 दभाववत्त्वपद इति चेन्न ; इदम्बावच्छेदेन तद्वत्त्वपदान्तद-
 वच्छेदेन तदभाववत्त्वाद्यद्वादिरोधाभावात्, यद्वच्छेदेन
 यच्च यद्यपः तद्वच्छेदेनैव तत्र तदभावपदो विरुध्यते,
 ७३० न तु तत्र तदभावपदमात्रं, तथा सति शुक्तीरजतस्र
 भवतीति शुक्लित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावपदे इदं रजत-
 मिति भ्रमाभावप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यसंग्रहाधीनार्थ-
 संग्रहस्य सार्वज्ञौकिकत्वात् स्वयन्तदुपपादनासामर्थ्यमात्रेण
 तदपहवस्त्वाकौशलाविष्करणमेव . किञ्च फलाभावाच्चि-
 ७३५ ज्ञासानोपपद्यते, न चाद्वैतसाक्षात्कार एव फलं, तस्य संग्र-
 यानिवर्तकत्वेनेत्यभाषत्वासिद्धेः, समानप्रकारकत्वेनैव निश्च-
 यस्य निवर्तकत्वात् . ननुक्तं ज्ञानं समानविषयतया संग्रह-
 निवर्तकं, न तु समानप्रकारकतया, अन्यविषयान्तददर्शनात् .
 समानविषयत्वमप्यपेक्षणीयमिति चेत्, संग्रहादपि प्रसङ्गः,
 ७४० निश्चयत्वमप्यपेक्षितमितिचेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनि-
 वर्तकः साधवादिति . मैवं, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, संग्रहनिवृ-
 त्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति हि लयोक्तम्, इद-
 मिति ज्ञानानन्तरमयं घटो न वेति संग्रहाभावापत्तेस्तु .

- ननुक्तं घटत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वाभावात् समानविषयत्वाभा-
 ७४५ वेन न तत् संग्रयन्निवर्तयतीति, तत् किं चावत्संग्रह-
 विषयविषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तर्ह्यसम्भव एव, स्थाणुत्वा-
 दिनिश्चयस्य पुरुषत्वविषयत्वाभावात्, तस्मात् संग्रयधर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंग्रयकोटिविद्वद्भूप्रकारक-
 ज्ञानं संग्रयनिवर्तकम्. अत्र यदुक्तम् एवं सत्यथं घट इति
 ७५० ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे. इदं घटत्वस्यवेति संग्रयो न
 निवर्तेत, तस्मिन् घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति, तन्न,
 इष्टापत्तेः, अथं घट इति निश्चये सत्यपि संस्थानवादिभि-
 स्तत्र तत्संग्रयस्य जातिवादिभिस्तत्र तत्संग्रयस्याङ्गीका-
 ७५५ संग्रयो न निवर्तेत, घटत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविष-
 यत्वाभावात्. किञ्च अथं घट इति ज्ञानस्य घटत्वविषय-
 संग्रयनिवर्तकत्वे एकस्मिन् घटे घटत्वेन ज्ञाते घटान्तरे
 अथं घटो न वेति संग्रयो न स्यात्. यदुक्तं समानप्रकार-
 कज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निकृष्टे घटे घटत्वसामान्यप्रत्यास-
 ७६० प्तिज्ञानेन घटान्तरेऽपि संग्रयो निवर्तेतेति, तन्न, तवापि
 घटो रूपीति वाक्याद् घटत्वावच्छेदेन रूपसंसर्गे ज्ञाते
 अथं घटो न वेति संग्रयो न स्यात्, समानविषयकत्वात्,
 यदि च तस्यानवधारणत्वं, तदा घटोरूपी नवेत्यपि सन्देह
 प्रसङ्गात्, यदि च घटत्ववैशिष्ट्यांगेऽनवधारणत्वं, तदा घटत्व
 ७६५ रूपसमानाधिकरणस्यवेति सन्देह प्रसङ्गः, अथं घट इत्य-

निश्चयादृशं घट इति सन्देहो भवतीति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्यासत्तिस्थलेऽपि तथैव भावय . अयञ्च परिहारोऽस्मिन्नत एव सम्भवति, न तु त्वन्मते, त्वया समानविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्य च तत्रापि सत्त्वात् .

७७ . यदुक्तं समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संग्रथनिवृत्त्यापत्तिरिति, तन्न, कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . न चैवं सति इदमिति ज्ञानात् संग्रथनिवृत्तिस्स्यादिति त्वदुक्तं भ्रष्टेय, धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्ध-

७७ ५ कत्वसम्भवादिति वाच्यम्, इदञ्चस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात्, न चैवं स्थाणावयवं स्तनिष्ठधर्मवानिति ज्ञानादपि निवृत्त्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावादिति वाच्यम्, अन्यतरकोट्यसाधारणत्वेनानिर्धारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात्, न चैवं प्रमेयस्थाणुत्वानयमिति ज्ञानात्

७८ . संग्रथनिवृत्त्यभावापत्तिः, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . यदा कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्ममात्रप्रकारकं समानप्रकारकसमानविषयावधारणं निवर्तकमस्य, निवर्तकानुपपत्तौ च विस्तरोद्गृह्य इति . किं कथमित्यचेति, सामान्याकारस्थाप्रतीतेरिति भावः .

७८ ५ ननु जिज्ञासामात्रं खण्डयतो ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनमिष्टमेवेति ब्रह्मामनूय परिहरति यः पुनरिति . ज्ञातेति, किं ज्ञाताग्ने जिज्ञासा उताज्ञाताग्ने; आग्ने वैयर्थ्यं, द्वितीये

- ज्ञानाभावादेव न जिज्ञासा, तस्माध्यत्वात्तस्याः . इतीति,
इत्यस्येत्यर्थः . कः प्रकृतोपयोग इति, सर्व(भाव)खण्डकस्य
- ७६ . तव उक्त विकल्पेन जिज्ञासायाः पारमार्थिकत्वखण्डनमे-
वेष्टं, न तु व्यावहारिकत्वखण्डनमपि, अस्माभिश्च व्याव-
हारिक्यपि जिज्ञासा ब्रह्मणि न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते,
तत्परिहारे च पारमार्थिकत्वखण्डनेष्टत्वोद्भावनस्य क उप-
योग इत्यर्थः . व्यावहारिकजिज्ञासापि ब्रह्मणि नाङ्गीक्रियत
- ७६ ५ इति तु त्वया न वक्तुं शक्यत इत्याह द्रष्टेति . लोके हि
ज्ञानार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जिज्ञासेष्यत इत्याशङ्क्य तत् प्रकृतेऽपि
तुल्यमित्याह अन्यथेति, जिज्ञासानङ्गीकारे आरम्भहेल-
भावेन शास्त्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः . निर्विशेष इति, निर्धर्मक
इत्यर्थः . विशेषायोगादिति, विशेषस्यामान्यप्रतिसम्बन्धच
- ८ . . विवक्षितः, प्रतिसम्बन्धिभूतस्य सामान्य(धर्म)स्याभावे तस्या-
सम्भवादिति भावः, निर्धर्मकत्वाच्च विशेषो न सम्भवतीति
एकारस्य भावः . तदिति, सामान्यज्ञानविशेषज्ञानाभावयो-
रुपपत्तिरित्यर्थः, सामान्यप्रमा विशेषप्रमाविरहस्य न प्रयो-
जकौ, गौरवादिति भावः . सामान्यग्रन्थेन सत्स्वरूपं
- ८ . ५ विवक्षितम्, उत सामान्यधर्ममाचम्, अथ वा सत्त्वसामान्यं,
नाद्य इत्याह सामान्यरूपस्येति . न द्वितीय इत्याह
न हीति . कृत्स्नस्यापि सामान्यस्य कल्पनायां सत्स्वरूप-
कल्पनायां च श्रुतिबाधमप्याह नचेत्यादि . न द्वितीय
इत्याह अत एवेति . अपसिद्धान्तादिति, ब्रह्मणि सत्त्वस्य

- ८१० स्वरूपादनन्यलोक्तेरिति भावः . एतेनाद्यस्यवीनमतस्त्रिरसं,
 तथा हि आपातप्रतीतिरेव धर्मिज्ञानं, सा च विचारात्
 प्रागेव साङ्गाध्ययनेन विदितपदार्थसङ्गतिकादाक्यादेवोत्पद्यते,
 सा च ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डवि-
 षयाज्ञानं न निवर्तयति, तन्निवर्तकस्याखण्डविषयमेव नि-
- ८१५ प्यकारकं ज्ञानं, तस्य चानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा सम्भवत्येव, सैव
 जिज्ञासेति हि तन्मतं, तदनुपपन्नं, सत्त्वप्रकारकज्ञानस्या-
 पातलं हि अविद्यानिवृत्त्यनर्हलं, तच्च भिन्नविषयत्वात् भ्रम-
 त्वाच्चेत्यभिमतं, तच्चनोपपद्यते, स्वरूपोच्छित्तेः, अतिबाध-
 प्रसङ्गाच्च . किञ्च तदेव ज्ञानं ब्रह्मविषयं तदज्ञाननिवर्तकं
- ८२० स्यात्, न चाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्त्तत्वात्
 सत्त्वविशिष्टज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यं, सत्त्वविशिष्टविषय-
 स्याप्यज्ञानसमानविषयत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः; न च
 भ्रान्तित्वादनिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य
 द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात्, न चाधिकविषयत्वादनिवर्तकता,
- ८२५ शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेऽपि शुक्लज्ञाननिवर्त-
 कत्वात्, न च विशिष्टविषयत्वाद्खण्डाज्ञानसमानविषय-
 त्वाभावः, जिज्ञासाया अपि समानविषयधर्मिज्ञानसाध्यत्वेन
 सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्डजिज्ञासाजनकत्वोपवर्णनविरोधात् ;
 नचाज्ञानमखण्डत्वविषयं, सत्त्वविशिष्टज्ञानन्तु न तथेति न
- ८३० तन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वे-
 नाज्ञानाविषयत्वात्, स्वरूपत्वे सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वाव-

- श्रुत्वात्, न चाखण्डत्वप्रकारकज्ञानमेव तत्प्रकारकाज्ञान-
निवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभ-
ङ्गात्. स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति
८३५ अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वाच्च
सिद्धान्तभङ्ग इति चेन्न, अखण्डत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि
सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदितपदार्थसङ्गतिकस्य विचारात्प्रागेवो-
त्पत्तेः, न च वाक्यदयादिरूढानेककोट्युपस्थितौ मानससंग्र-
थाब्जिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्यप्राथमिका-
८४० खण्डत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञाननिरुक्तौ कुतस्संग्रहः, कुतस्त-
राब्जिज्ञासेति. वैफल्यमिति, इत्थमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन
प्रपञ्च भ्रमागिवर्तकत्वादिति भावः. कथं वैफल्यं कल्पित-
विषयकज्ञानस्यैव फलत्वादित्याशङ्क्य एवं षति वैदिकत्वभूमि-
काकक्षुकप्रच्छन्नमौद्गलमेवाविष्कृतं स्यादित्याह न हीति,
८४५ वेदान्तवाक्यानां मिथ्यावस्तुविषयतयाऽतन्नावेदकत्वाङ्गीका-
रादिति भावः. तस्य च विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं
व्यावहारिकत्वं च न सम्भवतीत्यभिप्रायेणोक्तमसदित्यादि.
गूढाभिषन्धिश्चाङ्गते कल्पितेत्यादि, कल्पिताकारः प्रपञ्चः,
मिथ्यावस्तुनो मिथ्यात्वेन बोधने च न वेदाप्रामाण्यमिति
८५० तदग्रहार्थः. अयमाकार इति. प्रपञ्च इत्यर्थः, प्रपञ्च-
स्तुत्यो मिथ्यावेति सन्देहान्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः.
ततः किमिति, श्रुत्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्या-
त्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्वदर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्व-

- ज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैक्यादिति
 ८५५ भावः. श्रुतीति, “तद्विज्ञानार्थं षड्गुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
 त्याणिः, प्रोवाच तान्तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्, तद्विजिज्ञाषस्व”
 इत्याद्याश्रुतयः, “ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यत” इत्या-
 दौनि सूत्राणि. श्रुति सूत्रयोर्यथाकथञ्चित्प्रपञ्चमिथ्यात्ववि-
 षयत्वेन नयने च स्मारस्य भङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तं स्वरसेति.
 ८६० ब्रह्मात्मैक्यमिति, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता
 आरभ्यन्त इति त्वयैवोक्तेरिति भावः. अभिसन्धिमुदाहृत-
 ष्कृते कल्पितभेदेति, तद्धीः—ब्रह्मात्मैक्यधीः, भेदाभाव-
 ष्याभेदत्वादिति भावः. तद्विवादेति, तेनेत्यर्थः, तस्मिन्नि-
 तिशेषः. अथ वा, तद्विदिति, तस्मिन् तेनेति शेषः, तस्मिन्नित्य-
 ८६५ स्य ऐक्यांश इत्यर्थः. यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यं
 स्यात् स्याद्विवादविलयः, न च तथा ब्रूमः, किन्तु भेद-
 मिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्र च माध्य-
 मिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेऽपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्या-
 त्वाङ्गीकारेण तदैक्यानङ्गीकारात् तेन विवादो युज्यत
 ८७० इत्याशङ्क्याह यच्चेति. तदपीति, कल्पिताकारशून्यत्वमि-
 त्यर्थः. सामान्येति, धर्मिज्ञानेन विषयीकृतमित्यर्थः.
 बहिष्कृत्येति, धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः. मिथ्यात्व इति,
 आकारशून्यत्वमाकाराभावः, आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाका-
 राभावाभावः, सचाकार एव वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः
 ८७५ कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारस्य सत्यता

स्यादित्यर्थः . तत्र हेतुमाह साहित्येति . सङ्घर्षः-विरोधः,
गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति
सङ्घेतेत्युक्तम्, सङ्घजत्वन्निरुपाधिकत्वं, गोत्वाश्वत्वयोः परस्पर-
राभावव्याप्यत्वाद्विरोधः, भावाभावयोस्तु स्तत इति भावः .

८८० . ननु स्ततोविरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु, अन्य-
तराभावे इतरसत्त्वनियमः कुत इत्यत्राह परस्परविरोध
इति, अत्र परस्परविरोधपदेन परस्परराभावात्मकत्वं विव-
क्षितं, अयोस्त्राभाविकोविरोधः तयोरन्यतरत्सर्ववक्तव्यम्,
अन्यथा घटाभावोनास्तीत्युक्ते घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात्,

८८५ “द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत” इति तान्त्रिकव्यवहार-
स्योच्छेदेति भावः . दूषणान्तरमाह यदीति . कल्पिता
कारराहित्यनिवृत्तिरिति, कल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन
तदितरकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेर्भुक्तेर्भुक्तिरिति
भावः . यदिकल्पिताकारराहित्यं तन्ननिवृत्तिरिति पाठः,

८९० . तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भं विशेषणं, तन्न-
वृत्तिः-कृत्प्रपञ्च निवृत्तिः, कल्पिताकारराहित्यात्मिका
तन्ननिवृत्तिः कथं स्यात्, कृत्प्रपञ्च निवृत्तिरपि कल्पिता-
कारराहित्यविशेषः, अतस्मापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पि-
तत्वादेव सप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतम्, अतः

८९५ कृत्प्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथं स्यादित्यर्थः . ननु कल्पिता-
कारराहित्यस्य मिथ्यात्वेऽपि न तन्ननिवृत्तेर्मिथ्यात्वं, “विभेद-
जनकज्ञान” इत्यादिना मोक्षदशायां भ्रमाभावावगमादिति

- चेत्तर्हि कश्चित्काररराहित्यमपि श्रुतत्वात्प्रामिथ्या, यदि च
 राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः तद्वहिर्भावे
 ८०० च सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे ; तर्हि प्रपञ्चनिवृ-
 त्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेः तद्वहिर्भावे वाच्ये
 सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्
 कथमिथ्यात्वनिवृत्तेरिति चेत्, असाध्यत्वाद्वैतज्ञानिप्रसङ्गाभां.
 कथं सत्यत्वं, तर्हि किं कुर्म इति चेत्, श्रूयतामथमुपदेशः,
 ८०५ परस्परव्याहृतवैदिकमाध्यमिकमतदथाग्रां विद्यायान्यतर-
 स्मिन्नेव दृशोभव . सतः—ब्रह्मणः . एवमशेष विगेष शून्य-
 मित्यनेन सूचितव्याघातोदर्शितः, इदानीमनाद्यविद्यान्ध-
 कारितमित्यनेन सूचितव्याघातः प्रदर्श्यते . तत्राविद्याश्रयत्वं
 तदावृत्तत्वं च विवक्षितं, तत्राश्रयत्वसूचितोव्याघातइदानीं
 ८१० प्रदर्श्यते . किमशुद्धं ब्रह्मजिज्ञास्यसुत शुद्धमिति विकल्प्याद्यं
 दूषयति किञ्चेति . तथा प्रकाशस्येति, अशुद्धिविशिष्ट-
 प्रकाशस्येत्यर्थः, अत्राशुद्धिरेव वेदितव्याकार इति विवक्षि-
 तम्, पूर्वच उपहिते उपधानातिरिक्तधर्मविशेष इति भेदः .
 प्रागेवेति, अविद्याविशिष्टप्रतीतेरनादित्वादिति भावः .
 ८१५ कथञ्चेति, अशुद्धेर्मिथ्यात्वादिति भावः . दामदर्वीकरः
 दामाधिष्ठानकदर्वीकरः . भ्रान्त्यन्तरेति, निवर्तकभ्रमस्था-
 निवृत्तेरिति भावः . आत्यन्तिकत्वाभिद्धेरिति, निवृत्तेरिति
 शेषः . तन्निवर्तकं तत्त्वज्ञानान्तरमस्त्वित्यत्राह तद्विलाप-
 केति, सत्यमिथ्यात्वविकल्पचोभादिनेत्यर्थः . अहेतुकेति,

- ८२० आदिग्रन्थेन प्रतिबोगिमात्रहेतुकविनाशादिर्विचिन्तः,
अविद्याविशिष्टज्ञानस्याविरोधात् निवर्तकतेत्यपि बोध्यम् .
नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शयितुं द्वितीयरूप-
माशङ्कते शुद्धन्तर्हीति, जिज्ञासोर्वेदितव्यमित्यनुषज्यते .
दूषयति जिज्ञास्यमपीति . अशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य
- ८२५ ज्ञानविषयत्वसम्भवेऽपि फलाभावाज्जिज्ञासानोपपद्यत इत्यु-
क्तम्, शुद्धस्य तु ज्ञानविषयत्वस्यैवायोग्यत्वात् जिज्ञास्य-
त्वन्नोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अपीति . ननु शुद्धं ब्रह्म
जिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्यैवमाणज्ञानविषयत्वं नाभिमतम्,
किन्तु यथाशाखायां चन्द्रसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धभ्रमाच्छा-
- ८३० खायां चन्द्रमा इत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षणं, तथा विशुद्ध-
ञ्जिज्ञास्यमित्यत्रापीथ्यमाणं ज्ञानस्योपलक्षणमेवेति शङ्कते
शाखेति . कथमिति, दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं, यथा
दृष्टान्ते शाखालक्षणोपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेण नोप-
लक्ष्यत्वं, तथादार्ष्टान्तिकेऽपीथ्यमाणज्ञानलक्षणोपलक्षणाधीन-
- ८३५ ज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः . तत्रयुक्तदोषः
अशुद्धत्वजडत्वादिः . सोऽपीति, सः—उपलक्षणाधीनः,
सत्यमिथ्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोप-
लक्ष्यत्वसंभवादिति भावः, उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्य
भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धता
- ८४० वाच्येत्यनवस्थास्यादिति स्वयमेव स्ववेद्यताया भ्रम इत्युक्तम् .
विलीनमिति, स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यत्व-

रूपवेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वाद्योगेन स्ववेद्यत्वाभावे
उपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेदान्त-
वाक्यानामुपलक्षणौभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति

८४५ कथञ्चिदप्यावेदकत्वाभावात्, आवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य
भ्रमत्वाच्च न तत्त्वावेदकत्वं संभवतीत्यर्थः, भ्रान्तिषिद्धप्राति-
भासिकस्वविषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभ-
वेनोपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानविषयत्वस्यैव प्रातिभासिकस्य वक्तुं
शक्यतया उपलक्षणपर्यावलम्बननैष्क्यमित्याह उपलक्षणेति.

८५० स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यनन्तरमसत्यस्येति यदि पाठः
तदा ज्ञप्त्या तत्स्वरूपस्यर्शनभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्य केनापि
मिथ्यार्थनासंस्पर्शादिति भावः, भ्रान्तिरसत्यस्येत्यस्यत्वसत्यत्वे-
ऽपि भ्रान्तित्वाद्दोष इत्यर्थः. यद्वा स्वसमानसत्ताकं यज्ज्ञानं
तद्विषयत्वमेव जडत्वादिप्रयोजकमित्यसत्यस्येत्यस्य भावः.

८५५ स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्युत्तरं विलीनमित्यादि, असत्य-
स्येत्युत्तरमुपलक्षणेति. किमर्थेति, शुद्धतिरेकेणाविद्या-
निवृत्तेरभावादिति भावः. नन्वस्तु ब्रह्माभेदार्थाजिज्ञासा
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यापि फलतया प्रति-
पादनादिति तत्राह अन्तत इति, अभेदस्य नित्यषिद्ध-

८६० तथा साध्यत्वायोगान्तसाध्यतोक्तिरपि शुद्धावेव पर्यस्यति,
सापि चेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेति भावः. तदध्यवसायेनेति,
शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिषिद्धार्थेन भवितव्यमित्यर्थः.
आरोपिताशुद्धीति, नित्यशुद्धाध्यवसायस्येति शेषः,

- नित्यशुद्धवसाधेवति प्रतीयमानकर्तृ(क)त्वादिरूपाशुद्धेर्मि-
 ६६५ व्यालज्ञानेन साधनानुष्ठानेन तन्निवृत्तेस्त्वाफल्यमिति भावः .
 नित्यशुद्धेः परमार्थत्वादारोपिताशुद्धासह न विरोध इति
 बहुष्टान्तं शक्यते उपरक्त इति . ब्रह्मण्येवेति, “तदिदं
 विविधकुतर्ककस्त्वकल्पित”मिति भाष्येण तथावगमादिति
 भावः . शुक्तिरजतादौपराभिमतस्त्रिव्यालमभ्युपगम्य अवि-
 ६७० शेषात्परोक्षस्थलेऽपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् .
 भ्रमाद्याधारतयेति, अशुद्धिं प्रसञ्जयाम इत्यनुषङ्गः,
 आदिशब्देन तत्कार्यसुखदुःखंशोकमोहादिः . अस्मदभिमता-
 शुद्धाश्रयत्वेनायगृष्टान्त इत्याह न तयेति . स्वात्मनोति,
 इदञ्च ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वादुक्तं . वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न
 ६७५ तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वमात्रे, अन्यविषयारोपस्यापि
 दोषत्वात्, अध्यासस्य स्वविषयत्वाद्भागस्य च प्रकृतत्वाद्भाग-
 मध्यस्थतौत्युक्तम्, अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् . एवं भ्रमरूपा-
 शुद्धभावात् दृष्टान्तवैषम्यमुक्तम्, इदानीन्तदङ्गीकृत्यापि
 वैषम्यमाह नचतत्कट्टक इति, अन्यकट्टक इति दृष्टान्तार्थं .
 ६८० भ्रान्तिरूपाशुद्धिस्त्वपि न श्रैत्याख्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं,
 तर्हितददेवप्रकृतेऽपि शुद्धशुद्धोरविरोध एवास्त्वित्यत्राह
 इहत्विति . स्वदोषेणेति, अविद्यथेत्यर्थः, इयमथेकाशुद्धि-
 रित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं, यद्यप्यविद्यास्फटिकलौहित्य-
 वदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयाम इति
 ६८५ चोक्तं, तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमिति भावः, भ्रमाश्रय-

- तत्र जीवेश्वररूपाभ्याम्, किन्तु स्वरूपेष्वैवेत्यभिप्रायेण
 स्वयमेवेत्युक्तं, भ्रान्त्यादीत्यादिशब्देनाविद्या गृह्यते .
 विचारनैष्यस्यमिति, सत्त्वाभावेऽसत्त्वमित्यमादसतश्चमि-
 वृत्त्ययोगादिति विवक्षितम् . तन्निवर्तनमिति, भ्रमसत्त्व-
 ८८० गोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थः . अनवस्थेति, तत्सत्त्वभ्रमस्य
 मिथ्यात्वे पुनर्निरसगौघाभावात्तैष्यस्यम्, तत्सत्त्वभ्रान्तिर-
 थ्यसत्येव सतीव भातीति चेदवस्थेत्यर्थः . यदा आरो-
 पिताशुद्धीति भावप्रधानो निर्देष्टः, आरोपविषयत्वमिति
 यावत् . आरोपेति, आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः .
 ८८५ उपरक्ते-रक्तिमारोपविषये . आरोप्यदोषत्वेनेति, दोषा-
 रोपविषयत्वेनेत्यर्थः . स्वरूपेष्वेति, शुद्धेस्वरूपगतत्वात्
 विरोध इति भावः . तस्य-ब्रह्मणः, तद्भावः-जीवेश्वर
 भावः . जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्तरा-
 भावात् ब्रह्म स्वयमेव कल्पयतीति वक्तव्यम्, ततश्च
 १००० ब्रह्मणो भ्रान्तिरनिवार्यति भावः . ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वा-
 न्नापि भ्रमोऽनुपपन्न इत्याह कथमिति . जीवेश्वर-
 भावौचानुपपन्नावित्याह कथमेति, सर्वज्ञः-ईश्वरः, अज्ञो-
 जीवः . उत्तरचेति, शुद्धिर्नित्याऽमित्यावेति विकल्पे
 द्वितीयकल्प इत्यर्थः . नाद्य इत्यत्र वैराग्योपदेशवैयर्थ्यं
 १००५ हेतुः, तत्र हेतुस्त्रिवर्गंति . हेतुन्तरमाह, बन्धमो-
 चयोरिति . व्युत्क्रमतेति, शुद्धेर्विनाशे संसारोत्थानात्
 शुद्धिकाळे च विरोधेन संसारासंभवादिति भावः .

- अतिरेकेचेति, सत्यत्वे अद्वैतज्ञानिः, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यता,
 नहि मिथ्यावस्त्वसहमानो सुसुचुर्मिथ्योत्पादनार्थं
- १०१० अवस्थादौ प्रवर्तत इति भावः. ननु अनित्यशुद्धियोगिनो-
 नित्यशुद्धियोगिनश्च जिज्ञास्यतायाः सिद्धान्ते समर्थनात्क-
 यमयं विकल्पश्चोभते, तच्चाह यद्यपीति, आश्रयभेदा-
 ष्चुद्वाशुद्धानोर्नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमत शुद्धेस्त्वहपादन्य-
 त्वात्साध्यत्वविरोधः, सत्यत्वात्समिथ्यात्वप्रयुक्तजिज्ञास्यत्व-
- १०१५ विरोधः. अशेषविशेषशून्यत्वानाद्यविद्यान्वकारितत्वाभ्यां
 जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातं प्रकारान्तरेण दर्शयति उदाहरे-
 त्यादिना. प्राची-वैदिकी. भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्य-
 तेत्यचाह स्वरस्यैव इति. तत्त्वतस्मात्सर्वज्ञाभावेऽपि कल्पित-
 सार्वज्ञ्यात्कल्पप्रदानोपयोगिभूताराधनाराधकतदिष्टपरि-
- १०२० ज्ञानसंभवात् तदभावेऽपि ध्यानादेः पुण्यतीर्थस्नानादि-
 वददृष्टार्थत्वसंभवाच्च कथं ब्रह्मणो न जिज्ञास्यत्वमिति
 शक्यते कल्पितेति, सार्वज्ञ्यादीत्यादि शब्देन फलप्रदा-
 नोपयोगिदयादिगुणान्तरं गृह्यते. सर्वैरिति, तथाच
 तच्च न व्यावहारिकं सार्वज्ञ्यमिति भावः. अविशेषा-
- १०२५ दिति, कैश्चित् ब्रह्मण एवानभ्युपगमादिति भावः.
 महत्त्वं किं प्रामाणिकत्वम् उतप्राचुर्यम्, नाद्यदत्याह
 सर्वेषामिति, सर्वे सर्वत्रभ्रान्ता इति हियुष्माभिरिच्यते,
 सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्; तत्सत्युद्भवते कस्यापितत्त्व-
 दर्शित्वस्यैव महत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः, आदिशब्देन

- १०३० तत्कार्योपदेशितं गृह्यते, तदतिरिक्तं न प्रामाणिकत्वं, भ्रान्तस्यापिप्रामाणिकत्वे शक्तौ रजतध्रुववतोऽपि प्रामाणिकत्वापत्तेरिति भावः . न द्वितीय इत्याह प्राप्सुर्ये-
त्येति . यदीति, यथा तीर्थादिसेवयेश्वरः प्रसाद्यः, तथा यदीश्वरसेवयान्यः प्रसाद्यस्यात् स्यात्तीर्थादितुल्यतेत्यर्थः .
- १०३५ क्रियेति, अथङ्कर्ममीमांसावृत्तिकारान्तरपक्षः, विनष्ट-
मपि कर्म काळान्तरे फलञ्जनयतीति सूत्रभावः, अथवहि-
तोत्तरकाले यथा कार्योत्पादकत्वं केषाञ्चित्सूत्रभाव इति
तेषामाशयः . शक्तिरिति भट्टपक्षः . अपूर्वमिति गुरोः .
नैगम इति, “स एवैश्वर्यमयति, स एमश्रीतः
- १०४० प्रीणाति, दृष्टापूर्तं ब्रह्मधाजातञ्जायमानं विश्वंविभर्ति
भुवनस्यनाभिः, तदेवाग्निस्तदायुस्तसूर्यस्तदुचन्द्रमाः, स वा
एषमहानज आत्मानादोवसुदान” इत्यादि श्रुतिभिः
“स्रभते च ततः कामान्मथैव विहितान् हितान्, अहं
हि सर्वथज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे”त्यादि स्मृतिभिः
- १०४५ “फलमत उपपत्ते”रित्यादिसूत्रैः “फलसंविभक्त्या
कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति सप्रोतोऽसंफलाद्ये”त्यादि-
द्रुमि(वि)डभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रद-
त्वावगमादिति भावः . भास्करादिमतेऽपि जिज्ञासानुप-
पत्तिमाह उक्तोति, भेदाभेदादित्वेनानैकान्तिकत्ववादि-
- १०५० त्वात् जैनगन्धितं, ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि
सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाज्जिज्ञासा न

संभवति, ब्रह्मणो नित्यशुद्धत्वे तदभिन्नस्यापि जीवस्य
 नित्यसुकृतात्तदर्थं जिज्ञासा न संभवति, जीवाशुद्ध्या
 तदभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वात् “स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्ये”ति-
 १०५५ न्यायाब्जिज्ञास्यता न संभवतीत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः .

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतत्त्वयायात्त्रयेण तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्र-
 सादलम्बमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां षष्ठमाहताख्यायां जिज्ञासानिरूपणं नाम
 द्वितीयस्कन्धः ॥

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	Rs. 3	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Prākṛta-Pāṅgalan, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Prithivirāj Rasa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	8
Parācāra, Institutes, of (English)	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6
Sāpṅhya Sūtra Vytti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Śraddhakriyā Kaṁmudi, Fasc. 1	...	0	6
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	0	12
*Taittīreya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	12	0
Tāṇḍya Brāhṁaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	14	10
Trikāṇḍa-Māḍanam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/	...	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kāthā (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Uvāsagadaśāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4
Varāha Krya Kaṁmudi, Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Vidhons Pariguta Fasc. I	...	0	6
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛhamarāḍiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/ each	...	13	0
Rtogs brjod āpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
*Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnēmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto of Azūdi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each ...	Rs. 5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-6 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Ma'āsiri-i-Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	3	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	0	6
Nijām's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3 ...	2	4
Tabaqāt-i-Nāsiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	8
Ditto Index ...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	3	0
Wis o Rūmīn, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ...	50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.		
<i>N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ...	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ...	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ...	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ...	4	0
5. Anis-ul-Musharrahin ...	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ...	3	0
8. Inayah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ...	32	0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
10. Khizānatu-l-'ilm ...	4	0
11. Mahabhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ...	40	0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ...	18	0
13. Sharaya-ool-Islām ...	4	0
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ...	10	0
15. Ditto Grammar ...	8	0
16. KaçmirāçabdSmṛta, Parts I & II @ 1/8/ ...	3	0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ...	1	0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M. A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899 ...	4	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ...	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0
<i>N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.</i>		

12-2-03.

Books are supplied by V.-P.P.

30247 18